

АТАХАН ПАШАЈЕВ

ЕРМӘНИЛӘРИН
АЗӘРБАЙҶАНЛЫЛАРА ҒАРШЫ ӘРАЗИ
ИДДИАЛАРЫ, СОЛҒЫРЫМЛАРЫ ВӘ
ДЕПОРТАСИЈАЛАР

(XIX-XX әсрләр)

Бакы – 2011

Пашайев А.Ә.

Ермәниләрин азәрбайчанлылара гаршы әрази иддиалары,
сойгырымлары вә депортасийалар (XIX-XX әсрләр).

- Бакы, Чашыоғлу, 2011. – 148 с.

Китабда илк мәнбәләр вә реал фактлар әсасында ики әср әрзиндә Күней Гафгазы истила етмиш Русийанын вә диқәр Авропа дөвләтләринин, Совет һакимийәти илләриндә исә коммунист рәһбәрләрин көмәйилә шовинист ермәни милләтчиләринин бүтүн васитәләрдән истифадә едәрәк торпағларымызы әлә кечирмәк үчүн халғымыза гаршы төрәтдикләри вәһшиликләр вә халғымызын башына кәтирдикләри мүсибәтләр әтрафлы арашдырылыр.

П 05020000000 - 629
082-11

© Пашайев А.Ә., 2011

К И Р И Ш

Бу күн халгымыз гаршысында дуран башлыча талейүклү мәсәлэләрдән бири Ермәнистан-Азәрбайчан Дағлыг Гарабағ мұнагишәсинин әдаләтли һәлли проблемидир. Бу мұнагишәнин мейдана кәлмәси тарихи, сәбәб вә нәтичәләринин өйрәнилмәси Азәрбайчан чәмийә-ти, сийасәтчиләри вә тарихчиләри гаршысында дуран башлыча мәсәләдир.

Ермәниләрин Күней Гафгаза күтләви сурәтдә көчүрүлмәси XIX әсрин әввәлләриндә Русийа-Иран мұһарибәләриндә Русийанын гәләбәләри илә реаллашды. О вахта гәдәр Шимали Азәрбайчан ханлыгларынын әразиләриндә йашайан ермәниләр оранын әһалисинин чох чүзи бир һиссәсини тәшkil едирди. 1828-1831-чи илләрдә чар Русийасы тәрәфиндән Күней Гафгаза көчүрүлән ермәниләр түрк-мүсәлман әһалисинин йашадыгы торпагларда йерләшдирилирди. һәмин дөврдән Иранда вә Османлы империйасындан бу әразиләрә ермәни ахыны башланыр. XIX әсрин ахырларында, хүсусилә 1877-1878-чи илләрдәки Русийа-Османлы мұһарибәси нәтичәсиндә бағланмыш Сан-Стефано сазиши илә разылашмайан Гәрб дөвләтләри илә Русийа арасында кәскинләшән

мүнасибәтләр 1878-чи илдә чағырылан бейнәлхалг Берлин конгресиндә имзаланмыш мугавиләнин 61-чи маддәсиндәки уйдурма “ермәни мәсәләси”ни күндәмә кәтирдди. “Бөйүк Ермәнистан” йаратмаг хүйасында олан ермәниләр бу идеядан мәһарәтлә истифадә етдиләр. “Ермәни мәсәләси” әслиндә ермәниләрин өз арзуларынын нәтичәси кими дейил, бөйүк дөвләтләрин бу әразиләр үзәриндә ағалыгларыны керчәкләшдирмәк нийәтләриндән мейдана кәлмишди.

XIX әсрин 70-чи илләриндән башлайараг Авропада йаранан ингилаби-демократик һәрәкатларын, чәмийәт вә тәшкилатларын тәсири илә Күней Гафгазда вә Османлы империйасында “милләти-садиғ” сайылан ермәниләр арасында да “Арменакан”, “Һнчак”, “Дашнаксүтйун” вә б. бу кими шовинист милләтчи вә террорчу тәшкилатлар мейдана кәлди. Гәрби Авропа өлкәләри, илк нөвбәдә исә Инкилтәрә вә Русийа Османлы империйасынын Шәрг әйәләтләриндә вә Күней Гафгазда йашайан ермәниләр арасында кениш тәблиғат вә тәшкилати ишләр апарараг, онларда “милли өзүнүдәркин ойанмасына вә дөйүшкән милләтчилик тәблиғатына хүсуси рәвач верирдиләр”.¹

Бу илләрдә ермәниләрин бүтүн һәрәкәтләри Османлы империйасынын шәрг вилайәтләриндә, Күней Гафгазда исә әсасән Азәрбайчан түркләринин торпаглары һесабына “Бөйүк Ермәнистан” йаратмаг идеяларыны реаллашдырмаға йөнәлмишди.

Биринчи Дүнья мүһарибәси, чаризмин сүгуту вә йетмиш иллик Совет һакимийәти ермәниләри әсрләрлә арзусунда олдуғлары мөгсәдләринә чатдырды. Совет һакимийәтинин 70 или әрзиндә ермәниләр бир тәрәфдән Азәрбайчан торпаглары һесабына өз әразиләрини кенишләндирир, диқәр тәрәфдән исә Ермәнистан ССР әразисиндә йашайан етник азәрбайчанлылары мүхтәлиф йоллар вә

¹ Ermeni komiteleri (1891-1895). Ankara, 2001, s. 6.

*Ермәниләрн азербайҗанлылара җаршы әрази иддиалары,
сойқурумлары вә deportasiyalar*

бәһанәләрлә һәм ин әразиләрдән сыхышдырыб чыхарырдылар. 1948-1953-чү илләрдә исә Ермәнистан ССР-дә йашайан азербайҗанлылар Совет һөкүмәти тәрәфиндән рәсмән депортасийа олундулар.

1988-чи илин февралында Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси илә бағлы Вилайәт Халг Депутатлары Советинин ганунсуз гәрары гәбул олунду. Ермәниләрн бу һәйасыз һәрәкәтләринин тарихи көкләри вә сәбәбләринин арашдырылмасы күнүн ән вачиб проблеминә чеврилди. Ермәниләр бу аксийаа чох-чох әввәлдән һазырлашырдылар. Совет һакимийәтинин 70 или әрзиндә совет тәблиғат машыны азербайҗанлылара ермәниләрлә достлут вә гардашлыг идеяларыны “сырыдығы” бир вахтда ермәниләр һәм индики Ермәнистан әразисиндә, һәм дә Иттифаг вә дүняа мигйасында Түркийәйә вә Азербайҗана гаршы әрази иддиалары ирәли сүрүр, тәблиғат апарыр, заман-заман Иттифаг рәһбәрләринин көмәйи илә өз идеяларыны реаллашдыра билирдиләр. ССРИ Назирләр Советинин И.Сталин тәрәфиндән имзаланмыш 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 нөмрәли вә 1948-чи ил 10 март тарихли 754 нөмрәли “Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә диқәр азербайҗанлы әһалинин Азербайҗан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында” гәрары Совет һөкүмәтинин Азербайҗан халгына гаршы һәйата кечирдийи нөвбәти чинайәт аксийасы олду. Лакин 1991-чи илдә дөвләт мүстәгиллийи әлдә етдиқдән сонра да ермәниләрн халгымыза гаршы әрази иддиалары илә апардығы ачыг мүһарибә, күтләви террор әмәлийятлары һәйата кечирдийи бир вахтда белә, республикамызда ермәниләрә гаршы мүбаризә үмумхалг, үмумдөвләт сийасәти сәвиййәсинә галдырылмамышды.

Јалныз 1997-чи ил майын 27-дә Республика күнү мүнасибәти илә кечирилән тәнтәнәли йығынчагда чыхыш едән

үмүммилли лидер Һейдәр Әлийев бу проблемә чох кәскин вә доғру-дүзкүн гиймәт вердикдән сонра һәмин мәсәләйә үмүмхалг сийасәти сәвиййәсиндә диггәт верилмәйә башланды. О, өз нитгиндә демишди: “Азәрбайчан халгына бу дөврдә вурулан ән бөйүк зәрбәләрдән бири дә 1947-1948-чи илләрдә Азәрбайчан халгына гаршы совет һакимиййәти тәрәфиндән едилмиш ән бөйүк әдаләтсизликдир. Тәәсүфләр олсун ки, тарихчиләримиз вә һамымыз нәдәнсә бу һадисәйә о вахтлар да вә инди дә, хүсусилә дөвләт мүстәгиллийимизи әлдә етдикдән сонра да доғру-дүзкүн гиймәт верә билмәмишик”.¹

Үмүммилли лидерин бу һағлы ирадындан сонра көстәрилән проблемә диггәт көклү сурәтдә дәйишди вә о, 1997-чи ил декабрын 18-дә “1948-1953-чү илләрдә азәрбайчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпағларындан күтләви сурәтдә депортасийасы һағгында” фәрман имзалады. Фәрманда дейилирди: “Сон ики әсрдә Гафғазда азәрбайчанлылара гаршы мәгсәдйөнлү шәкилдә һәйата кечирилмиш етник тәмизләмә вә сойғырымы сийасәти нәтичәсиндә халгымыз ағыр мәһрумиййәтләрә, милли фачиә вә мәшәггәтләрә мәрүз галмышды. Мәрһәлә-мәрһәлә керчәкләшдирилән белә гейринсани сийасәт нәтичәсиндә азәрбайчанлылар инди Ермәнистан адландырылан әразидән, мин илләр бойу йашадығы өз доғма тарихи етник торпағларындан дидәркин салынарағ күтләви гәтл вә гырғынлара мәрүз галмыш, халгымыза мәхсус минләрлә тарихи-мәдәни абидә вә йашайыш мәскәни дағыдылыб виран едилмишдир”.²

Өзүнүн сонракы нитгләри вә имзаладығы дикәр фәрманларла да үмүммилли лидеримиз елми ичтимаиййәтин, илк нөвбәдә исә тарихчиләримизин

¹ “Azərbaycan” qəz., 28 may 1997.

² “Azərbaycan” qəz. 19 dekabr 1997.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

диггəтини бир даһа бу мəсəлəлэрə чəлб етмəклə халгымыза гаршы йөнəлдилмиш əдалəтсизликлəri һеч вахт йаддан чыхармамаға, она дəзмəмəйэ, тəкрар-тəкрар бу мəсəлəлəрин үзəринə йенидэн гайытмаға, ермəни вандализмини халгымыза баша салмаға, бу əдалəтсизликлəri дүнйа халгларына чатдырмаға чағырараг йазырды: “Тарихи олдуғу кими гəбул етмəк, дəрк етмəк вə олдуғу кими гий-мəтлэндирмəк лəзымдыр. Тарихи тəһриф етмəк дə олмаз, тарихимиздəки гара лəкəлəri, гара сəһифəлəri унутмаг да олмаз”.¹

¹ Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu (seçilmiş fikirləri). Bakı, 1997, s.69.

I фәсил

ЧАР РУСИЈАСЫНЫН ГАФГАЗ СИЈАСӘТИНДӘ “ЕРМӘНИ АМИЛИ”

*а) Күней Гафгазын истиласындан сонра бурайа
көчүрүлмүш ермәниләрин түрк-
мүсәлманлара мәхсус әразиләрдә
йерләшдирилмәси*

Һәлә XVII әсрдән башлайараг ермәниләр христиан дини етигадларындан истифадә едәрәк Авропа дөвләтләринин үзүнү шәргә чевирмәйә мүйәссәр олмуш, онларын көмәйиндән истифадә едәрәк “Бөйүк Ермәнистан” йаратмаг хүлйәларыны реаллашдырмаг фикринә дүшмүшләр.

Христиан ермәниләрин бу нийәтләри христианлығы шәргә доғру йаймаға чалышан Рома папасы вә Авропа дөвләтләринә, һабелә чәнуб дәнизләрини әлә кечирмәк истәйән Русийаа өз ишғалчылыг планларыны реаллашдырмасы үчүн көйдәндүшмә олду.

XVIII-XIX əsrlərdə Jaxын Шəрг, илк нөвбədə исə Иран вə Османлы империйаларынын əразилəri онлара көз дикən Инкилтərə вə Чар Русийасы кими дөвлəтлəрин башлыча мұбаризə мейданына чеврилир. Бу йерлərə мұдахилə үчүн “дин гардашлары” олан ермəнилərə көмək онларын əлиндə башлыча бəһанэлəрдən бири иди.

I Пйотрун вəсийəтлəрини һəйата кечирən рус чаризми чəнуба доғру истилачылығ сийасəтиндə ермəни факторундан мəһарəтлə истифадə едир. Русийа-Иран мұһарибэлəri нəтичəсиндə бағланмыш Күлүстан (1813) вə Түркмənчай (1828) мұғавилэлəri нəтичəсиндə Күней Гафгазын Русийаа бирлəшдирилмəсиндən вə 1828-1829-чу иллəрдəки Русийа-Османлы мұһарибəsi нəтичəсиндə бағланмыш Əдирнə сүлһ мұғавилəсиндən сонра ермəнилər күтлəви сурəтдə Күней Гафгаза көчүрүлэрək түрк-мүсəlман əһалисинə мəхсус торпағларда йерлəшдирилмишлэр. Гафгаз Археография Комиссийасынын Актларында верилмиш рəсми сənəдлəрдən дə мəлүм олур ки, рус чаризми тəрəфиндən Күней Гафгаз истила олунана гэдэр Азəрбайчан ханлығларынын əразилəриндə йашайан хачпəрəст əһали, əсасən исə ермəнилər бу əразилəрдə йашайан сакинлəрин чох чүзи бир һиссəсини тəшкил етмишлэр. Белəки Гарабағ ханлығында йашайан 12 мин аилədən 2,5 мини, Шамахи ханлығында йашайан 24 мин аилədən 1,5 мини, Шəки ханлығы əразисиндə йашайан 15 мин аилədən исə йалныз үчдə бири хачпəрəст албан (ермəни йох – А.П.) иди.¹

Русийа-Иран мұһарибэлəri нəтичəсиндə Күней Гафгаздакы Азəрбайчан ханлығларынын Русийаа бирлəшдирилмəsi нəтичəсиндə һəмин əразилəрдə йашайан түрк-мүсəlман əһалисинин бир һиссəсинин Иран вə Османлы империйасына мұһачирəти, Иран вə Османлы империйасында олан ермəнилəрин исə чар Русийасы

¹ Акты Кавказской Археографической комиссии. Т. IV, 1870, с. 38-39.

тэрэфиндэн Күней Гафгаза көчүрүлэрэк түрк-мүсөлман эһалисинэ мэхсус эразилэрдэ йерлэшдирилмэси мөсөлэлэри барэдэ элимиздэ күлли мигдарда фактики материаллар вар. Русийа тэрэфиндэн көчүрмэлэр нэтичэсиндэ Ирэван, Нахчыван вэ Гарабаг ханлыгларынын эразилэриндэ ермэни мөншэли эһалинин демографик вэзиййэтиндэ баш вермиш дэйишикликлэр буну бир даһа тэсдиг едир. Бу ишдэ рус ордуларынын Гафгаза вэ Ирана һүчуму заманы она рэхбэрлик етмиш гаты шовинист рус һакимләри А.Јермолов вэ И.Паскевичин етимадыны газанмыш ермэни кенерал вэ забитлэриндэн В.Мадатов, Г.Лазарев, К.Корганов, В.Бейбурдов, А.Аргутински вэ башгаларынын ермэнилэрин Күней Гафгаза көчүрүлэрэк мүсөлманлара мэхсус торпагларда йерлэшдирилмэсиндэки роллары барэдэ этрафлы мәлуматлар вар. И.Паскевич тэрэфиндэн Санкт-Петербурдан дэвэт едилэрэк Тэбризэ комендант тэйин едилмиш Г.Лазаревин бу ишдэки ролу хүсуси гејд олунмушдур.¹ Белэки Г.Лазаревин Тэбризэ комендант тэйин олунмасы һаггында хэбэр йайылан кими Азэрбайчан бөлкэсиндэки бүтүн ханлыгларда йашайан ермэнилэр онун йанына кэлэрэк хаһиш едирлэр ки, о, эһаһэзрэт Русийа императоруна чатдырсын ки, ермэнилэр “О эһаһэзрэтин сэлтэнэтиндэ йашамаға вэ өлмэйэ шад олардылар” вэ йа “Биз Иранын чөрэйини йемәкдәнсә, Русийанын от-эләфини йемэйэ үстүнлүк веририк!”² вэ с.

Артыг 1829-чу илин 24 декабрында И.Паскевичэ этрафлы һесабат тэгдим едэн Г.Лазарев үч ай йарым эрзиндэ 8 миндэн йухары аилэдэн ибарэт 40 мин нэфэр ермэнинин Аразы кечэрэк Ирэван, Нахчыван вэ Ордубадда

¹ Bu haqda Sergey Qlinka “Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России” kitabında этрафлы мәлумат verir (М., 1831).

² Yenə orada, s. 40, 69.

мәскунлашдыглары барədə мәлумат верир.¹

1828-1829-чу илләрдә Русийа Османлы мұһарибәси заманы рус ордусуна рәһбәрлик едән И.Паскевич өлкәнин шәрг әйаләтләрини тутдугча һәмин әразиләрә ермәни мәншәли комендантлар тәйин едирди. Һәмин комендантлар исә бу әразиләрдә олан түрк-мүсәлман әһалисинә диван тутурдулар. 1829-чу илдә Русийа илә Османлы империйасы арасында Әдирнә мұғавиләси имзаландыгдан сонра түрк-мүсәлман әһалийә гаршы төрәтдикләри чинайәтләрдән горхуйа дүшән 14 миндән йухары ермәни аиләси (84.600 нәфәр) рус ордусунун көмәйи илә Османлы торпагларыны тәрк едәрәк Русийа әразисинә, әсасән исә Күней Гафгаз көчүрүлүр.²

Күней Гафгаз Русийанын һакимийәти алтына кечдикдән сонра И.Паскевичин тәшәббүсү илә кечмиш Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын әразисиндә ермәни вилайәти йаратмаг барədə Русийа императору Ы Николай фәрман верди.³ 1829-чу илин апрелиндән 1832-чи илин майына гәдәр ермәни вилайәтинин камерал сийаһыйа алынмасы иши апарылды. И.Паскевичин көстәриши илә бу иш мүлки мүшавир И.Шопенә һәвалә олунду. О, топладығы материаллар әсасында өзүнүн “Ермәни вилайәтинин Русийа империйасына бирләшдирилән дөврдәки вәзийәти” адлы ириһәчмли әсәрини йазараг 1852-чи илдә Санкт-Петербург елмләр академийасынын мәтбәәсиндә чап етдирди.⁴

И.Шопен өз китабында ермәниләр, ермәни вилайәти барədə, үмүмийәтлә ермәниләрин бүтүн дүнядакы сайы

¹ Yenə orada, s. 114.

² Gegemyants T. Erməni hərəkətinin tarixi. Bakı, 1919, s. 42.

³ Собрание актов, относящихся к образованию истории Армянского народа, т. I, 1829, s. 178-179.

⁴ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1952.

барэдэ кениш мәлумат верир. Бу китабда диггәти чәкән әсас факт одур ки, И.Шопен руслар тәрәфиндән ермәниләр бура көчүрүләнә гәдәр вә көчүрүләнән сонра онларын демографик дурумундакы дәйишикликләри айрыча тәһлил етмишдир. И.Шопен Русийа тәрәфиндән ермәниләрин Күней Гафгаза көчүрүләнә гәдәр вә көчүрүләнән сонра сайларыны айры-айрылыгда вермишди. О, көстәрирди ки, бүтүн ермәни вилайәтиндә көчүрүлмәйә гәдәр чәми 4.428 ермәни аиләси (25.151 нәфәр) олмушдур ки, онлардан да 3.498 аилә (20.073 нәфәр) Ирәван әйаләтиндә, 530 аилә (2.690 нәфәр) Нахчыван әйаләтиндә, 400 аилә (2.388 нәфәр) исә Ордубад даирәсиндә йашамышдыр.¹

1828-1829-чу илләрдә Ирандан 6.946 ермәни аиләси (35.560 нәфәр), 1830-чу илә гәдәр исә Түркийәдән 3.682 ермәни аиләси (21.666 нәфәр), чәми исә 3 ил әрзиндә Иран вә Түркийәдән 10.628 ермәни аиләси (57.226 нәфәр) Русийанын йаратдығы ермәни вилайәтинә көчүрүлмүшдүр.² Нәтичәдә артыг 1830-чу илдә бу вилайәтдә ермәни аиләләринин сайы 15.059-а (82.277 нәфәр) чатмышды.

Бу күн бир нәфәр дә олсун азербайчанлы галмайан кечмиш Ирәван ханлығынын әразисиндә йарадылмыш Ирәван әйаләтиндәки әһалинин 1829-1832-чи илләрдә камерал сийаһыйа алынмасы мәлуматына әсасән йерли әһали арасында азербайчанлы аиләләринин сайы 9.196 (49.875 нәфәр), ермәни аиләләринин сайы исә 3.498 (20.073 нәфәр) олмушдур. 1828-1830-чу илләрдә исә бу әразийә Ирандан 4.559 аилә (23.563 нәфәр), Түркийәдән исә 3.674 аилә (21.639 нәфәр) көчүрүлмүшдүр.³ Нәтичәдә үч ил әрзиндә Иран вә Түркийәдән йалныз Ирәван ханлығынын

¹ Yenə orada.

² Yenə orada, s. 539-540.

³ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, s. 635-638.

эразисиндэ йарадылмыш Ирэван эйалэтинэ 8.233 ермэни аилэси (45.202 нэфэр) көчүрүлмүшдү.¹

Үмүмийэтлэ исэ көчүрмэдэн сонра ермэни вилайэтиндэ чэми 31.201 аилэ (164.450 нэфэр) олмушдур ки, онлардан да 16.078-и азэрбайчанлы (81.749 нэфэр) вэ 15.059-у ермэни аилэси (82.377 нэфэр) иди.²

Русийанын Күней Гафгазда мүстэмлэкэчилик сийасэтинин эсас мэгсэдлэри рус тэдгигатчысы Н.Шавровун “Загафгазийада рус ишинэ йени тэһлүкэ”³ китабында өзүнүн кениш эксини тапмышды. О, йазырды: “Биз Загафгазийада мүстэмлэкэчилик фэалийэтимизи орайа руслары көчүрмэклэ дейил, башга диндэн онлары көчүрмэклэ башладыг... 1826-1828-чи иллэрдэ ики ил давам етмиш мүһарибэ гуртардыгдан сонра 1828-чи илдэн 1830-чу илэ кими Загафгазийаа Ирандан 40 миндэн йухары, Түркийэдэн исэ 84.600 нэфэр ермэни көчүрдүк вэ онлары Јелизаветпол вэ Ирэван губернийаларынын ермэни эһалисинин чох чүзи олдуғу эн йахшы дөвлэт торпагла-рында йерлэшдирдик”.⁴

Элбэттэ бу ермэнилэрин Күней Гафгаза илк ахыны иди. Бу ахын сонралар бир эсрэ йахын ардычыл олараг давам етмишдир. Н.Шавровун йаздығы кими XX эсрин эввэллэриндэ Күней Гафгазда йашайан 1 миллион 300 мин ермэнинин бир миллиондан чоху йерли эһали олмайыб, Русийа һакимийэт органлары тэрэфиндэн бурайа көчүрүлэнлэр иди.⁵

Марағлыдыр ки, Русийа империйасында бурахылмыш

¹ Yenə orada, s. 638.

² Yenə orada, s. 639-642.

³ Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911.

⁴ Yenə orada.

⁵ Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам, s. 59.

статистик һесабат вә мәлуматлар, хусусилә йарым әсрдән йухары мүддәтдә нәшр олуан “Кавказский календарь» мәлумат китабларында, 1897-чи илдә биринчи Үмүмрусийа сийаһыйа алманын нәтичәләринә даир нәшрләрдә индики Ермәнистан Республикасынын әразисиндә азәрбайчанлылар йенә дә әһалинин әсас һиссәсини тәшкил етмишләр.

Бу әразиләрдәки азәрбайчанлы әһалинин сай тәркибинин сүрәтлә азалмасында көклү дәйишикликләр 1918-1920-чи илләрдә бәднам Дашнаксүтйун партиясынын йаратдығы Арарат Республикасы заманындан башламышдыр.

***б) XIX әсрин сонларында йарадылмыш
милләтчи ермәни партиялары вә онларын
түрк-мүсәлманлара ғаршы әрази иддиалары***

Гәрби Авропа вә Русийада демократик һәрәкат вә ингилаби йүксәлишләрин тәсири алтында Күнәй Гафгаза көчүрүлмүш ермәниләр дә артыг XIX әсрин 80-90-чы илләриндә сийаси чәһәтдән тәшкилатланмаға башлайырлар. Илк олага 1885-чи илдә ермәниләр Вйанада “Арменакан”, 1886-чы илдә Ченеврәдә “Һнчаг”, 1890-чы илдә Тифлисдә йаратдығлары “Дашнаксүтйун” террорчу тәшкилатларынын ғаршыларында ғойдуглары башлыча мәғсәд үч дөвләтин Русийа, Түркийә вә Иранын әразиләриндә йашайан бүтүн ермәниләри өз байрағлары алтында бирләшдирәрәк “Бөйүк Ермәнистан” йаратмағ идеясы иди. Әлимиздә олан күлли мигдарда сәнәд вә материалларын тәһлили сайәсиндә белә бир үмуми нәтичәйә кәлирик ки, йарандығлары илк күндән радикал террорчулуг мөвгейини тутан бу партияларын

XIX əsrin axырларындан башлайараг башга халглара, хусусилə түрк сойундан олан халглара гаршы тєрəтдиклєри ганлы чинайəтлєр єз дəсти-хəттинə, чєгرافي əхтəсинə вə гəддарлыг дєрəчələринə кєрə тарихдə бу гəбилдэн олан хадисэлєр сырасында хусусилə сечилир. Ермəни миллəтчи партияларынын, хусусилə “Дашнаксүтйун”ун террор вə тəхрибат характерли əмəллєри бүтүн Күнєй Гафгазы, Османлы империйасынын Анадолу вə Авропа хиссəсини, Иранын Азərbayчан түрклєринин йашадыглары əразилєри əхтə едирди. 1909-чу ил апрелин 15-дə “Дашнаксүтйун” партиясынын фəалиййəти илə əлагəдар Гафгаз чанишини дəфтəрханасынын Бакы шəхєр рəисинə кəндəрдийи мəлуматда дейилирди: “Дашнаксүтйун” “Азад бөйүк Ермəнистан”ы бəрпа етмəк мəгсəди кудəрəк истəйинə чатмаг үчүн əсас үсуллардан бири кими єз програмында үмуми силахлы үсйан вə өзүнүн низами ордусуну йаратмаг йолуну сечиб. “Дашнаксүтйун” зинворлардан (əскəрлəрдэн – А.П.) ибарəт өз ордусуну йаратмаг ишинин əсасыны хələ 16 ил бундан əввəl, 1892-чи илдə өзүнүн биринчи гурултайы заманы гойуб. Партиянын вəсаити хєсабына бу ордуйа зинворлар чəлб етмəк вə онлары силахландырмаг иши бу күнə гəдєр дə мүнтəзəм сурəтдə давам едир”.¹

Əсасы Русийа əразисиндə вə Русийа тəбəэлєри тəрəфиндэн гойулан ермəни миллəтчи партиялары XIX əsrин 90-чы иллəриндэн Түркийəнин Сасун, Ван, Əрзурум вə дикєр вилайəтлəриндə фитнəкарлыглар тєрəдєрəк гырғынлар тəшкил едирлєр. Русийанын Ван вə Əрзурумдакы баш консулу В.Майевски, ермəни кєшиши Т.Кєгемйанс вə башгаларынын вердиклєри мəлумата кєрə бу əразилəрдəки милли гырғынларын тəшəббүскарылары ермəни миллəтчилєри, хусусилə Русийадан Түркийəйə

¹ ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 57, vər. 7.

кедән ермәни комитәчиләри олмушлар.

Мараглыдыр ки, һәм В.Майевски, һәм дә Т.Кегемйанс ермәниләр арасында милләтчилик тәблиғатынын йайылмасында ермәни руһаниләринин вә ермәни килсәсинин ролуну да хусусилә вүрғуламышлар. В.Майевски йазырды: “Онларын (ермәни кешиләринин – А.П.) дини фәалийәти олдуғча чүзидир. Лакин бунун әвәзиндә онлар һәмишә милләтчилик идеяларыны һимайә етмәк зәмининдә әлләриндән кәләни әсиркәмәдән сәйлә чалышырлар... Ермәниләр арасында милләтчилик идеялары йүзилликләр әрзиндә бир-бириндән узағ, лакин сайсыз-һесабсыз монастырларын һимайәси алтында олмушдур”.¹

Јелизаветпол губернатору А.Качалов 1907-чи ил августун 9-да “Дашнаксүтйун” партиясынын фәалийәти илә бағлы кениш мәлумат һазырламышды.² Бурада дашнакларын ермәниләр арасында милләтчилик тәблиғатынын әсас тәшкилатчылары олмалары, социал-демократийа идеяларына хәйанәти вә с. мәсәләләрә мүнәсибәтләри әтрафлы тәһлил олунур.

Јелизаветпол губернаторунун мәлуматындан һәм Гафгаз чанишини дәфтәрханасынын хусуси шөбәсиндә, һәм дә Русийа Дахили Ишләр Назирлийи полис департаментиндә һазырланмыш арайыш вә очеркләрдән әтрафлы истифадә олунмушдур.³

Өз мәлуматында Јелизаветпол губернатору йазырды: “Милләтчилик ермәни халгынын чох дәринләрдән кәлән башлыча милли хусусийәтдир. һәр бир ермәни өзүнү

¹ Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu V.Mayevskinin xatirələri. Bakı, 1994, s. 11.

² RFDТА: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 38-49.

³ Вах: ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 57, vər. 3-9; Дашнаки (из материалов департамента полиции). Баку, 1990.

һамыдан – русдан, күрчүдән, татардан (азәрбайчанлыдан – А.П.) йүксәк, ағыллы, бич, хейирхаһ вә бачарыглы һесабыдир... Милләтчилик, өз дининә, дилинә сәдагәт, ачкөзлүк, еһтийатлылыгы, һәр шейә гадир, пула инам, вар-дөвләт вә капитал гаршысында сәчдәни култ дәрәчәсинә галдырмаг – бах будур ермәни хисләтинин башлыча хүсусийәтләри”.¹

1903-чү ил ийунун 12-дә ермәни килсәләринә мәхсус әмлакын мүсәдирәсинә даир рус чары тәрәфиндән имзаланмыш фәрмандан истифадә едән “Дашнаксүтйун” синфи мәнсубийәтиндән асылы олмайараг бүтүн ермәни халгыны – кәндлиләри, фәһләләри, мүлкәдарлары, сәрмәйәдарлары, тәләбәләри, руһаниләри, ермәни милләтиндән олан дөвләт гуллуғчуларыны белә өз әтрафында бирләшдирир.

Бу илләр әрзиндә Күнәй Гафгазда һөкүмәтә гаршы елә бир алчаг һәрәкәт олмамышдыр ки, ермәниләр ону алгышламасын, ону һәйата кечирмәк үчүн пул сәрф етмәсинләр. А.Качалов йазырды ки, һәр чүр авара, гулдур, башкәсән, адам өлдүрән әкәр Русийанын әлейһинә идисә о ермәни варлысынын имарәтиндә, йохсулун касыб комасында, монастырларын исә күнчүндә ән әзиз гонаг кими гәбул едилирдиләр.²

Һәмин ил Күнәй Гафгазда ермәниләр тәрәфиндән йүзләрлә чинайәтләр төрәдилир. Бир сыра учгар бөлкәләрдә онлар һакимийәти әлә кечирмиш, гатарлары, дәмир вә шоссе йолларыны; көрпүләри дағытмыш вә партлатмышлар; йүксәк рүтбәли дөвләт мәмурлары полис вә жандарм нүмайәндәләри (Әлиханов, Накашидзе, Андрейев, Быков, Сахаров вә б.) ермәни террорунун гурбаны олмушлар. Јелизаветпол губернатору йазырды ки, өзү дә бу гәтлләр “ағлакәлмәз дәрәчәдә һәйасызлыгла, издиһамла вә

¹ RFDТА: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 38.

² RFDТА: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 39.

мүхтәлиф зүмрәләрдән олан ермәни күрүһунун көзләри гаршысында һәйата кечирилирди. Лакин онларын арасында һеч вахт гатили ифша едә биләчәк бир нәфәр дә олсун белә шаһид тапылмырды”.¹

Бу илләр әрзиндә Күней Гафгазда “Дашнаксүтйун” партиясынын йаратдығы зинворлар ордусу барәдә Јелизаветпол губернатору йазырды: “Загафгазийа һүдудларында әсасән Түркийәдән гачмыш ермәниләрдән вә йерли башкәсәнләрдән ибарәт әлиндән адам өлдүрмәк вә зор ишләтмәкдән башга һеч бир иш кәлмәйән, лакин партия һесабына йүксәк мааш алан (ән ашағы рүтбәли зинворлар илдә 300 рубл) **йүз мин нәфәрлик** (сечмә бизимдир – А.П.) зинворлар ордусуну сахламаг иши чәтинләшир”.²

Белә бир шәраитдә “Дашнаксүтйун” вәзийәтдән чыхмаг, өз нүфузуну горумаг үчүн Күней Гафгазда, хусусилә пролетар Бакысында кенишләнән социал-демократ һәрәкатына гошулмага, ермәниләр арасында социал-демократийа идеяларыны йаймага башлайыр. Јелизаветпол губернатору “Дашнаксүтйун”ун бу чүр икиүзлү сийасәтини социал-демократийа идеолокийасына гаршы ән бөйүк хәйәнәт һесаб едирди. О, йазырды: “Милләтчилик – ермәни үчүн елә бир башлыча амилдир ки, һәтта гыса бир мүддәтә дә олса, онларын бундан имтина едә биләчәйини тәсәввүрә белә кәтирмәк мүмкүн дейил... Садә ермәнини инандырмаг ки, татар (азәрбайчанлы – А.П.) пролетары она идеяча даһа йахындыр, нәинки истисмарчы ермәни буржуа нүмайәндәси, садәчә олараг ағыласығмазды”.³

“Дашнаксүтйун” партиясынын фәалийәти һаггында 1909-чу ил апрелин 15-дә Гафгаз чанишини дәфтәрханасы

¹ Yenə orada, vər. 38.

² RFDТА: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 41.

³ RFDТА: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 38.

тərəфиндән Бакы шәһәр рәисинә көндәрилмиш мәлуматда исә билдирилди ки, Русийада ингилаби һәрәкатын тезликлә йатырылмасы нәтижәсіндә ермәниләрин “Бөйүк Ермәнистан”-ын бәрпасы нийәтләри баш тутмады. Белә ол-дугда онлар Күнәй Гафгазда азәрбайчанлылара гаршы кениш тәблиғат кампанийасына башлайырлар. Нәтижәдә 1905-чи илин февралында Бақыда ермәниләр тәрәфиндән гызышдырылан ермәни-азәрбайчанлы мұнагишәси тезликлә бүтүн Күнәй Гафгазы бүрүйәрәк ермәни-азәрбайчанлы гырғынына чеврилди. Өзләри тәрәфиндән төрәдилдийинә бахмайараг, “Дашнаксүтйун” башда олмагла, Күнәй Гафгаздакы ермәни мәтбуаты бу һадисәдән азәрбайчанлылара гаршы кениш тәблиғат кампанийасына башлайыр вә халгымызын үнванына һәр чүр бөһтанлар уйдурурдулар. Гафгаз чанишини дәфтәрханасы хусуси шө-бәси тәрәфиндән һазырланмыш мәлуматда дейилирди ки, бу гырғындан ермәниләр өз хейирләри үчүн мәһарәтлә истифадә едә билдиләр. Белә ки, онлар Күнәй Гафгазда ермәниләрлә-азәрбайчанлылар йашайан әразиләр арасында мүййән гәдәр сәрһәдләр – буфер зоналар йарада билдиләр вә чох заман өз торпагларыны азәрбайчанлылары торпаг-лары һесабына кенишләндирдиләр. Мұнагишә нәтижәсіндә азәрбайчанлылары бошалтдығы торпагларда исә Түркийәдән вә гисмән дә Ирандан кәлән ермәниләри йерләшдирдиләр.¹

Русийа харичи ишләр назирлийи полис департаментинин мәлуматында исә көстәрилирди ки, Јелизаветпол, Ирәван губернийалары вә Гарс вилайәтиндә мүсәлманларын чанларыны гуртармаг үчүн мәчбурән бошалтдыглары торпагларда 5-6 ил әрзиндә Түркийәдән вә гисмән дә Ирандан кәлмиш йарым миллиона йахын ермәни йерләшдирилмишдир ки, онлардан да 200 мин нәфәрдән

¹ ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 57, vər. 3.

чоху артыг Русийа тэбээлийини гəбул етмишдир.¹

Јаранмыш шəраитдэн истифадə едэн “Дашнаксүтйун” партийасынын 1907-чи илдə кечирилмиш ЫВ гурултайында гəбул едилмиш гəрара əсасэн Русийада, хусусилə Күней Гафгазда гисмэн кизли мұбаризə формасына кечир. Онлар өз һəрəкатларынын истигамəтини дəйишəрəк дашнак силаһлы дəстəлəрини йенидэн гурур, хусусилə, ону шəрг əйалəтлəриндə иғтишашлар тəрəтмəйə йөнəлдир. Һəтта 1913-чү ил октябрын 15-дə Ченеврəдə кечирилмиш гурултайында “Дашнаксүтйун” партийасынын гəбул етдийи гəрарлардан бири ермəни мəкри вə икиүзлүлүйүнə əйани сүбүтдүр.² Бу гəрара кəрə “дашнаксүтйун” партийасынын “Панисламист емиссарлары ады алтында Гафгаза кəндəрдийи өз адамлары” мұсəлманлар арасында “Русийага гаршы наразылыглар йаратмалы вə онлары үсйана тəһрик етмəли иди”.

Бу һалда “Русийа һəкумəти мұсəлманлара гаршы репрессийа тəтбиг едэр вə мұсəлман күтлэлəри зəифлəйэр. Белə оларса, бир тəрəфдэн ермəнилэр “мұсəлманларын мұғавимəти илə растлашмайачаглар, дикэр тəрəфдэн исə ермəнилэрə гаршы Гафгаз мұсəлманлары илə Анадолу түрклəринин биркə фəалиййэт кəстəрмəsi тəһлүкəsi арадан галхачаг”.³

Јухарыда кəтирилэн чохла фактлардан да мəлум олур ки, Русийа хəфиййə органларынын “Дашнаксүтйун” вə дикэр ермəни партийаларынын програмлары барəдə кифайэт гədэр мəлуматлары вар иди. Бу програмларда ермəнилəрин тəкчə Түркийəйə, Күней Гафгаздакы түрк-мұсəлман əһалисинə гаршы дейил, һəм дə чар һакимиййэт органынын өзүнə гаршы йөнəлдилмишди. Онда суал

¹ Дашнаки. Баку, 1990, s. 11.

² ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 58, vər. 2.

³ Yənə orada.

йараныр: Русийа өзүнә гаршы бу чүр дүшмәнчилик сийасәтинә нийә белә лойал мүнәсибәт бәсләйир вә бүтүн ермәни шылтаглыгларына нийә дөзүрдү? Буна әсас сәбәб чәнуба доғру, хүсусилә, Османлы империйасы вә Ирана гаршы ишғалчылыг сийасәти йеридән чар Русийасы ермәниләри даим еһтийатда сахлайырды. Биринчи дүня мұһарибәси заманы Османлы империйасы илә Русийа ордулары арасында Гафгаз чәбһәсиндәки һәрби әмәлийятлар заманы рус ордусу сыраларында хидмәт едән ермәниләрин түрк мүсәлман халгларына гаршы төрәтдикләри вәһшиликләр буну бир даһа сүбүт етди. Ону да гейд етмәк лазымдыр ки, 1917-чи ил октябр чеврилишинә гәдәр һәм Инкилтәрә, һәм дә Русийа ермәниләрдән истифадә едәркән онларын бу “хидмәтләринә” көрә “Бөйүк Ермәнистан” йаратмаг идеясыны реаллашдырмагда онлара көмәк едәчәкләринә сөз вермәләринә бахмайараг, өз истәдикләринә наил олдугдан сонра вердикләри вәди йаддан чыхармышлар.

***ч) 1905-1906-чы илләрдә ермәниләрин Күнәй
Гафгазда түрк-мүсәлман әһалисинә гаршы
силаһлы тәчавүзү***

1810-чу илдә Бакы галасы вә онун әтрафында йашайан 2.235 нәфәр сакиндән йалныз 55 нәфәри,¹ 1860-чы илдә исә 11.570 нәфәр сакиндән 655 нәфәри² ермәни иди. Бакыда

¹ Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. IV, Тифлис, 1870, с. 37-43.

² Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-

нефт сәнайесинин сүрәтлә инкишафы илә әлагәдар олараг XIX әсрин 70-чи илләриндән онларын Бакыйа ахыны сүрәтләнир. 1905-чи ил Бакы шәһәри вә губернийасында баш вермиш ермәни-азәрбайчанлы гырғынларыны тәһгиг едән сенатор Кузминскинин гейд етдийи кими ермәниләрин Бакыйа күтләви ахыны XIX әсрин сон 10-15 или әрзиндә хүсусилә артмыш, һазырда (йәни 1905-чи илдә – А.П.) онлар шәһәр әһалисинин 18%-ни тәшкил етмишләр”.¹

Кузминскинин һесабатында көстәрилирди ки, Бакыйа ахышан ермәниләр тез бир заманда бурада нефт сәнайеси, тичарәт вә банк иши саһәсиндә үстүнлүйү әлә кечирирләр. Гыса мүддәтдә ири капиталистләрә чеврилмиш ермәниләр нефт иши саһәсиндә һәтта һаким мөвгә тутурлар.

XIX әсрин әввәлләриндә Бақыда нефт сәнайесинин сүрәтлә инкишафы вә пролетар синфинин сүрәтлә артмасы илә әлагәдар олараг бурада рус социал-демократ вә социалист ингилабчылары илә йанашы, ермәниләрин дә бу йөнлү һнчаг вә дашнаксүтйунчулардан ибарәт социал-демократ вә социал-ингилабчы фәһлә партийалары йараныр.⁴ Ермәниләрин йаратдыглары бу партийалар диқәрләриндән тәкчә програмлары илә дейил, һабелә өзләринин йаранма тарихләри, һәрәкәт истигамәтләри илә дә фәргләнирдиләр. Кузминскинин һесабатында көстәри-лирди ки, дашнаксүтйун хадимләри ермәниләр арасында фәал тәблиғат иши апарыр, имкан дахилиндә онлары силаһландырараг дөйүш дружиналары йарадыб “Түркийәйә көндәрәрәк дәфәләрлә орада дөйүш әмәлийятлары һәйата

1859). Баку, 1999, s. 54-55.

¹ Всеподданейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. 1905, s. 78.

⁴ Yenə orada, s. 31.

кечирмишләр”.⁵ О, гейд едирди ки, 1903-чү илин ийунунда ермәни килсәсинә мәхсус әмлакын мүсәдирәсинә даир чар фәрманындан сонра “дашнаксүтйун” әввәлләр Түркийәйә гаршы йөнәлтдийи фәәлийәтини артыг Русийайа вә рус һакимийәтинә гаршы чевирир.¹

1905-1906-чы илләр ермәни-азәрбайчанлы гырғыны илк олараг Бакы шәһәриндә башлады. 1905-чи ил февралын 6-да Бакынын мәркәзиндәки ермәни килсәсиндә ибадәт гуртардыгдан сонра килсә әтрафында топлашмыш ермәниләр орадан кечән Бакы сакини Аға Рза Бабайеви гәтлә йетирди. Бу һадисә тәкчә Бакыны дейил, бүтүн Күнәй Гафгазы бүрүйәрәк минләрлә инсанын һәйатына сон гойан, инсанлары тәхминән ики илә йахын бир мүддәт дә бөйүк мәшәггәт вә мәһрумийәтләрә дүчар едән кенишмигйаслы ермәни-азәрбайчанлы гырғыны үчүн бәһанә олду.²

1905-чи ил февралын 6-9-да Бакыда баш вермиш ермәни-азәрбайчанлы гырғыны барәдә Бакы губернатору кнйаз М.Накашидзе кениш мәрүзә һазырлайараг һәмин ил февралын 28-дә Гафгаз чанишининә вә Русийа дахили ишләр назирлийинә көндәрди.³ Мәрүзәдә февралын 7-9-да Бакы һадисәләри заманы өләнләр барәдә там олмайан мәлумат вериләрәк көстәрилирди ки, итки көстәриләнләрдән даһа чохдур. Өлүләрин чоху кизләдилир. Өзү дә кизләдилмиш өлүләрин әксәрийәти мүсәлманлара аид иди. Чүнки онлар өлүләрини вә йаралыларыны кизләдирдиләр ки, мейитләри йармасынлар.⁴

Бу һадисәләр заманы шәһәрдә һәйат демәк олар ки, дайанмыш, дүканлар, клублар, тәдрис мүәссисәләри

⁵ Yənə orada.

¹ Yənə orada, s. 32.

² ARDTA: f. 484, siy. 3, iş 4, vər. 87.

³ Yənə orada, s. 114-122.

⁴ Yənə orada, s. 118.

багланмыш, файтон və конкалар ишләмирди. Јалныз февралын 9-да Бакы губернатору М.Накашидзенин иштиракы илә һәр ики халгын нүмайәндәләринин шәһәри долашараг сүлһә чағырышындан сонра гырғын дайандырылды. М.Накашидзе өз мәрүзәсиндә йазырды: “ермәниләр бу һадисәләри өзләри башладыглары һалда, шайиәләр йайырлар ки, куйа бу һадисәләр заманы йазыг ермәниләр инзибати идарәләрин вә башгаларынын бәд әмәлләринин күнаһсыз гурбанларына чеврилмишләр”.¹

Мәрүзәдә “Дашнаксүтйун” партиясы вә ермәни мэтбуатынын ермәни-мүсәлман гырғынына мүнәсибәтини билдирән губернатор һәммин “шәрәфсиз инсанларын өз мэгсәдләринә чатдыгларыны” гејд едәрәк йазырды: “Өз рәзил шайиәләрини шифаһи вә мэтбуат васитәси илә бүтүн дүнийәә йайараг, ермәни әһалисини о дәрәчәдә дөвләт гул-лугчулары вә инзибати идарә ишчиләринә гаршы гоймушлар ки, онларын һәр бири өзүнү даим тәһлүкәдә һисс едир”.²

Ермәниләр һәммин ил майын 11-дә Бакы губернатору М.Накашидзени гәтлә йетирдиләр.³ 1905-чи илдә Бакыда икинчи дәфә августун 20-дән сентйабрын орталарына гәдәр ермәни-азәрбайчанлы гырғыны йенидән давам етди.

Бакы шәһәри полисмейстеринин Бакы шәһәр мүвәггәти кенерал-губернаторуна көндәрдийи рапортларда һәммин илин август-сентйабр айларында Бакыда баш вермиш ермәни азәрбайчанлы гырғыны барәдә әтрафлы мәлумат верилир.⁴

¹ Yenə orada, s. 121.

² Yenə orada, vər. 122.

³ Ətraflı bax: Шубинский П.П. Убийство князя М.А.Накашидзе (из воспоминаний очевидца) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 80. Bakı, 2001, s. 308-347.

⁴ ARDTA: f.484, siy.1, iş 47, vər. 104-105; siy. 3, iş 30, vər. 178-188 və s.

1905-чи ил сентйабрын 10-да ермәниләр вә азербайчанлылар арасында барышыг йаратмаг мәгсәдилә Гафгаз чанишини И.Воронцов-Дашков Бакыйа кәлди. Һәмин ил сентйабрын 14-дә саат 12-дә ермәниләрин вә азербайчанлыларын мин нәфәрдән йухары габагчыл зийалыларынын вә дин хадимләринин рәһбәрлийи илә Бакынын Дума мейданына топлашдылар. Бурада губернийа газиси М.М.Мирчәфәрзәдә, ермәни кешиши вә мүвәггәти кенерал-губернатор халга мүрачиәтлә онлары сүлһә чағырырлар.¹

Барышыг шәртләрини һазырламаг үчүн һәр ики тәрәфин тәклифләри барәдә архивләримиздә кифайәт гәдәр сәнәдләр мүһафизә олунур. Данышыглар апармаг үчүн тәрәфләрин нүфузлу шәхсләриндән ибарәт комиссийа йарадылды. Онларын арасында интенсив данышыглар вә йазышмалар кедир. 1906-чы илин февралында һәр ики милләтин нүмайәндәләринин Гафгаз чанишини вә онун мүавинләринин иштиракы илә Тифлиسدә кечирилмиш сүлһ данышыглары барәдә М.С.Ордубадинин “Ганлы сәнәләр”² вә В.Майевскинин “Гафгазда ермәни-татар (азербайчанлы – А.П.) иғтишашы ермәни мәсәләсинин бир мәрһәләси кими”³ китабларында өз әксини тапмышдыр. Һәр ики халгын нүмайәндәләринин иштиракы илә һәмин мәсәләләрин музакирәси заманы ермәниләр ич үзләрини ачараг өзләрини бир даһа ифша етмишләр.

1905-1906-чы илләрдә ермәниләрин төрәтдикләри ермәни-азербайчанлы гырғынына аид рәсми сәнәдләр әсасән Бакы шәһәриндә баш вермиш һадисәләри әкс

¹ Yenə orada, s. 61-73.

² Bu kitab Ə.Bağırov tərəfindən ərəb əlifbasından təbdil olunaraq 1991-ci ildə “Qanlı illər” adı ilə yenidən nəşr olunmuşdur.

³ Маевский В.М. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993.

етдирир. Күней Гафгазын дикәр бөлкәләриндә бу һадисәләр барәдә рәсми сәнәдләр, демәк олар ки, горунуб сахланылмамышдыр. һәмин дөврдә Күней Гафгазда ермәни-азәрбайчанлы мүнәсибәтләрини йазычы-журналист М.С.Ордубадинин топладығы сәнәд вә материаллар әсасында гәләмә алдығы вә 1911-чи илдә нәшр олунаң “Танлы сәнәләр”,¹ М.М.Нәввабын “1905-1906-чы илләрдә ермәни-мүсәлман даваһы”² китабларында, һабелә о дөврүн дөври мәтбуатында дәрч олунмуш хәбәрләр вә мәғаләләрдә әкс олунмушдур.

“Танлы сәнәләр” әсәринә мүғәддимәсиндә М.С.Ордубади өз китабыны сәнәдләр вә сорғусуна әсасән она “йетишмиш 245 мәктуб, дашнаксүтйун партияһынын фәәлийәтинә даир дөрд йүздән артыг мәлумат” әсасында йаздығыны гейд едир.³

Мир Мөһсүн Нәвваб исә йазырды ки, Русийа дөвләти Гафгаз мәмләкәтинә һаким олдугдан сонра һәр йердә сакитлик йаранды. һеч бир милләт бир-биринә һүчум етмирди. “Хүсусән ермәниләрлә мүсәлманлар арасында чоҳ вахт мәһәббәт вә достлуг олуб, бир-бири илә алыш-вериш едибләр... Әфсуслар олсун ки, ермәни тайфасынын инди тәбиәти дәйишиб. Заһирләри илә батинләри бир дейил. Заһирән өзләрини дост кими кәстәрсәләр дә, батинләри әдавәтлидир. Өзләри дә көрүрләр ки, тәбиәтләринин бу чүр әдавәтли олмасындан һәмишә зәрәр чәкирләр”.⁴

Тәәссүфләр олсун ки, узун илләр ермәниләрлә бир шәһәрдә йашайан М.М.Нәвваб ермәни мәкрини вахтында һисс едә билмәмиш, онларын бу чүр дәйишмәсинин

¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər, Bakı, 1991.

² Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.

³ M.S.Ordubadi. Qanlı illər, s. 8.

⁴ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası.

сəбəбини “Ирэван шəһəri ермəнилəринин чох кинли, əдавətли, тəkəббүрлү, худпəsəнд və хəмирлəринин фитнə-фəсəдлə йоғурулмуш адамлар олмасында” көрмүшдү.¹

М.С.Ордубади, М.М.Нəввəб və дəври мətбуəт мəтериəллəры əсəсында ермəнилəрин 1905-1906-чы иллəрдə Бакы илə йəнəшы Кəнчə, Нəхчывəн, Шушə, Чəбрайыл, Зəнкəзур, Ирэвəн, Ечмиəдзин (Үчкилсə), Тифлис, Гəзəх, Ордубад, Охчу-Шəбədək və бəшгə йерлəрдə тəрəтдиклəри гыргынлар бəрədə əтəфлы мəлумəтлар верилир. Мəтериəллəрын тəһлили əсəсында белə бир нəтичəйə кəлирик ки, о йердə ки, ермəнилərə ачыг мугəвимət кəстəрилирди, хəмин йерлəрдə хəм силəһ-сурсəт, хəм дə сай və тəктики хəзырлыг чəһəтдэн түрк-мүсəлмəнлардэн үстүн олмалəрына бəхмəйəрəг, ермəнилэр чохлу итки вермəклə йəнəшы, хəм дə ағыр мəғлүбиййэтə уғрайырдылар. Ермəнилəрин Нəхчывəн гəзəсындакы мəғлүбиййəти, йəхуд Ирэвəн гəзəсынын Мəнкус кəндинин əһəлиси ермəни һүчумуну көрэрək гəчəркən, 50 йəшлы Новруз Кəзым оғлунун гəчəнлəрə мүрəчиэтлə: “Оғлəнлар! Һəрə гəчырсыныз? Истəйирсиниз бу гəчмəглə бизи, Гəфгəз мүсəлмəнлəрыны, бəшгə миллэтлəрин йəнəндə бəшы ашəгы едəсиниз?! Мəкэр бу гəчмəглə ермəнилэр сизи бəғышлəйəчəглар?! Хейр! Хейр! Бунлəрын гəбəғындэн гəчдыгчə дəһə дə чүрəтли олуб бизə və бизим аилəмизə һеч бир əсрдə инсəнлəрə рəвə көрүлмəмиш һөрмəтсизликлэр йетирəчəклэр. Мəкэр, бунлар хəмэн ермəнилэр дейил ки, бир ил əввəl мən бəрмəғымлə һэрəkət едəндə аз гəлырдылар Гыргхбулəг мəхəлындэн чыхыб гəчсынлар. Инди сизə нə олуб ки, ачиз арвəдлəрə го-шулуб гойун сүрүсү кими бунлəрын гəбəғындэн гəчырсыныз. Сиз гəчырсыныз, гəчын! Мən тənһə бу ермəни алəйлəрынын гəршысында мұдəфиə мөвгəйиндə дуруб чən

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 19.

верәчәйәм”.¹

Гошалүлә түфәнклә ермәниләрә гаршы вурушан Новруз киши күлләси гуртарана кими ермәниләрә мүгавимәт көстәрир. Күлләси гуртардыгдан сонра түфәнкинә сачма гырма долдураркән ермәниләр һүчум едиб ону әсир алараг зүлм вә ишкәнчәләрлә гәтл едиб башыны кәсәрәк “мин беш йүз мүсәлманын сәркәрдәсинин башыдыр”, дейә әввәлчә Александропола, сонра исә Бакы шәһәринә көндәрмишләр”.²

М.С.Ордубадинин топладығы материалларын әксәриййәти ермәни мәкрини вә ермәни хәйанәткарлығыны бир даһа сүбут едир. 1905-чи ил декабрын 26-да ермәниләрин Чаваншир гәзасынын Үмидли кәнд чамаатынын башына ачдығы мүсибәт бу мәлуматлардан биридир. Тәртәр гәзасында галан йеканә азәрбайчанлы кәндинин чамааты гиймәтли әшйаларыны арабалара йүкләйәрәк, һейван сүрүләрини дә көтүрүб кәнди тәрк едибләр. Һейвалы адлы ермәни кәнди йанындан кечәркән Абрам бәй Һасан Чалалов онлара раст кәләрәк Һейвалыда кечәләйәрәк сабаһ сүбһдән кетмәйи тәклиф едир. Ермәни мәкринә инанан садәләвһ Үмидлиләр разылашырлар. Абрам бәйин фитвасы илә Үмидли кәндиңдән олан көчкүнләри ермәни дашнаклары дөрд тәрәфдән мүһасирәйә алараг, кишиләри айырыб башларыны кәсир. Сонра арвад-ушағын бир һиссәсини гәтлә йетирир, бир һиссәсини исә тәһгир едирләр. М.С.Ордубади она бу мәлуматы көндәрән адамын һәмин һадисәләри йазаркән давам кәтирә билмәйәрәк ағладығыны вә көз йашларынын мәктубун үзәринә төкүлдүйүнү дә гейд едир.³

Бу һадисәйә өз мүнасибәтини билдирән М.С.Ордубади

¹ Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 30.

² Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 31.

³ Yenə orada, s. 86.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

йазырды: “Бәшәр тарихинә нәзәр салсаг, көрәрик ки, индийә гәдәр һеч бир халг гадын тайфасына бу гәдәр чәфа вермәмишдир ки, ермәниләр Үмидли чамаатына етдиләр. Бир ананын габағында үч-дөрд баласыны гурбан едиб, балалар әл-айаг чалдыгда ананы көзләри йашла долу бир һалда биһөрмәт етмәк инсафмыдыр?!

Будурму ермәни мэдәниййәти!! Бу хәбис рәфтарла истиглалийәт һәвәсиндә олан бир милләтин ахыры нә олачагдыр хәйалындайам. 150-йә гәдәр өврәт вә кишини доғрайыб бир-биринин үстүндә атәш илә йахмаг мэдәниййәтли бир милләтә йарашандырмы?”¹

¹ Yenə orada.

II фəсил

ЧАРИЗМИН СҮГУТУНДАН ВƏ ОКТЯБР ЧЕВРИЛИШИИИДƏН СОНРА ЕРМƏНИЛƏРИИ КҮНЕЈ ГАФГАЗДА ТҮРК-МҮСƏЛМАН ƏҺАЛИСИИНƏ ГАРШЫ ТӨРƏТДИКЛƏРИ ВƏҺШИЛИКЛƏР (1917- 1920)

а) Күней Гафгазда ермəнилəрин түрк-мүсəлман- лара гаршы сойгырымы вə суи-гəсдлəринин ашкар едилмəсиндə Фөвгəладə Тəһгигат Комиссийасынын ролу

1917-1920-чи иллəрдə Күней Гафгазда ермəнилəрин түрк-мүсəлман əһалисинə гаршы төрəтдиклəри зоракылыг фактларынын ашкарланмасында Азəрбайчан Халг Чүмһуриййəти тəрəфиндэн йарадылмыш Фөвгəладə Тəһгигат Комиссийасы вə Əксингилаб илə Мүбаризə Тəшкилатынын бəйүк ролу олмушдур. 1917-1920-чи

илләрдә ермәниләр Күнәй Гафгазын түрк-мүсәлманлар йашайан, демәк олар ки, бүтүн бөлкәләриндә онлара гаршы тарихдә көрүнмәмиш гәддарлыгга гырғынлар, таланлар, йанғынлар, террор вә дикәр зоракылыг актлары һәйата кечирмишләр. Республикамызын дәвләт архивләриндә мүһәфизә олуан 1918-чи ил ийулун 15-дә Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти һөкүмәтинин йаратдығы Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасынын вә 1919-чу ил ийунун 11-дә Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин йанында йарадылмыш Азәрбайчанда илк тәһлүкәсизлик органы олан Әксингилаб илә Мүбаризә Тәшкилатынын фәалиййәти нәтичәсиндә топланылмыш күлли мигдарда сәнәд вә материаллар ермәниләрин Азәрбайчанын Бакы, Шамахи, Губа, Зәнкәзур вә башга шәһәр вә гәзаларында халгымызын башына кәтирдикләри мүсибәтләр барәсиндә әтрафлы мәлумат верир.

Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасынын йарадылмасы барәдә һөкүмәтин 1918-чи ил ийулун 15-дә Кәнчәдә кечирилән ичласында чыхыш едән харичи ишләр назири М.Һ.Һачынски билдирир ки, “4 айдан артыгдыр ки, Азәрбайчан әразисинин мүхтәлиф бөлкәләриндә болшевик ады илә мәсулиййәтсиз ермәни һәрби һиссәләри вә башгалары түрк-мүсәлман әһалисинин һәйаты вә әмлакына гаршы ешидилмәмиш вәһшиликләр төрәдирдиләр. Ейни заманда һәмин гулдур дәстәләри тәрәфиндән көндәрилән йалан мәлуматлар әсасында Авропа өлкәләриндә бүтүн ичтимаи фикир әкс истигамәтә (йәни азәрбайчанлылара гаршы – А.П.) йөнәлдилир. Үмуми дәвләт мәнәфәйи вә әһалинин зәрәр чәкмиш группларынын мәнәфәйи елә бир тәшкилатын йарадылмасыны тәләб едир ки, о: 1) Бүтүн зоракылыг һадисәләринин дәгиг гейдиййатыны апарсын; 2) Бу зоракылыгларын һәйата кечирдийи шәраит мүәййәнләшдирилсин; 3) Чинайәткарлары ашкар етсин вә онларын

вурдуглары зэрэрин үмүми һәчмини мүййәнләшдирсин”.¹

Мәрузәчи һәм дә тәклиф едирди ки, “комиссийанын ишинин нәтичәләри башлыча Авропа дилләриндә – франсыз, алман дилләриндә вә әлбәттә ки, һәм дә түрк дилиндә елан едилмәлидир”.² Бу мәсәләни кениш вә әтрафлы тәһлил едән Чүмһуриййәт һөкүмәти “... Авропа мүһарибәси башладығы вахтдан бүтүн Загафгазия әразисиндә мүсәлманлар вә онларын әмлақы үзәриндә ишләдилмиш зоракылыг һалларыны тәһгиг етмәк үчүн Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасы” йарадылмасы барәдә гәрар гәбул едир.³

Һәмин ил августун 31-дә Харичи Ишләр Назирлийи йанында андлы ичласчы Әләкбәр бәй Хасмәммәдовун сәдрлийи илә 7 нәфәрдән ибарәт йарадылмыш Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасы⁴ сонралар Әдлиййә Назирлийинин сәрәнчамына верилир. Бу Комиссийаа Ә.Хасмәммәдовла йанашы Ј.Шаһмәлийев, А.Новатски, Н.Сәфиқүрдски, Н.Михайлов, В.Губвилло вә М.Ч.Ахундадә дахил иди.

Комиссийа Бақы, Губа, Шамаһы шәһәрләриндә, Шамаһы, Көйчай, Чавад, Губа, Нуха, Чаваншир, Чәбрайыл, Шуша вә Зәнкәзур гәзаларында ермәниләрин төрәтдикләри вәһшиликләр һаггында топладығы сәнәд вә материаллар әсасында 6 чилддән ибарәт тәһгигат материалларыны вә 95 әдәд фото шәкли һазырлайараг әйани вәсаит кими Парисә, Азәрбайчанын Версала кетмиш сүлһ нүмайәндә һейәтинә көндәрмишдир.⁵

1919-чу ил ийунун 4-нә гәдәр апардыглары ишләр вә топладыглары материаллар әсасында комиссийа

¹ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 5, vər. 1.

² Yenə orada.

³ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 95, s. 2.

⁴ Yenə orada, iş 105, vər. 2.

⁵ Yenə orada, f. 100, siy. 2, iş 791, vər. 2.

күнаһкарлары мәсулиййәтә чәлб етмәк үчүн 128 гәрар лайиһәси һазырламышды ки, онларын әсасында да 194 нәфәр ермәни чинайәт мәсулиййәтинә чәлб олунмалы иди.¹

1919-чу ил августун 27-нә олан мүддәтә комиссийа тәрәфиндән топланылмыш материаллар 36 чилд вә 3500 вәрәг олмушдур.² Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасы тәрәфиндән апарылан тәһгигат ишләри нәтичәсиндә ермәниләрин түрк-мүсәлман әһалисинә гаршы һәйата кечирдийи зоракылыг һалларынын тәшкилиндә күнаһкар олунанлар мәсулиййәтә чәлб едилмәйә башлайаркән мүхтәлиф шәһәр вә гәзаларда олан ермәни милли шуралары, “Дашнаксүтйун” партиясынын Чүмһуриййәт Парламентиндәки фраксийасы вә ермәни мэтбуаты ермәниләри мүдафиәйә галхды.

Азәрбайчанда илк тәһлүкәсизлик органы олан Әксингилаб илә Мүбаризә Тәшкилатынын Бақыда вә Чүмһуриййәтин диқәр әразиләриндә тәхрибатларла мәшғул олан ермәни часусларынын һәтта Азәрбайчан Чүмһуриййәт һөкүмәтинә йол тапмаг чәһдләри, һабелә Бақы гырғынларында иштирак етмиш ермәниләрин ашкар едиләрәк өлкәдән говулмасы вә чинайәтә чәлб едилмәси барәдә дә чохлау мөлуматлар вар.³

Бу ики тәшкилатын фәалийәтини үмумиләшдирәркән, белә бир үмуми нәтичәйә кәлинир ки, гыса мүддәт фәалийәт кәстәрмәләринә бахмайараг, бу тәшкилатлар ермәни вандализмини ифша етмәклә йанаШаһ Исмайыл, кәнч республиканын харичи вә дахили дүшмәнләринә гаршы барышмаз мүбаризә апармышлар.

¹ Yənə orada, vər. 106-107.

² Yənə orada, vər. 132.

³ ARDA: f. 1052, siy. 2, iş 4, vər. 26-30; iş 34, vər. 1, 2, 11, 29-30, 33, 38 və s.

б) Ермәниләрин Ирәван губернийасы вә Арарат Республикасы әразисиндә йашайан түрк-мүсәлманлара гаршы сойгырымы вә депортасийалары

Ирәван губернийасы вә Арарат Республикасында түрк-мүсәлманлара гаршы сойгырымы вә депортасийалар әввәлчә Ирәван губернийасында вә 1918-чи илин майында йаранан Арарат Республикасынын халгымыза гаршы һәйата кечирдийи “йандырылмыш торпаг” вә “етник тәмизләмә” сийасәтинин бир мәгсәди вар иди. “Бөйүк Ермәнистан”ын бәрпасы” ишинә зәмин һазыламаг.

Русийа империйасында бурахылмыш статистик мәлуматларда, хүсусилә һәр ил нәшр олунаң “Гафгаз тәгвими” мәлумат китабларында индики Ермәнистан Республикасынын әразисиндә Русийанын көчүрмә сийасәтиндән сонра да азәрбайчанлылар әһалинин әксәр һиссәсини тәшкил едирди. Мәсәлән 1886-чы илдә Ирәван губернийасынын 539 мин нәфәр әһалисиндән 211 мин нәфәри (39,2%) түрк-мүсәлман,¹ 1896-чы илдә Ирәван шәһәриндәки 14,7 мин нәфәр әһалидән 7,2 мин нәфәри (49%) түрк-мүсәлман, 7,1 мин нәфәри (48%) ермәниләр иди. Ирәван гәзасындакы 99 мин нәфәр әһалидән 52,8 мин нәфәри (53,5%) түрк-мүсәлман, 36,4 мин нәфәри (48,4%) исә ермәни иди.²

1916-чы илин йанварын 1-нә олан мәлуматда исә һәмин рекионун азәрбайчанлы вә ермәни әһалисинин мигдары арасындакы нисбәт Биринчи Дүнйа мұһарибәси вә Гафгаз чәбһәсиндәки һәрби әмәлийятларын тәсири нәтичәсиндә мүййән гәдәр дәйишсә дә, йенә дә түрк-

¹ Вах: Кавказский календарь на 1886.

² Кавказский календарь на 1897, отд. 5, с. 108-109.

мүсəlманлар Ирəван гəзасында 74,2 мин нəфəр (48%), Зəн-кəзур гəзасында 119,5 мин нəфəр (53,3%), Сүрмəли гəзасында 45,9 мин нəфəр (43,9%) вə Јени Бəйазид гəзасында исə 50,7 мин нəфəр (29,2%) тəшкил едирди.¹

1917-чи илдə Русийада болшевиклəр тəрəфиндən едилмиш Октябр чеврилишиндən сонра Совет Русийасынын мұһарибэдən чыхмасы илə Гафгаз чəбһəсиндə Русийа тəрəфиндən Османлы империйасы илə мұһарибэдə иштирак едən ермəнилəр өз силаһ-сурсатлары илə Күней Гафгаза гайытдылар. Əллəриндə чохла силаһ-сурсат топланмыш ермəнилəр вахт вар икən онлар үчүн йаранмыш əлверишли шəраитдən истифадə едэрək, түрк-мүсəlманларын йашадыглары торпаглары əлə кечирмək фикринə дүшдүлэр. Нəтичэдə ермəни йараглылары 1918-чи илин мартына гэдər Ирəван губернийасынын Ирəван, Сүрмəли, Ечмиадзин, Јени Бəйазид гəзаларынын 199 кəнди́ни дағыдараг, орада йашайан 135 мин азəрбайчанлыны гəддарчасына гырмыш вə говмушлар.²

1918-чи илин йазында Чəну́би Гафгаз əразисиндə йашайан үч миллəтин дахил олдуғу Загафгазийа Сейми вə һөкүмəти йарадылса да, “Дашнаксүтйун” партиясы башда олмагла ермəнилəр тəkчə Ирəван губернийасы əразисиндə дейил, һәм дə Бакы вə Јелизаветпол губернийаларынын əразилəриндə дə түрк-мүсəlман əһалисинə гаршы кениш мигйасда сойгырымы сийасəтини һəйата кечирдилэр. Загафгазийа Сейминин мүсəlман фраксийасы бу барэдə сеймин ичласларында мəsələ галдырараг ермəни нүмайəндэлəринə етдиклəri хəбəрдарлыглар һеч бир нəтичə вермир. Сеймин мүсəlман фраксийасы бу мəsələни дəфəлəрлə өз ичласларында да мұзакирə едиб ермəнилəрə хəбəрдарлыглар едир вə бу һагда фраксийанын

¹ Yenə orada, 1917, s. 190-197, 214-221.

² ARDA: f. 894, siy. 10, iş 80, vər. 3-7.

протоколларында этрафлы мәлуматлар вар.¹

1918-чи ил майын 26-да Күрчүстанын Загафгазийа Сейми вә һөкүмәтиндән чыхараг өз мүстәгиллийини елан етмәсиндән сонра, майын 27-дә бөлкәдә йаранмыш сийаси вәзиййәти мүзакирә етмәк мәгсәди илә бурахылмыш сеймин бүтүн мүсәлман фраксийалары нүмайәндәләринин дә фөвгәладә ичласы кечирилди.² Ичласда чыхыш едән Батум конфрансындан гайытмыш Н.Б.Јусифбәйли билдирир ки, Түркийә нүмайәндә һейәтинин гәнаәтинә көрә Күней Гафгазын чичәкләнмәсинин башлыча йолу бу бөлкәнин халгларынын бирлийи вә һәмрәйлийидир. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн тәрәфимиздән ермәниләрә бир гәдәр торпаг күзәшт едилмәлидир.³

1918-чи ил майын 29-да Һ.Ағайевин сәдрлийи илә Мүсәлман Милли Шурасынын икинчи ичласы кечирилди. Ичласда халгымыз үчүн талейүклү бир мәсәлә олан вә бу күн дә бөйүк мүбаһисәләр, мүхтәлиф фикирләр доғуран Ирәванын сийаси мәркәз кими Ермәнистана күзәштә кедилмәси мәсәләси мүзакирә олунду.⁴ Јени тәшкил олунмуш Азәрбайчан һөкүмәтинин мәрүзә илә чыхыш едән сәдри Ф.Х.Хойски Александропол түрк ордусу тәрәфиндән тутулдугдан сонра Ирәванын Ермәнистана күзәштә кедилмәсинин гачылмаз олдуғуну бәйан етди. Чыхыш едәнләр Х.Хасмәммәдов, М.Ј.Чәфәров, Ә.Шейхүлисламов вә М.Мәһәrrәмөв чыхыш едәрәк Ирәванын Ермәнистана күзәштә кедилмәсинин тарихи зәрурәт, лакин бизим үчүн гачылмаз ачы бир һәгигәт олдуғуну гейд етдиләр. 28 нәфәр Шура үзвүндән 16 нәфәр бу тәклифин ләһинә сәс вермәклә

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 1, vər. 2-45.

² Yənə orada, vər. 46-47.

³ Yənə orada, vər. 46.

⁴ Yənə orada, vər. 51.

о гəбул олунду.¹

Милли Шуранын ийунун 1, 7, вə 13-дə Тифлисдə кечирилмиш ичласларында йени йарадылмыш Арарат Республикасы əразисиндə түрк-мүсəlман əхалисинин ачы талейи бир даһа мүзакирə олунду. Ийунун 13-дə кечирилən ичласда мəрузə едən Шура үзвү Ибраһим аға Вəкилов билдирди ки, Ирəван губернийасы əразисиндə чылпаг, ач йалавач долашан мүсəlман гачгынларынын сайы 150 мин нəфəri кечиб; натиг өз чыхышыны зэрэр чəкмишлəрин сайыны вə адларыны да чəкмəклə 206 кəндин дағыдылдығыны садаламагла битирир.²

1918-чи илин майында Загафгазийа Сейми вə һөкүмəти сүгут едэрək үч мүстəгил Күней Гафгаз Республикасы йарандығы заман Арарат Республикасынын əразиси фактики олараг 400 мин əхалиси олан ики гəзадан – Ирəван вə Ечмиадзин гəзаларындан ибарət иди ки, онларын да əхалисинин йарыдан чоху мүсəlман иди.³

1918-чи ил ийунун орталарына гədər, йəни түрк ордусу Азəрбайчана кələnə гədər əхалинин силаһсыз олмасындан истифадə едən ермəнилər Күней Гафгазда түрк-мүсəlман кəндлəрини тутараг дағыдыр, əхалисини исə гырыр вə говурдулар. Түрк ордусунун бу əразилərə кəлмəsi вə азəрбайчанлыларла бирликдə Гафгаз Ислам ордусунун йарадылмасы вə онун эмəлиййатлары, демək олар ки, 1918-чи илин ийунундан октябрына, йəни Бөйүк Британийа илə Османлы һөкүмəти арасында Мудрос сазиши бағланана гədər түрк-мүсəlман əхалиси Күней Гафгазда ермəнилəрин чидди һүчумлары илə үзлəшмир. 1918-чи илин октябрында түрк ордусунун Күней Гафгаздан чыхарылмасы ермəнилəрин əл-голуну ачды вə онларын тəчавүзүнүн

¹ Bax: yenə orada, f. 970, siy. 1, iş 1, vər. 51.

² ARDA: f. 970, siy. 1, iş 6, vər. 1.

³ Bax: Большая Советская Энциклопедия, 1926 il, III cild, s. 437.

йенидән артмасына сәбәб олду.

Архив сәнәдләри 1918-1920-чи илләрдә ермәни дашнакларындан ибарәт гулдур дәстәләринин тәкчә Ермәнистан әразисиндә дейил, һәм дә Азәрбайчан әразиләриндә төрәтдикләри көрүнмәмиш вәһшиликләри тәкзиб едилмәз фактларла сүбүт едир. Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти Парламенти вә һөкүмәтинә Ирәван, Зәнкәзур, Нахчыван, Ордубад вә башга йерләрдән кәлән йүзләрлә шикайәт мәктублары, әризә вә телеграмлар ермәни гулдур дәстәләринин түрк-мүсәлман әһалийә гаршы төрәтдикләри вәһшиликләр, онларын башларына ачдыглары мүсибәтләр барәдә әтрафлы мәлумат верирди. Ирәван губернийасы мүсәлман әһалиси адындан Т.Макински 1919-чу ил 4 йанвар тарихли мәктубунда йазырды: “1917-чи илин декабрындан 1918-чи илин ийунуна гәдәр Ирәван губернийасында ермәни гошун һиссәләри тәрәфиндән 200-дән чох мүсәлман кәнди дағыдылмыш, йандырылмыш, әһалисинин бир һиссәси мәһв едилмиш, бир һиссәси исә дағлара гачараг, орада ачлыгдан вә сойутдан гырылмышдыр. Һазырда ермәни гошун һиссәләри мүсәлманлар йашайан Сүрмәли гәзасыны тамамилә, Ирәван, Ечмиәдзин вә Шәрур гәзаларынын бир һиссәсини тутараг, Нахчывана доғру һәрәкәт едирләр. Күнаһсыз мүсәлман әһали йа гылынчдан кечирилир, йа да өз кәндләриндән говулараг дағлардан кечәрәк Ирана гачырлар ки, бу да онлары лабүд өлүмлә һәдәләйир. Зорла бошалдылмыш әразиләрә исә Түркийәдән кәлмиш ермәниләр йерләшдирилир”.¹

Архивләримиздәки сәнәд вә материаллардакы чохлу фактлар ермәни вандалларынын түрк-мүсәлман әһалисинә гаршы йетирдийи сойгырымы сийасәтини ифша едир. Ермәниләрин бу һәрәкәтләринә гаршы Азәрбайчан

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 202, vər. 468.

Чүмһуриййәти һөкүмәтинин вердийи ноталары ермәни дашнак һөкүмәти тәкзиб едәрәк, куйа Ермәнистанда түрк-мүсәлманлара гаршы һеч бир айры-сечкилийин, тәгибләрин олмадығыны, бу чүр һәрәкәтләрә йалныз һәр һансы мәсулиййәтсиз шәхсләрин йол верә биләчәйини сүбут етмәйә чалышырды. Белә ки, 1919-чу ил февралын 12-дә А.Зийадханов Ермәнистан Республикасы Харичи Ишләр Назирлийинә нота верәрәк Көйчә көлү сәһилләриндә Азәрбайчан сәрһәдләрини кечән ермәни силаһлы дәстәләринин Гызыл Вәнк, Субатан, Зағалы, Шаһаб вә б. мүсәлман кәндләрини дағыдараг кишиләрини гырдығыны, гадынларыны исә тәһгирә мәруз гойдуғуну билдирир. О, билдирирди ки, Шаһаб кәнд сакини олан гачгын гадынын вердийи мәлумата көрә һәмин кәнддән олан “бүтүн кишиләр доғранмыш, ушаглар тәндирдә йандырылмышлар. Кәнд гадынларындан 8 нәфәри сечиләрәк тәһгир едилмиш вә зорландыгдан сонра бурахылмышлар”.¹ А.Зийадханов өз нотасында билдирирди ки, “һәмин һәрәкәтләр мәсулиййәтсиз шәхсләр тәрәфиндән дейил, һәрби һиссәләр тәрәфиндән төрәдилмишдир”.²

Бүтүн бу ноталар бир нәтичә вермәдийиндән 1919-чу ил февралын 24-дә А.Зийадханов мүттәфигләр ордусунун Бақыдакы команданы кенерал В.Томсона мәктубунда ермәни һәрби һиссәләринин Јени Бәйазид гәзасында азәрбайчанлы әһалийә гаршы тәһгирамит һәрәкәтләри вә Азәрбайчан әразисинин бир һиссәсини тутмасы барәдә мәлумат верирди.³ Мәктубда В.Томсондан хаһиш олунурду ки, о, тәләб етсин ки, Ермәнистан һөкүмәти күчлә тутдуғу Азәрбайчан торпаглары олан Көйчә көлүнүн чәнуб-гәрб һиссәсини, һабелә Јени Бәйазид вә Газах гәзаларынын бир

¹ Бах: “Azərbaycan” qəzeti, 12 fevral 1919.

² “Azərbaycan” qəzeti, 12 fevral 1919.

³ ARDA: f. 970, siy 1. , iş 41, vər. 59.

һиссәсини азад етсин.¹

Ермәни вандалларынын һәрәкәтләрини ифша едән Јени Бәйазид гәзасы 26 азербайчанлы кәнди сакинләринин 1919-чу ил мартын 26-да кечирдикләри үмуми йығынчағынын Азербайчан Чүмһуриййәти һөкүмәти вә халгына үнванладығы мүрачиәтини һәйәчансыз охумаг мүмкүн дейил. Орада дейилирди: “Арарат Республикасынын гошунлары, йерли ермәниләр, онларла бәрабәр ермәни шовинист вә дашнак гулдур дәстәләри тәрәфиндән дәфәләрлә динч мүсәлман кәндләринә һүчумлар олунараг кәндләр дағыдылыр, сакинләринин башына ешидилмәмиш мүсибәтләр кәтирилир вә гейри-инсани һәрәкәтләрлә тәһгир олунурлар. 270-дән чох мүсәлман кәнди дағыдылмыш, башлыча мөгсәд исә Ирәван губернийасында галан мүсәлман әһалисини орадан сыхышдырыб тамамилә говмагдыр. Мүсәлман гардашлар! Ахырынчы дәфә сизә мүрачиәт едирик, үмидсиз вәзийәтимизи нәзәрә алын, нә илә көмәк етмәк мүмкүндүрсә, бизә көмәк един ки, Ирәван губернийасы әразисиндә галан 60 минлик бәдбәхт мүсәлман әһалисинин тиран, шовинист вә дашнаксаканлар тәрәфиндән мөһв едилмәсинә йол вермәйин”.²

1919-чу ил апрелин 22-дә Кәнчә губернийасы 5-чи сәһә приставы Кәнчә гәза рәисинә мәлуматында йазырды: “Низами ермәни ордусу апрелин 13-дән 21-нә гәдәр Көйчәдә динч мүсәлман әһалиси үзәринә һүчум едәрәк 60 минә йахын әһалиси олан 21 кәнди дағытмыш, гадын вә ушаглара белә аман вермәдән топ күлләси илә гәддарчасына гырмышлар... Чаваншир гәзасындан башлайараг Газах гәзасына гәдәр Азербайчанла һәмсәрһәд олан гарлы ашырымлар бойу дәһшәтли мәнзәрә йаранмышдыр. Бу әрази

¹ Yenə orada, vər. 13.

² Yenə orada, f. 897, siy. 1, iş 24, vər. 360.

Јени Бәйазид гәзасындан гачмыш вә ермәни ордулары тәрәфиндән тәғиб олуан заваллы, алчалдылмыш, тәһгир олуномуш вә вар-йохлары таланмыш адамларын мейидләри илә вә йаралыларла долудур...”¹

Бу мәсәлэләр һаггында Азәрбайчан Чүмһуриййәти һөкүмәти Харичи Ишләр Назирлийинин Тифлисдәки мүттәфиг гошунларынын али команданлығына мәлумат вермәси, Азәрбайчан Чүмһуриййәт һөкүмәтинин Ирәвандакы дипломатик нүмайәндәси М.Тәкинскинин дөфәләрлә Арарат Республикасы һөкүмәтинә ноталарына бахмайараг, ермәни дашнак һөкүмәти өз әразисиндә олан түрк-мүсәлман әһалисини гырмаг вә говмаг барәсиндәки мәлуматлары тамамилә тәкзиб етмәсинә бахмайараг, бу ишләри ардычыл сурәтдә давам етдирдийи барәдә сәнәдләр вә материаллар әсасында әлимиздә күлли мигдарда мәлуматлар вар. Арарат һөкүмәти һәтта мүттәфиг гошунларынын бу барәдәки сорғуларыны дә тәкзиб едир, һәйәсызлыгла бунлары Азәрбайчан Чүмһуриййәти һөкүмәтинин уйдурмалары адландырырды.

1919-чу ил августун 17-31-и арасында гыса бир вахтда Арарат Республикасы инзибати идарә органлары Ечмиадзин, Сүрмәли, Ирәван вә Јени Бәйазид гәзаларынын 50-йә йахын мүсәлман кәндләрини чапыб талайараг әһалисини гырмышлар. Арарат Республикасы инзибати идарә органларынын бу вәһшилиийи һәтта ермәниләрин өзләрини, хүсусилә социал-ингилабчы партиядан олан парламент үзвләрини дә мәчбур едир ки, парламентә ашағыдакы мәзмунда сорғу версинләр: “Чәнаб парламентин сәдри! Хаһиш едирик дахили ишләр назиринә бу суаллары верәсиниз. Чәнаб назирә мәлумдурму ки, сон үч һәфтә әрзиндә Арарат Республикасы әразисиндә Ирәван, Ечмиадзин, Сүрмәли гәзаларында, бир сыра татар

¹ ARDA: f. 894, siy. 7, iş 5, vər. 16.

(азербайчанлы – А.П.) кәндләрində, мәсәлән Пашакәнд, Дәлләр, Пурпур, Әлибәй, Аразкәнд истигамәтиндән, Чанфида, Кәримарх, Ағчар, Ийдәли, Гархун, Коланы вә бир сыра башга кәндләр “татар (азербайчанлы – А.П.) әһалисиндән тәмизләниб, сойулуб, гырғына мәрүз галмышдыр”.¹

Сорғуда сонра дейилирди: “Јерли инзибати идарә органлары нәинки буна мане олмайыб, һәтта өzlәри бу сойғунчулуг вә дағыдычылыг һәрәкәтләрində иштирак едиләр. Бу һадисәләр йерли әһали арасында чох ағыр тәәсүрат йарадыб. Онлар бу сойғунчулуг вә йарамазлыглара гаршы нифрәтлә бахыр, өз гоншулары илә сүлһ шәраитində йашамаг истәйир вә чәзасыз галмыш күнаһкарларын мәһкәмәйә чәлб едилмәләри вә лазыми чәзаларына чатмаларыны тәләб едирләр”.²

Лакин “Дашнаксүтйун” партиясынын идарә етдийи ермәни һөкүмәти өз сүгутуна гәдәр Арарат Республикасы әразисində Азербайчан түркләринә гаршы ахыра гәдәр өзүнүн “йандырылмыш торпаг” – “етник тәмизләмә” сийасәтиндән әл чәкмәмишдир. Бурада дашнак һөкүмәти сүгут едиб совет һакимийәти гурулдугдан сонракы илләрдә исә бу сийасәти кизли шәкилдә коммунист чилдинә кирмиш ермәни дашнаклары йеринә йетирирдиләр.

ч) Бакы гырғынлары

1918-1920-чи илләрдә Күнәй Гафғазда, о чүмләдән Азербайчанын бүтүн әразисində ермәниләр азербайчанлылара гаршы кениш сурәтдә гырғынлар,

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 184, vər. 17.

² Yenə orada.

таланлар, зоракылыглар вэ террор эмэлиййатлары һэйата кечирмишлэр. Онлар 1905-чи илдэ олдуғу кими, 1918-чи илдэ дә бу ишэ, бу эмэлиййата йенэ дә Бақыдан башладылар.

1917-чи илин октябрында Русийада болшевиклэрин һакимиййэти элэ алараг биринчи дүнйа мұһарибэсиндэ иштиракдан имтина етмэси нэтичэсиндэ Русийанын Гафгаз чэбһэсиндэ онун тэрэфиндэ мұһарибэдэ иштирак едэн ермэни эскэр вэ забитлэри күлли мигдарда силаһ, сурсатла Күней Гафгаза гайыдараг, пролетар Бақысына долушур. Бу вахт В.Ленин тэрэфиндэн Загафгазийа комиссары тэйн олунмуш дашнак вэ “коммунист” С.Шаумйан да Бақыа кэлэрэк һакимиййэти өз элинэ кечирир. Мәһз С.Шаумйанын башчылығы илә 1918-чи илин мартында Бақы коммунасынын, еләчэ дә чэбһэдэн гайыдараг Бақыда топланмыш ермэни силаһлы дэстэлэри тэрэфиндэн халғымыза гаршы тэрэдилэн гырғынлар сонралар бүтүн Азэрбайчаны бүрүйүр.

Үч күн мүддэтиндэ (30, 31 март вэ 1 апрел) С.Шаумйан вэ онун болшевик чилдинэ кирмиш дашнак силаһдашларынын фитвасы илә Бақыда тэрэдилмиш гырғынлар барэдэ һэмин ил апрелин 13-дэ онун Москвайа Халг Комиссарлары Советинэ йаздығы мәктубунда гырғынларын сәбэбинин ермэнилэрин азэрбайчанлылара гаршы милли эдавэти нэтичэсиндэ дейил, кұйа ки, онларын Совет һакимиййэтинэ сәдагэтлэриндэн ирэли кэлдийини сүбут етмэйэ чалышыр. О, йазырды: “Бир тэрэфдэн Совет гырмызы гвардийасы, бизим тэшкил етдийимиз бейнэлмилэл гырмызы орду, гыса мүддэтдэ йенидэн гура билдийимиз гырмызы донанма вэ *ермэни милли һиссэлэри* (сечмэ бизимдир – А.П.), дикэр тэрэфдэн “Мүсават” партиясынын башчылыг етдийи вэ дахилиндэ чохла рус забити олан *мүсэлман дикайа дивизийасы вэ силаһлы*

мүсәлман гулдур дәстәләри (сечмә бизимдир – А.П.)
вурушурдулар”.¹

Бу мәлуматдан С.Шаумйанын бу ишдә нә гәдәр рәзил рол ойнамасы айдын көрүнүр. Мәктубда башкәсэн ермәни дашнак чәлладлары “әсл сүлһ көйәрчинләри”, мүсәлманлар исә ганичән гулдурлар кими тәсвир олунур. Өзү дә Шаумйан Москваны горхударду ки, Тифлис вә Јелизаветполда өз йерләрини мөһкәмләндирән мүсәлман милләтчи партиялары куйа Бакыда да “өзләрини чох тәчәвүзкарчасына апарырдылар... Әкәр онлар Бакыда үстүнлүк газансайдылар, шәһәр Азәрбайчанын пайтахты елан едиләрди, бүтүн гейри мүсәлман үнсүрләрини исә тәрксиләһ едилиб гырардылар”.²

О, өз мәктубунда һәйәсызчасына “Дашнаксүтйун”а мәхсус олан һәрби һиссәләрин Бакыда азәрбайчанлы әһалинин гырылмасында иштиракына һагг газандырараг йазырды: “Милли һиссәләрин (йәни ермәниләрин – А.П.) иштиракы вәтәндаш мүһарибәсинә гисмән милли гырғын характери вермишдир. Мүсәлман йохсуллары бөйүк зәрәр чәкмиш, лакин онлар инди болшевикләрин вә Советләрин әтрафында даһа сых топлашмышлар”.³

Архивләрдә Бакы фәчиәси илә бағлы Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасы тәрәфиндән топланылмыш күлли мигдарда сәнәд вә материаллар мүһафизә олунур. Онлардакы чохлу фактлар вә рәгәмләр С.Шаумйанын Москвайа йаздығыны тамамилә тәкзиб едир. Онун өз мәктубунда көстәрдийи кими һәр ики тәрәфдән чәми 3 мин нәфәр дейил, ⁴ бөйүк мадди зийанла йанашы азәрбайчанлыларын инсан иткиси 11 мин нәфәрдән чох

¹ Şaumyan S. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild. Bakı, 1978, s. 259.

² Yənə orada, vər. 260.

³ Şaumyan S. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, s. 259

⁴ Yənə orada, s. 259.

иди.¹

Бу гырғынлар заманы билаваситə һəмин һадисəлəрин шаһиди олмуш, өз атасыны вə йахын гоһумларыны итирмиш 19 йашында йенийетмə бир кəнч олан Мəһəммəd Мурадзадəнин һəмин һадисəлəри гəлəмə алараг 1919-чу илдə чап етдирдийи “Март һадисейи-əлимəsi”² китабчасында кəтирдийи фактлар, мəлуматлар вə һəмин һадисəлəрə онун шəхси мүнəсибəтлəри Шаумйанын йаланларыны бир даһа ифша едир. Ермəнилəр тэрəфиндэн эсир едилэрək мұхтəлиф кинотеатр биналарына долдурулмуш азəрбайжанлы гочалар, гадынлар вə ушаглар сүлһ елан олундугдан сонра күчэлəрдэн кечирилэрək евлəринə апарыларкən, һəйəтлəринин гапысында дайанмыш ермəнилəрин “Асма... Гафгазийайа саһиб олдурузму?” дейэн ришхəндлəринə мүнəсибəт билдирэн М.Мурадзадə йазырды: “Дүшмəнин бу нөв тənəлəри ачы, фəгəт доғру иди. Чалышмамаг нəтичəsi олараг азлыг тəшкил едэн миллəтин бу күн вəһши гүввəлəри гаршысында баш эймəйə мəчбур олмушуг”.³

Бакы илə йанашы 1918-чи илин март-май айларында ермəнилəр Шамаһы вə Губа шəһəрлəри вə гəзаларынын кəндлəриндə, һабелə Эрəш, Көйчай гəзаларында вə башга йерлəрдə азəрбайжанлылара гаршы гырғынлар тэрəтмишлэр.

ч) Шамаһы гырғынлары

Бакы губернийасында Бакы шəһəриндэн сонра эн

¹ ARPIİSSA: f. 277, siy. 2, iş 27, vər. 25-26.

² **M.Muradzadə.** Mart hadisəyi əliməsi. Bakı, 1996, s. 11.

³ Yenə orada, s. 27.

бөйүк гырғынлар Шамахи шәһәри вә Шамахи гәзасынын кәндләриндә төрәдилмишдир. Мараглыдыр ки, һәм Шамахида вә һәм дә сонралар Губадакы гырғынлары мәнз Бакы Коммунасынын рәһбәрләри С.Шаумйан вә К.Коргановун Совет һөкүмәти адындан кәндәрдикләри силаһлы дашнак дәстәләри һәйата кечирмишләр. С.Шаумйан 1918-чи ил апрелин 13-дә В.Ленинә кәндәрдийи мәктубда Шамахийа артиллерийа вә пулемйотлары олан “йени дәстәләр” кәндәрилдийини етираф едирди.¹ һәмин дәстәләрә С.Шаумйанын йахын силаһдашларындан вә Бакы гырғынларынын әсас тәчкилатчыларындан бири олан дашнак С.Лалайан рәһбәрлик едирди.

Шамахи һадисәләри барәдә Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасынын топладығы 7 чилд вә 925 вәрәгдән ибарәт тәһгигат материаллары (мәрузәләр, шаһидләрин вә зәрәрчәкәнләрин диндирилмә протоколлары, гәза вә полис саһәләринин рәисләринин мәлуматлары, дәймиш зәрәрләрин һесаблинамасы, өлдүрүләнләрин вә йаралананларын сайы барәдә актлар вә с.) ермәни вәһшилиийини бир даһа сүбута йетирир.²

С.Шаумйанын көстәриши вә С.Лалайанын рәһбәрлийи илә кәндәрилән силаһлы дашнак дәстәләринин мәгсәди куйа Шамахи гәзасыны гулдур дәстәләрдән тәмизләмәк, гәзада анархийайа сон гойараг әразидә тәһлүкәсизлийи бәрпа етмәк иди.

Мартын 15-дә дәстә Шамахи шәһәринин йанындан кечәрәк Мәдрәсә кәндиңә кедәчәкләринә сөз верирләр. һәмин күн Шамахи шәһәринин йанындан кечәркән шәһәрин кәнарында өз евләрини горуйан мүсәлманлар дәстәнин шәһәрә һүчум етдийини күман едәрәк атәш

¹ Şaumyan S. Göstərilən əsəri, s. 261.

² Bax: ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 8-10, 85, 100, 105, 108; ARPIİSSA: f. 277, siy. 2, iş 16, vər. 9-14, və s.

ачырлар. Дəстə дə чаваб атəши ачыр. Тезликлə бəтүн шəһəri атышма бəрүйүр. Нəтичədə һәр ики тэрэфдэн тэлəфат олур. Лакин шəһəрдəки һәр үч миллэтин (азербайчанлы, ермəни вə рус) нүмәйэндэлəri бир йерə йығылараг анд ичирлэр ки, сүлһ шəраитиндə йашайачаглар вə гайдагануну позмайачаглар.

Бу сазиш барədə С.Шаумйанын кəндəрдийи дəстəнин рəһбэрлəринə мэлумат вердикдə онлар билдирирлэр ки, “Мүсəlман руһанилəri ермəни руһанилəri илə барыша билэр, лакин ермəни халгы мүсəlманларла мүһарибə истəйир вə бу ишдə онлары Инкилтэрə мүдафиə едəчək”.¹

Бу разылашмадан архайынлашан Шамахи шəһəринин азербайчанлы əһалиси 1918-чи ил мартын 18-дə сүбһ чагы топ атəшлəринин сəдалары алтында йухудан ойандылар. Шəһəрин азербайчанлылардан ибарət олан ашагы һиссəsi ермəнилэр вə малаканлар тэрəфиндэн топ вə пулемйот атəшинə тутулду. Ермəнилэр вə малаканлар һəмлəйə башладыгдан бир нечə саат сонра артыг шəһəрин азербайчанлылар йашайан бəлмəсинə дахил ола билдилэр. Онлар бу һүчум заманы азербайчанлыларын евлəрини сойур, талан едир, йандырыр вə мүлки əһалини исə гəддарлыгла гəтлə йетирирдилэр. Фəвгəладə Тəһгигат Комиссийасынын вердийи мэлуматда кəстəрилирди ки, ермəнилэр Шамахи шəһəриндə бир нечə мин азербайчанлыны гəтлə йетирмишлэр. Гəтлə йетирилэнлəрин арасында тəkчə Шамахида дейил, бəтүн Азербайчанда танынмыш нүфузлу шəхслэр вə ичтимаи хадимлэр дə вар иди. Һəмин шəхслэр арасында I Дəвлət Думасына Шамахыдан депутат сечилмиш Мəммəd Əлийев, мəшһур ахунд һачы Чəфəргулу вə б. вар иди.² Комиссийанын мэлуматында билдирилирди ки, “Шамахи шəһəринин азербайчанлы

¹ARPIİSSA: f. 277, siy. 2, iş 16.

² Yənə orada.

әһалисинә вурулмуш зәрәр орта һесабла бир миллиард рублдан чох олмушдур.¹

“Өлдүрүб таламаг вә талайыб өлдүрмәк!” шүарындан илһам алан ермәниләр Шамаһы шәһәриндә вә гәзасында динч азербайчанлы әһалийә – гадына, гочайа, ушаға, гәддарчасына диван тутмагла азербайчанлылара гаршы милли интигам вә милли дүшмәнчилик һисси илә йанашы һәм дә онларын һесабына вар-дөвләт әлдә едиб варланмаг мөгсәди күдүрдүләр.²

1919-чу ил ийулун 12-дә Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасы Шамаһы шәһәринин дағыдылмасы вә азербайчанлы әһали үзәриндә зоракылыг һаллары барәдә комиссийанын үзвү А.Новатскинин мәрузәсиндә Шамаһы шәһәриндә төрәдилән чинайәтләрдә С.Лалайевлә йанашы әслән Шамаһыдан олан вә Бақы шәһәриндә йашайан Гаврил Гараоғлановун, Аршак Күлбәндиинин, Михаил Арзумановун, Арменак Мартиросийанын вә башгаларынын (чәми 31 нәфәр) Шамаһы ғырғынларынын башлыча чаниләри олдуғлары көстәрилир. Гәрарда гейд олунурду ки, бу чаниләр әтрафларында бир нечә мин дашнак гүв-вәләрини топлайараг топ, пулемйот, түфәнк, тапанча вә хәнчәрлә силаһланараг, бир нечә күндә бир нечә мин динч азербайчанлы әһалини – киши, гадын вә ушағы гәтлә йетирмишләр. Өзү дә бу гәтлләр хүсуси гәддарлыгла һәйата кечирилмишдир. Ермәниләр Шамаһы шәһәриндә бир миллиард рублдан йухары дәйәри олан әмлақы гарәт етмиш, шәһәрин азербайчанлылара мөхсус бүтүн евләрини йандырараг мөһв етмишләр. Шәһәрдә 13 мәсчид, о чүмләдән бөйүк тарихи абидә олан “Чүмә мәсчиди” дә йандырылмышды. Комиссия ермәни вандализминин башлыча тәшкилатчылары барәдә чинайәт иши галдырараг,

¹ Yenə orada.

² ARPIİSSA: f. 277, siy. 2, iş 16.

онлары məсулиййэтə чəлб етмəклə, истинтаг ишинə башламаг һаггында гəрар гəбул етди.¹

Шамаһы шəһəриндə олдуғу кими, Шамаһы гəзасынын азəрбайчанлылар йашайан 86 кəнди дə ермəнилəр тəрəфиндən дағыдылмыш, йандырылмыш, əһалиси вəһшичəсинə гəтлə йетирилмишди. Фəвгəладə Тəһгигат Комиссийасынын үзвлəri тəрəфиндən 53 кəнд үчүн ермəни вандалларынын тəрəтдиклəri вəһшиликлəр барədə тəртиб олунмуш актларда айры-айры кəндлəр үзрə өлənлəрин сайы вə дəймиш зэрəрлəр кəстəрилир.²

Бу актлар əсасында апардығымыз һесабламалара кəрə Шамаһы гəзасынын 53 кəндиндə ермəнилəр 8.027 нəфəр азəрбайчанлыны гəтлə йетирмишлəр ки, онлардан да 4.190 нəфəri киши, 2.560 нəфəri гадын вə 1.277 нəфəri ушаг олмушдур. Һəмин актлардакы мəлуматлара кəрə ермəнилəр тəрəфиндən бу кəндлəрə вурулмуш мадди зэрəр о дəврүн гиймəтлəri илə 339,5 миллион рубл олмушдур.³

д) Губа гырғынлары

С.Шаумйан вə К.Коргановун Бакы губернийасында бəйүк дағынтылара вə гырғынлара мəруз гойдуғу рекионлардан бири дə Губа гəзасынын кəндлəri вə Губа шəһəri олмушдур. Фəвгəладə Тəһгигат Комиссийасынын топладығы вə 5 чилдə рəсмилəшдирилмиш сənəдлəр арасында зэрəр чəкмишлəрин вə шəһидлəрин диндирилмə протоколлары, комиссийанын үзвү А.Новатскинин вə дикəр шəхслəрин һазырладығы мəрузəлəр, дағыдылмыш вə

¹ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 108, vər. 5.

² Yenə orada, iş 85, 87, 100, 105, 108 və s.

³ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 85, 87, 100, 108 və s.

йандырылмыш евлэрэ бахыш протоколлары, актлар, шәһәрин айры-айры аилэләринә вә сакинләринә дэймиш зэрәрин мигдары барәдә сийаһылар вә с. вар.¹

Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасынын үзвү А.Новатски 1918-чи ил декабрын 11-дә С.Шаумйан вә К.Коргановун Совет һөкүмәти адындан һамазаспын рәһбәрлийи илә көндәрдийи дашнак ордусу тәрәфиндән дағыдылана гәдәр шәһәрин үмүми вәзиййәти барәдә шәһәр рәиси Әлаббас бәй Әлибәйова сорғу көндәрир. Ә.Әлибәйов декабрын 12-дә сорғуйа чаваб олараг билдирирди ки, һамазаспын гулдур дәстәләри Губа шәһәрини дағыдана гәдәр орада 20 мин нәфәрә йахын әһали вә 10 минә йахын ев олмушдур. 1918-чи ил майын 1-дән башланан ермәни азғынлығы 9 күн давам етмишди. Бу һадисәләрә гәдәр Губада чәми 500 нәфәрә йахын ермәни йашайырмыш. Әлаббас бәй өз изаһатында билдирирди ки, март айында фикир вердим ки, чохлу Губа ермәниси өзләринин дашынан вә дашынмаз әмлакларыны сатараг чыхыб кедирләр. Бунун сәбәбини сорушдугда А.Меликов вә Бағдасаров дедиләр ки, “Сизинлә бизим арамызда нә исә көзләнилир. Она көрә комитә (Дашнаксутйун комитәси – А.П.) бизи кери чағырыр”.²

Губада баш вермиш һадисәләр, бу һадисәләрин төрәдилмәсиндә Совет һакимиййәти адындан илк олараг иштирак етмиш күрчү Давид Голованинин, Губа шәһәринин нүфузлу шәхсләриндән һачы Исмайл Оручовун вә шәһәр рәиси Ә.Әлибәйовун Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасынын үзвү А.Новатскийә вердийи мәлуматлардан айдын олур ки, илк дәфә Д.Голованинин рәһбәрлийи илә Губайа кәлмиш әксәриййәти дашнаклардан ибарәт Бакы коммунасынын силаһлы дәстәләри Губада Совет һакимиййәти

¹ Yenə orada, iş 95-98.

² ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 96, vər. 38.

гурачагларыны елан едирләр. Вэзиййэтин кэркин олдуғуну хисс едэн Губа шəһэр əһалиси буна разылыг верир.¹

Лакин тезликлэ дэстəнин үзəринэ лəзкилэр вэ əтраф кəндлəрдэн азербайчанлылар һүчум едирлэр. Вэзиййэтин ағыр олдуғуну кəрэн поручик Ағачанийанын дэстəsi Губада бир йерə топладығы ермəнилəри бəлкə дə билэрəкдэн талейин үмидинə бурахыб гачырлар. Д.Головани йазырды ки, Ағачанийанын топлайараг талейин үмидинə бурахдығы ермəнилəрин бир хиссəсини мəним дэстəм чыхара билди, бир хиссəsi исə лəзкилэр тэрəфиндэн мəһв едилди.²

Д.Голованинин дэстəsi Губадан кетдикдэн бир нечə күн сонра С.Шаумйанын кəстəриши илэ К.Корганов дашнак Һамазаспын команданлығы алтында 2 мин нəфəрдэн ибарət чəза дэстəсини Губайа кəндəрир.³

Губа шəһэр рəиси Ə.Əлибəйовун мəлуматына кəрə 1918-чи ил майын 1-дə үч истигамəтдə шəһэрə дахил олан Һамазаспын дэстəсинин 4 топ вэ 8 пулемйоту вар иди. Майын 10-на гəдэр шəһəрдə азғынлыглар едэн Һамазаспын дэстəлəри тэрəфиндэн тəkчə биринчи күн шəһəрин ашағы хиссəсиндə 713 нəфэр, икинчи күн исə 1.012 нəфэр азербайчанлы өлдүрүлмүшдү.⁴

Һамазаспын һэрəkəтлəри һаггында мəлумат верэн Ə.Əлибəйов билдирмишди ки, Һамазасп шəһэр мəсчидинин йанындакы мейдана кəлэрək билдирди ки, “Мэн əслэн Əрзурумданам. Узун мүддət түрклəрлə вурушмушам. Мэн ермəнилəрин мəнафелəринин мүдафиəчисийəm. Мэн Совет һөкүмəти тэрəфиндэн чəза дэстəsi илэ кəндəрилмишəm ки, ики һəфтə əввəl бурада өлдүрүлмүш ермəнилəрин хисасыны алым. Сизин мүсибəтиниз о вахт башлайачаг ки, (о, əлини

¹ Yenə orada, vər. 14, 62 və s.

² Yenə orada, vər. 63.

³ Yenə orada.

⁴ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 96, vər. 35.

үзәриндә топлар дайанмыш даға тутараг) мән сабаһ о даға галхым. Сабаһ мән о даға галхараг шәһәри топа тутдурачаг вә йерлә йексан едәчәйәм”.¹

Беләликлә, 10 күн әрзиндә һамазаспын рәһбәрлийи илә совет һөкүмәти адындан С.Шаумйан вә К.Коргановун көндәрдийи ермәни чәза дәстәләри бөйүк вәһшиликләр төрәтди. Шәһәр рәиси Ә.Әлибәйовун мәлуматына керә 2 мин нәфәр өлдүрүлмүш, өлүләри дәфн едән молланын мәлуматына керә исә о, 2.800 нәфәрин чәназәсини торпаға тапшырмышды.²

Тәхмини һесабламалара керә һамазаспын гулдур дәстәси тәрәфиндән тәкчә Губа шәһәриндә оғурланмыш әмлак 4 миллион рубл нағд пул, 4,5 миллион рубллуг бриллиант, гызыл, күмүш вә диқәр гиймәтли даш-гаш, 25 миллион рубллуг халча вә диқәр ев әшйалары олмушдур. Бундан әләвә тәкчә Губа шәһәриндә 105 евин вә диқәр тикилиләрин тамамилә йандырылараг дағыдылмасы нәтичәсиндә шәһәр әһалисинә вурулмуш мадди зәрәр 100 миллион рублдан чох олмушдур.³

Һамазаспын Губайа доғру һәрәкәт едән ермәни һәрби һиссәләри йол бойу Губа гәзасы әразисиндә 122 кәнди дағытмыш вә йандырмыш, имкан тапыб гача билмәйән 60 нәфәр киши, гадын вә ушағы гәтлә йетирмиш, 53 кишини йараламышды.⁴

Губа шәһәри рәиси Ә.Әлибәйовун изаһатында бу гырғынлардан сонра Бакыйа кедәрәк, болшевикләрин рәһбәрләри С.Шаумйан вә А.Чапаридзе илә көрүшәрәк, онларла данышығлары барәдә вердийи мәлумат да чох марағлыдыр. О, йазырды ки, һамазаспын дәстәләринин

¹ Yenə orada, vər. 35-36.

² Yəne orada, vər. 6, 15.

³ Yəne orada, vər. 6-7.

⁴ Yəne orada, vər. 8, 65.

Губада төрəтдиклəri вəһшиликлər барədə мəлумат вердикдə А.Чапаридзə бəрк һəйачанланды, С.Шаумйан исə үзүндəки севинч һиссини кизлəтмəйэрək мəни динлəди вə сəрт шəкилдə деди: “Мүсəлманлар (азербайчанлылар – А.П.) вə түрклər йүз минлэрлə ермəнини өлдүрүблэр, инди нə олуб ки, ермəнилэр Губада ики мүсəлман өлдүрэн кими мүсəлманлар шикайət едир вə кəз йашы төкүрлэр”.¹

Фөвгəладə Тəһгигат Комиссийасынын үзвү А.Новатскинин мəрузəсиндə “чəзə дəстəсинин” рəһбəri һамазасп, мұавини Николай вə комиссары Венутсла йанашы, вахты илə Губа шəһəri сакинлəri олмуш вə бу гырғында фəал иштирак етмиш ермəнилэр барədə чинайət иши галдырмаг, һабелə бу ишə хейир-дуа вермиш С.Шаумйан вə К.Корганов һагтында исə чинайət ишинин онларын өлмəси сəбəбиндэн хəтм олунмасы тəклиф олунур.²

Тəэссүфлэр олсун ки, 1920-чи илин апрел чеврилиши нəтичəсиндə С.Лалайев кими чəллад һамазасп вə онун чинайəткар мəслəкдашларынын да төрəтдиклəri чинайəтлэр чəзаландырылмады вə минлэрлə азербайчанлынын ганы исə йердə галды.

е) Гарабаг бөлкəсиндə ермəни вəһшиликлəri.

1918-1920-чи иллəрдə ермəнилəрин эн чох вəһшиликлər төрəтдиклəri Азербайжан бөлкələриндэн бири дə Гарабаг олмушду. Һэлə XIX эсрин əввəллəриндə руслар тэрəфиндэн бу əразилərə кəчүрүлэн ермəнилэр бурада түрк-мүсəлманлара гаршы даими һийлə вə мəкр

¹ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 96, vər. 38.

² Yenə orada, vər. 5-8.

йувасы олан христиан мәликләри илә бирләшәрәк халгымыза гаршы әсл тәһлүкәйә чеврилмәкдә идиләр. Ермәниләрин “Кичик Ермәнистан” адландырдыглары Гарабағ торпагларына ачыг иддиалары вә силаһлы тәчавүзләри Русийада феврал ингилабы вә болшевикләрин октябрь чеврилишиндән сонра хусусилә гүввәтләнир.

Дашнак партиясынын рәһбәрлийи илә ермәниләрин Гарабағын Шуша, Чаваншир вә Чәбрайыл гәзаларында түрк-мүсәлманлара гаршы төрәтдикләри вәһшиликләр Азәрбайчан Чүмһурийәти һөкүмәтинин йаратдығы Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасы тәрәфиндән кениш тәһгиг едилмишдир. Комиссийа тәрәфиндән зәрәрчәкмишләрин вә шаһидләрин ифадәләри, дағыдылмыш йерләрә бахыш протоколлары, мәрузәләр, һәмин гәзаларын полис идарәләриндә тәртиб олунмуш рәсми сәнәдләр вә с. кими чохлу мәлуматлар топланмышдыр.¹

Н.Михайлов топланығы фактлар әсасында тәртиб етдийи мәрузәдә көстәрирди ки, ермәниләр бүтүн васитәләрдән истифадә едәрәк силаһланырдылар. Чаваншир гәзасынын мүсәлман әһалиси исә өзләринин тарихи гоншулары олан ермәниләрә чох садәләвһлүклә инаныр вә һәр еһтимала гаршы онларын өз һәрәкәтләрини башга истигамәтә йөнәлдиләчәйини тәсәввүрләринә белә кәтирә билмирдиләр. Белә ки, Левлах стансийасы вә Бәрдә шоссе йолу үзәриндә азәрбайчанлылар тәрәфиндән ермәниләрин бу чүр силаһ кәтирмә һаллары дәфәләрлә ашкар едилмиш, лакин онлар буна “елә бир принципиал әһәмийәт вермәмишдиләр”.

Русийада болшевикләрин 1917-чи илин октябрында етдикләри дөвләт чеврилишиндән сонра исә Јухары Гарабағда ермәни кәндләринә силаһ вә сурсат кәтирилмәси ачыг шәкилдә һәйата кечирилирди. 1917-чи илин

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161, vər. 1.

декабрындан башлайараг ермәниләр мүсәлманлара гаршы өзләринин дүшмәнчилик ниййәтләрини кизләтмир, онлара гаршы зор тәтбиг етмәйә башлайырлар. Чаваншир гәзасынын Коланылы ичмасына дахил олан азәрбайчанлы кәндләринә һүчум едән ермәниләр һәлә дүняда мөвчуд олмайан Ермәнистан Республикасына табә олмағы тәләб едир вә өз дөвләтләри үчүн онлардан зорла верки йығырдылар.¹

Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасынын топладығы материалларда көстәрилирди ки, Чаваншир гәзасы Милли Мүсәлман Шурасынын үзвләри дәфәләрлә ермәниләрин йанына барышыг үчүн нүмайәндә һейәти кәндәрмишди. Нүмайәндә һейәтинин үзвләриндән бири – Мәшәди Алыш Исмайылов Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасынын үзвләринә билдирмишди ки, һәр дәфә ермәниләр һейәт үзвләрини һәдәләйир, горхудур вә тәһгир едирдиләр. Мараға ермәни кәнд ичмасынын кәндхудасы Нерсес Мануков бизи һәдәләйәрәк демишди: “Бу һәлә һарасыдыр, сиз бир дайанын, көрүн, һәлә сизи нәләр көзләйир”.²

Шаһид Искәндәров билдирирди ки, ермәниләрин һәйасызлығы о йерә чатмышды ки, онлар дәстәләрлә мүсәлманлар йашайан әразиләрә кәләрәк, онларын мал-һейванларыны йығыб апарыр, ертәси күн исә Тәртәр базарында алвер етмәкдән галмайыб, һәм дә азәрбайчанлылардан апардыглары мал-гараны йенидән онлара сатмагдан белә чәкинмир вә утанмырдылар.³

Гарабаг бөлкәсиндә 1918 вә 1919-чу илин әввәлләриндән ермәниләрин тәзйигләринә мәрүз галан әразидән бири дә Чәбрайыл гәзасы иди. Бу гәза 12 азәрбайчанлы вә 3 ермәни кәнд ичмасындан ибарәт иди.

¹ Yenə orada, vər. 2.

² ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161, vər. 3.

³ Yenə orada.

Гарабағын башга гезаларында олдуғу кими Чэбрайыл гезасында да дүзәнлик һиссэдәки кәндләр азәрбайчанлы кәндләри иди. Ермәниләр билирдиләр ки, һүчум етсәләр, лайигли чезаларыны алачаглар. Она көрә дә онлар дағәтәйи азәрбайчанлы кәндләринә һүчум едәрәк онлара даһа чох зәрәр йетирирдиләр.

Мараглыдыр ки, ермәниләр Гарабағ бөлкәсинин диқәр гезаларында вәһшиликләр төрәтдикләри бир заманда Чэбрайыл гезасынын дүзәнлик һиссәсиндәки мүсәлман әһалиси һеч чүр буна инанмаг истәмирди.

1918-чи ил декабрын илк күнләриндән ермәниләр гезанын мүсәлман әһалисинә гаршы силаһлы һүчума башладылар. Бунунла әлагәдар Чэбрайыл геза рәиси 1919-чу ил февралын 17-дә Гарабағ кенерал губернатору Х.Султанова йазырды: “Гезанын мүсәлман әһалиси бу чүр һадисәләри тәәссүф һисси илә гаршылайараг, һеч бир фәал мүбаризә йолуна кечмәйәрәк йалныз өзләрини вә өз әмлақларыны ермәни һүчумларындан горумаг үчүн мүдафиә мөвгейи тутмуш вә ермәниләрә гаршы һеч бир гейри-гануни һәрәкәтә йол вермәмишләр. Буна сүбут да одур ки, бу мүддәт әрзиндә ермәни кәндләриндән һеч бири мүсәлманлар тәрәфиндән зәрәр көрмәмишдир”.¹

1918-чи илин декабры вә 1919-чу илин әввәлләриндә ермәниләр Чэбрайыл гезасынын азәрбайчанлы кәндләриндән Дүдүкчү, Ашыг Мәликли, Шыхлар, Мүлкәдарлы, Дәләнләр, Ағчакәнд, Доланлар вә Ахуллуйа һүчум едәрәк бу кәндләрин һәр бириндә ешидилмәмиш вәһшиликләр төрәдир, күнаһсыз ушаг, гадын вә гочалары гәтл едир, кәндләри гарәт едәрәк йандырылыр, ев әшйаларыны вә мал-гараны дашыыйб апарырдылар.²

Гарабағ бөлкәсиндә ермәниләр тәрәфиндән ән бөйүк

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161, vər. 5.

² Yənə orada, vər. 5-7.

зийан көрән бөлкэлəрдән бири дə Шуша шəһəri вə Шуша гəзасынын мүсəлманлар йашайан кəndləri олмушдур.

Шуша гəзасы чох йердə Зəнкəзур гəзасы илə сəрхəd олуб, бурадакы дағлыг вə дағəтəйи азəрбайчанлы кəndləri бир-бириндən аралы дүшмүш вə һər тəрəфдən ермəни кəndləri илə əхатə олунмушдур. Бундан истифадə едən ермəнилər һəмин кəndlərə гаршы һər чүр вəһшиликләр тəрəтмишләр. 1917-чи илдə Русийада болшевик чеврилишиндən сонра онсуз да кифайət гədər силаһ əлдə етмиш ермəнилər даһа да сүрəтлə силаһланмаға башлайырлар. Шуша-Гарйакин вə Шуша-Əскəран йолларыны нəзарət алтында сахлайараг, орайа кедиб-кələn азəрбайчанлылары инчидир, гарət едир, силаһларыны əллəриндən алараг һəмин йоллары онларын үзүнə бағлайырдылар.

Гарабаг ермəнилəринин агрессив һэрəkəтлəri чəллад Андраник Коруса кəлдикдən сонра даһа да фəаллашыр. һэр тəрəфдən ермəнилəрин əхатəсиндə олан Шуша шəһəri вə əтраф кəndlər һəгигətən дə ағыр вəзиййəтдə иди. Фəвгəладə Тəһгигат Комиссийасынын үзвү Михайлов өз мəрузəсиндə гeyд едирди ки, Шуша шəһəri вə əтраф кəndləрин ермəни əхалиси Азəрбайчан һакимиййəтини танымайыб вə танымаг да истəмирләр. Əз мəрузəсиндə Н.Михайлов ермəни психолокийасыны вə йарамазлығыны нечədə дəгиг мүəййən едə билмишди. О, йазырды: “Һәр йердə олдуғу кими, Шуша гəзасында да ермəнилər өз тактикаларына һəмишə олдуғу кими йенə дə садиг галмышлар. О йердə ки, онлар чохлуг тəшкил едирләр, орада онлар өзкə халглара зүлм етмək вə күч ишлəтмəкдə амансыздырлар. О йердə ки, азлыг тəшкил едирләр, һəмин вахт онлар кимə истəсəниз вə нечə истəсəниз гуллуг етмəйə һəмишə һазырдырлар”.¹

Фəвгəладə Тəһгигат Комиссийасынын
материалларында ермəнилəрин Шуша шəһəri вə Шуша

¹ ARDA: f. 100, siy. 1, iş 791, vər. 94.

гэзасынын Гого, Туғ, Атмазлы, Кештмазлы, Газанлы вә б. кәндләрində төрәтдикләри вәһшиликләр әтрафлы тәһлил олунур вә кәстәрилир ки, тәкчә Шуша гэзасында дағыдылмыш, йандырылмыш, талан олунмуш азәрбайчанлы кәндләрində өлдүрүләнләрин сайы 100 нәфәрдән чох иди.¹

Ермәниләр өлдүрүләнләр үзәрində ағлакәлмәз вәһшиликләр етмишдиләр. Онлар адамлары сүнкүләрлә дәлик-дешик етмиш, башларыны кәсмиш, кичик йашлы ушаглар сүнкүләрә тахылараг вәһшиликлә өлдүрүлмүш, гадынларын дөшү, кишиләрин бурну, гулағы кәсилирди. Өлүләри доғрайыр, йандырыр вә һәр чүр тәһгирләрә мәрүз гойурдулар. Шуша, Чәбрайыл вә Чаваншир гэзаларында бу ишә Сократ бәй Мәлик-Шаһназаров, Шамир Аваков, Арменак Хачатуров, Хосров бәй, Ишхан бәй вә Тигран бәй Ишханов гардашлары, Бахыш Аванесов вә онларла башгалары рәһбәрлик едирди.

Шуша шәһәри вә әтраф кәндләрин ермәниләри игамәткаһы һәммин шәһәрдә олан Шуша, Чаваншир, Чәбрайыл вә Зәнкәзур гэзаларынын мүвәггәти кенерал губернатору Х.б.Султановун һакимийәтини танымадыгларыны бәйан едирдиләр. Ермәни вә мүсәлман һиссәсинә бөлүнмүш Шушада Ермәни Милли Шурасынын Азәрбайчан һакимийәтинә гаршы ән барышмаз үзвү Арзумановун васитәси илә Арарат Республикасындан кизли тапшырыглар, көмәк, силаһ-сурсат вә с. алырдылар. Нәтичәдә 1919-чу ил ийунун 4-дә ермәниләр тамамилә көзләнилмәдән забит Арзумановун рәһбәрлийи илә Азәрбайчан сәнкәрләринә һүчум етдиләр. Нәтичәдә 3 нәфәр азәрбайчанлы әскәр гәтлә йетирилди.

Ертәси күн ермәниләрин бу чүр һәйасызлыгларыны көрән Хәлфәли кәнд ичмасына мәнсуб мүсәлманлар Гейбалы ермәни кәндинә һүчум едәрәк, ону дағыдыр вә

¹ Yenə orada, vər. 95.

əhalisinin bir hissəsini gətlə йетирирләр. Арарат Республикасында азербайчанлылара гаршы ешидилмәмиш вәһшиликләр төрәдән ермәниләр бундан азербайчанлылара вә Азербайчан һөкүмәтинә гаршы бүтүн дүняда тәблиғат кампанийасы үчүн кениш сурәтдә истифадә етдиләр. Бу мәсәләнин арашдырылмасы үчүн Чүмһуриййәт Парламенти азербайчанлы вә ермәни депутатларындан ибарәт хусуси мүштәрәк комиссийа тәшкил етди. Арашдырманын нәтичәләри парламентин бир нечә ичласында чох кәркин вә әтрафлы шәкилдә мүзакирә олунду.¹

Азербайчан Чүмһуриййәти һөкүмәтинин чидди сәйләри нәтичәсиндә 1919-чу ил августун сонларында Азербайчан һөкүмәти илә Гарабағ Ермәни Милли Шурасы арасында имзаланан декларасийа кәрә Гарабағ ермәниләри Азербайчан һөкүмәтинин һакимиййәтини таныйыр, Азербайчан һөкүмәти исә онлара милли-мәдәни мухтариийәт һүгугу верди.²

Азербайчан һөкүмәтинин бүтүн күзәшtlәринә, мәсәләләри сүлһ йолу илә һәлл етмәк чәһдләринә бахмайараг, Гарабағ ермәниләри өз мәкрли ниййәтләриндән һеч чүр әл чәкмәк истәмирдиләр. Онлар 1920-чи ил мартын 22-дә Новруз байрамы күнү Дағлыг Гарабағ әразисиндә йенидән силаһлы гийам галдырдылар. Ермәниләрин бу һәрәкәтләри һәмин ил апрелин 1-дә кечирилән Азербайчан Парламентинин ичласында кениш мүзакирә олунду.³ Гийам йатырылса да, Азербайчанын болшевик Русийасы тәрәфиндән ишғалына гәдәр Гарабағ ермәниләри һеч чүр Дағлыг Гарабағы Азербайчандан айырараг дашнак Арарат Республикасына гатмаг иддиасындан имтина етмәмиш-

¹ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 103, vər. 23-25.

² “Azərbaycan” qəzeti, 2 sentyabr 1919, № 185.

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti. Stenoqrafik hesabatlar. Bakı, 1998, II cild, s. 878-881.

диләр.

ф) Зәнкәзур ғыргынлары.

1918-чи илдән 1920-чи илин апрел чеврилишинә гәдәр ермәни вәһшиликләриндән ән чох зийан көрмүш Азәрбайчан бөлкәләриндән бири дә Зәнкәзур гәзасы олмушдур. Бу мүддәт әрзиндә ермәни гулдур дәстәләринин һәмин гәзанын мүсәлман әһалисинә гаршы күч ишләтмәк сийасәти бир ан да олсун сәнкимирди. Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасынын, Азәрбайчан Чүмһуриййәти Парламентинин, мүхтәлиф назирликләрин архивләриндә бу барәдә чохлу сәнәдләр горунуб сахланылыр.¹

Бу сәнәдләр арасында Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасынын үзвү Н.Михайловун мәрүзәсиндә ² көстәрилирди ки, башга гәзалара нисбәтән бу гәзанын мүсәлман әһалисинин вәзиййәти хүсусилә ағыр олмушдур. Чүнки бурадакы ермәни кәндләринин силаһлы гулдур дәстәләри илә йанашы, Андраникин рәһбәрлийи илә йахшы тәшкил олунмуш хүсуси орду һиссәләри дә иштирак етмишдир. О, көстәрирди ки, 1-чи полис саһәсинин бүтүн мүсәлман кәндләри тамамилә, 2-чи полис саһәсинин мүсәлман кәндләринин әксәр һиссәси, 3-чү, 4-чү вә 5-чи полис саһәләринин мүсәлман кәндләри исә гисмән дағыдылмышдыр. Кәндләрин чоху йерлә йексан едилмиш, һәтта бәзиләринин йери ермәниләр тәрәфиндән тамамилә шумланмышды. 50 миндән йухары мүсәлман гачгынлары Чәбрайыл гәзасына пәнаһ кәтирмишди. Онун мәлуматына

¹ ARDA: f. 895, siy. 1, iş 1299; f. 970, siy. 1, iş 161; f. 1061, siy. 1, iş 49-65 vә s.

² Yенә orada, f. 970, siy. 1, iş 161, vәр. 5-6.

көрә 115 мүсәлман кәнди ермәниләр тәрәфиндән тамамилә дағыдылмыш, һәмин кәндләрин мүсәлман әһалисиндән 10.068 нәфәр өлдүрүлмүш вә йа шикәст едилмишди.¹ Бурада дағыдылмыш айры-айры кәндләр, һабелә онларын мүсәлман әһалисинә гаршы ермәниләрин төрәтдикләри вәһшиликләр һаггында әтрафлы мәлумат верилир. Чохлу шаһид ифадәләринә көрә Зәнкәзур гәзасында 1918-чи ил йайын ахырлары вә пайызда баш вермиш һадисәләр билаваситә Андраник Озанийанын рәһбәрлийи алтында һәйата кечирилмишдир. 1919-чу илин әввәлләриндә Адраникин силаһлы гулдур дәстәләри Зәнкәзурдан узаглашдырылдыгдан сонра мүсәлман кәндләринин әһалисинин асудә нәфәс алмасы чох сүрмүр. Артыг 1919-чу илин пайыз айларында Зәнкәзурун мүсәлман әһалиси Арарат Республикасы һөкүмәтинин рәсми низами ордусу вә йерли силаһлы гулдур дәстәләри тәрәфиндән һәрби тәчавүзә мәрүз галды. Нойабр айында ермәниләр Зәнкәзурун мүсәлманлар йашайан кәндләринә гаршы кениш һәрби әмәлиййәтләра башладылар. Бу барәдә архивләримиздә чохла сәнәдләр горунуб сахланылыр. Онларын арасында Чүмһуриййәт Парламентинин үзвү Чәлил Султановун, Һүсейн Ахундзадәнин, Мәммәд һәсән Хочаһанлынын, Фәррух бәй Сармасбәйовун, Аббас бәй Мирзәйевин, Исмайыл Мухтаровун вә башгаларынын вурдуглары телеграмларда ермәни низами ордуларынын вәһшиликләри барәдә кениш мәлумат верилир.² Сәнәдләр арасында Азәрбайчан Чүмһуриййәти һөкүмәтинин вә Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин ермәниләрин һүчумларына гаршы һәйата кечирдийи мүдафиә тәдбирләри, Чәбрайыл гәзасы истигамәтиндә ермәниләрин һүчумларынын гаршысыны алмаг үчүн көрдүйү ишләр барәдә дә әтрафлы мәлумат

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161, vər. 5-6.

² ARDA: f. 895, siy. 1, iş 299, vər. 8-12, 14-17, 20, 31-33, 35-37 və s.

верилир.¹ 1920-чи илин апрелиндә ХЫ Орду тәрәфиндән Азәрбайчанын ишғалы Чүмһуриййәт һөкүмәтинин бу сәһәдә көрдүйү ишләри йарымчыг гойду вә 1920-чи илин декабрында Совет Русийасынын көстәриши илә һеч бир гейд-шәртсиз Зәнкәзур Ермәнистан ССР-ә бағышланылды.

***2) Андраник вә Ермәни Республикасы ордулары-
нын Нахчыван вә Шәрур-Дәрәләйәз гәзаларын-
да вәһшиликләри.***

Бүтүн түрк дүнийасына, хусусилә Түркийә түркләринә вә азәрбайчанлылара гаршы гәним кәсилмиш, онлара гаршы тарихдә ешидилмәмиш вәһшиликләр төрәтмиш Андраник Озанийан әслән Түркийә тәбәәси олмушдур. О, ермәниләрдән ибарәт силаһлы гулдур дәстәләри тәшкил едәрәк узун илләр Түркийәдә динч әһалийә гаршы гырғынлар төрәтмиш, Сасунда, Битлисдә, Ванда вә башга бөлкәләрдә ермәни кәндлиләринин төрәтдикләри гийамларын фәал тәшкилатчыларындан вә иштиракчыларындан бири олмушдур.

Түркийәдән говулан Андраник Авропаны долашараг Биринчи дүняа мұһарибәси заманы Күней Гафгаза кәлмиш, 1915-1917-чы илләрдә Рус ордусунун Шәрги Анадолуда һәйата кечирдийи һәрби әмәлийятлар заманы ишғал олунмуш әразиләрдә – Әрзурум, Битлис, Муш вә башга йерләрдә ермәниләрдән ибарәт дружинасы илә шәһәр вә кәндләри дағыдыр, мүлки түрк әһалисинә гаршы ешидилмәмиш вәһшиликләр төрәдирди.

Русийада 1917-чи ил феврал ингилабы вә октябрда

¹ Yenә orada, f. 894, siy. 7, iş 21, vәr. 13-14, 35, 53; iş 29a, vәr. 5-15 vә s.

болшевик чеврилиши нәтижәсində йаранмыш Совет Русийасы мұһарибәдән чыхдыгдан сонра Ирәвана кәлән Андраник йени йаранмыш Арарат һөкүмәти илә дил тапа билмир. 1918-чи ил ийунун әввәлләриндә өзүнүн 8 мин әскәри, 4 топу, 6 пулемйоту вә башга һәрби силаһ вә сур-сатлары илә ийунун 20-дә Нахчыван һүдудларына кәлмиш, Чулфайа кедәрәк орада көрпүнү тутмуш вә Ирана кечмишди.¹ Мәгсәди исә Иранда олан инкилис гошунлары илә бирләшмәк иди. О, Иранда Хой шәһәрини тутмуш, лакин Османлы ордусунун һүчүму барәдә мәлумат алараг, йенидән Нахчывана чәкилмишдир.²

1918-чи ил ийунун 20-25-дә ермәниләр Чулфада Араз чайы үзәриндәки көрпүнү йандырмыш, Чулфа йахынлығындакы Јайчы кәндини вәһшичәсинә дағытмыш, горхудан өзләрини Араз чайына атан чохла гадын вә ушаг боғулараг һәлак олмушдур. Ордубадда 2 мин түркү (азәрбайчанлыны) өлдүрмүшләр.³ Јайчыдан ермәниләрин йашадығы Чәннәб кәндинә кедән Андраник дағларда мәскән салараг, вахташыры азәрбайчанлы кәндләринә һүчүм едәрәк, онлары сойуб-таламыш, әһалисини гырмышды.

Андраник Нахчыванда гүввәләрини мөһкәмләтдикдән сонра һәмин ил ийулун 14-дә Бакы Халг Комиссарлары Советинин рәһбәри С.Шаумйана көндәрдийи телеграмында өз дәстәләри илә мәскунлашдығы Нахчыван гәзасыны Совет Русийасынын айрылмаз һиссәси елан едир вә ондан хаһиш едир ки, онун бу мәрәмы барәдә Мәркәзи Русийа һөкүмәтиндә кимә лазымдырса мәлумат версин .

С.Шаумйан ийулун 20-дә өзүнүн Андраникә чаваб телеграмында йазырды: «Халг рәһбәри Андраникә! Сизин

¹ Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921). Bakı, 1998, s. 41.

² Yenə orada, s. 42

³ Yenə orada, s. 45.

телеграмы алдым. Там мәтнини Москвайя – Мәркәзи һөкүмәтә хәбәр вердим. Өз тәрәфимдән Сизин шәхсиниздә һәгиги халг гәһрәманыны саламлайырам».¹ Һәгигәтән дә һәммин ил ийулун 24-дә Андраникин телеграмы «Известийа» гәзетинин 155-чи сайында дәрч олунмушдур.

1918-чи илин йайында Нахчывандакы азербайчанлы әһалини ермәниләрдән мұһафизә етмәк вә Нахчыванын ермәниләр тәрәфиндән тутулмасына йол вермәмәк мөгсәдилә Казым Гарабәкир пашанын командалығы алтында Нахчыван бөлкәсинә түрк гошунлары кәлир. һәммин ил ийулун сону, августун әввәлләриндә Андраникин гулдур дәстәләри Әбрәгунус йахынлығында вә Нахчыван стансийасы әтрафындакы дөйүшләрдә түрк гошунларына мәғлуб олараг, Ордубад бөлкәсинин Бист вә Нәсирваз кәндләриндән кечиб Зәнкәзура кетмишләр.

Ермәниләрин тарихән саһибләнмәк арзусунда олдуғлары Азербайчан әразиләриндән бири дә Нахчыван вә Шәрур-Дәрәләйәз бөлкәси иди. Әксәриййәти азербайчанлылардан ибарәт олан бу гәзалары 1918-чи илин майында Күней Гафгазда йаранмыш Арарат Республикасы илк күндән Дағлыг Гарабағла йанашы, Азербайчанын бу әзәли вә әбәди торпағларыны да өз әлиנә кечирмәйә чалышмышдыр. Ермәниләр өз ниййәтләрини һәйата кечирмәкдә онлара һавадарлыг едән инкилисләрә даһа чох бел бағлайырдылар. Кенерал Томсон ермәниләрә бу әразиләри әлә кечирмәк үчүн сийасәтлә һәрәкәт етмәйи төвсийә едирди. Беләки о, 1919-чу ил мартын 28-дә Ирәванда Арарат һөкүмәтинин үзвләри илә көрүшәркән һәләки ермәни гачгынлары данышыгсыз өз кәндләринә бурахмаг үчүн Шәрур вә Нахчыванын мүсәлман әһалисинә гаршы мәчбури тәдбирләр көрүлмәсиндән, Нахчыванла игтисади әлагәләрин күчләндирилмәси вә онларла бирбаша кедиш-

¹ «Наше знамя» qəz. 26 iyul, 1918.

кәлишин тәшкилинин зәрурилийиндән бәһс олунурду.¹

Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти һөкүмәтинин Нахчыван вә Шәрур бөлкәсиндә өз суверен һүгүгларинын бәрпа едилмәсинә йөнәлдилмиш тәдбирләрин һәйата кечирилмәси тәшәббүсү инкилисләр тәрәфиндән мүдафиә олунмур вә мүхтәлиф бәһанәләрлә буна манечилик төрәдилирди. Ф.Хойскинин бу барәдәки мәктубуна Британийа гошунлары команданлығы Баш гәраркаһынын 1919-чу ил 12 апрел тарихли чавабында билдирилирди ки, ады чәкилән бөлкәләр Британийа губернаторунун идарәсиндәдир. Гачгынларын өз йерләринә гайытмасы иши Британийа команданлығынын рәһбәрлийи алтында олачаг вә миллиййәтиндән, дини мәнсубиййәтиндән асылы олмайараг һәйата кечириләчәкдир. Гачгынлар тамамилә йерләшдирилдикдән сонра Нахчыван вә с. районларын идарәчилийи д-р Х.Султановун Гарабаг кенерал губернатору вәзифәсини ичра етдийи ейни шәртләр әсасында Арарат һөкүмәтинин нүмайәндәлийинә вериләчәкдир.²

1919-чу ил апрелин 15-дән башлайараг Нахчыван бөлкәсинин мүсәлман әһалиси арасында бу маһалын мүвәггәти олараг Арарат Республикасынын идарәчилийинә вериләчәйи барәдә хәбәрләр йайылмаға башлайыр. Азәрбайчан Чүмһуриййәтинин Ирәвандакы дипломатик нүмайәндәси М.Тәкински 1919-чу ил апрелин 20-дә Бакыйа көндәрдийи телеграмда билдирирди ки, йайылан хәбәрләрә көрә инкилисләрин Гарс, Шәрур вә Нахчыванын ермәни идарәчилийинә верилмәси барәсиндәки шайиәләрин доғру чыхачағы һалда бир нечә миллион мүсәлманын йарым миллионлуг ермәниләрә табә етдирилмәсинә гаршы бүтүн ислам әләми, һабелә Сүлһ конфрансы гаршысында

¹ «Азербайджан» qəz., 9 aprel 1919.

² ARDA. f. 970, siy. 3, iş 4, vər. 13.

етиразлар етмәйи тәклиф едир.¹

АХЧ Харичи Ишләр Назирлийи һәммин ил апрелин 30-да Күнәй Гафгаздакы Британийа гошунларынын команданлығына көндәрдийи мәктубда Нахчыван, Шәрур-Дәрәләйәз, Сүрмәли вә с. бөлкәләрин Арарат һөкүмәтинә верилмәси барәдә мәлуматлар билдирир. Мәктубда һәммин бөлкәләрин әһалисинин тамамилә азәрбайчанлылардан ибарәт олмасы вә онларын Азәрбайчанла бүтөв бир ваһид тәшкил етдийи көстәрилир.²

Бөлкәнин Арарат Республикасынын мүвәггәти идарәчилийинә верилмәси йолунда атылан ән мүһүм аддымлардан бири инкилис кенералы Девинин майын 2-дә Нахчывана кәлмәси олмушду. Деви Нахчыван Мүсәлман Милли Шурасынын үзвләри вә нүфузлу адамларла көрүшүндә Нахчыван вә Шәрур гәзаларынын Арарат Республикасында йерләшдийинә көрә онун һөкүмәтинин табечилийинә кечмәли олдугларыны билдирир. Девинин өзбашына вә зоракы һәрәкәтләринә гаршы етиразлар вә сүлһ конфрансынын гәрарынадәк ермәниләрин бөлкәйә рәһбәрлийинә гәти рәдд чавабы верилир.

Бүтүн бунлара бахмайараг 1919-чу ил майын 3-дә Нахчыван бөлкәсинин Арарат Республикасынын мүвәггәти идарәчилийинә верилмәси барәдә инкилис кенералы Деви вә Ирәван һәрби дәстәсинин рәиси Дро тәрәфиндән биркә әмр имзаланыр.³

Шаһтахтыда олан инкилис кенерал-губернаторунун дәвәти илә Нахчыван Мүсәлман Милли Шурасынын сәдри вә ики үзвү 1919-чу ил майын 14-дә Нахчыван стансийасында кенерал Деви вә онунла бирликдә кәлмиш Арарат Республикасы һөкүмәтинин баш назири Г.Хатисов

¹ ARDA: f. 970, siy. 3, iş 151, vər. 16.

² Yenə orada, f. 2898, siy.1, iş 6, vər. 2.

³ ARPİİSSA: f. 276, siy.9, iş 1, vər. 30-32.

көрүшүрлөр.¹ Бурадакы данышыглардан вә Девинин тәклиф етдийи шәртләрин йеринә йетирилмәси үчүн мүйәйән вәдләр вердикдән сонра баш назир майын 15-дә Шуранын үзвләри вә әһали илә көрүшмәк истәдийини билдирир.

Һәмин күн о, әввәлчә ичлас залында Шуранын үзвләри илә, сонра исә ачыг һавада тәхминән 4000 нәфәрлик әһали илә көрүшүр. О, бурада әһалинин ермәни һөкүмәтинә етираз едилмәси вә Нахчыванын Арарат Республикасына табә едилмәсинин арзуолунмазлыгы фикринин шаһиди олду. Г.Хатисов бунун инкилисләрин ирадәси олдуғуну билдирди.

Ағсаггаллар Г.Хатисова чавабда билдирдиләр ки, Нахчыван вә Шәрур мүсәлманларына мүнәсибәтдә өзбашыналыға йол верилдийи барәдә бүтүн дүнийаа чар чәкәчәкләр, ушагларына, ата-бабаларына гаршы едилмиш бу әдаләтсизликлә барышмамаг, онун һаггында һәр заман данышмағы вәсиййәт едәчәкләрини билдирәрәк, она ахыра гәдәр гулаг асмайараг, нүмайишкаранә сурәтдә дағылдылар. Вәзиййәти белә көрән Г.Хатисов мүлки губернатор Г.Вершамйаны Нахчыванда гойараг елә һәмин күн Ирәвана гайытды².

М.Тәкински 1919-чу ил майын 29-да Чүмһуриййәтин Харичи Ишләр Назири М.Ј.Чәфәрова Ирәвандан көндәрдийи шифрәли телеграмында билдирирди ки, Шәрур-Нахчыван бөлкәси йалныз инкилисләрин тәләби илә ермәниләрә табә олмушдур. Әһали, үмүмиййәтлә, ермәниләри бойкот едир, онларын рәһбәрлик етдийи инзибати идарәчиликләрдәки йерләри тутмагдан имтина едирләр³.

Нахчыванда кенерал Деви вә Арарат һөкүмәтинин сәдри Г.Хатисовун вердийи вәдләрин һеч биринә әмәл

¹ ARDA: f. 894, siy. 10, iş 33, vər. 16.

² ARDA, f. 894, siy. 10, iş 33, vər.16.

³ Yenə orada, f. 970, siy. 1, iş 54, vər. 19.

олунмады. Тезликлә бөлкәнин мүхтәлиф йерләриндә ер-мәниләрин төрәтдикләри ганунсузлуглар вә өзбашыналыглар баш верди. Неч бир әсас олмадан мүсәлманларын евләриндә ахтарышлар апарылыр, «көчүб кетмиш ермәниләринди» дейә мүсәлманларын күлли мигдарда әмлакы мүсәдирә олунурду. Бир сыра нүфузлу шәхсләр панисламист вә пантүркист ады илә һәбс олунду. Нахчыван Мүсәлман Милли Шурасынын һесабламаларына кәрә бәзән күн әрзиндә йалныз Нахчыван шәһәриндә күндә 10-15 ахтарыш вә һәбс һадисәләри баш верирди¹.

Ермәниләрин гыса мүддәтли «идарәчилийи» дөврүндә тәкчә Нахчыван шәһәриндә 330 ахтарыш апарылмыш, 500-600 нәфәр һәбс олунмуш, 100-150 нәфәрә исә ишкәнчәләр верилмишди².

Нахчыван вә Шәрур бөлкәләриндә мөһкәмләnmәк үчүн ермәниләрин һәйата кечирдийи репрессийа сийасәти бу бөлкәләрин әһалисини һәйәчана кәтирир, онлар Азәрбайчан Чүмһуриййәти һөкүмәтинә мүрачиәт едәрәк көмәк кәстәрмәйи, бу барәдә мүттәфигләр команданлыгына мәлумат вермәйи хаһиш едирдиләр.

1919-чу илин майында инкилисләрин рекиондан кедәчәйи барәдә йайылан хәбәрләр йай айларында даһа да реаллашды. «Азәрбайджан» гәзети инкилисләрин августун 15-дәк Гафгазда галачаглары барәдә етибарлы мәнбәләрдән әлдә етдийи мәлуматы охучуларына хәбәр верирди³. Онларын Азәрбайчаны, о чүмләдән дә Нахчыван бөлкәсини тәрк едәчәкләри хәбәри азәрбайчанлы әһалини нараһат едирди. Ермәниләр исә йаранмыш әлверишли мөгамдан мүмкүн гәдәр йарарланмаға чалышырдылар. Лакин йерли әһали бөлкәдә дашнакларын ағалыгына бирдәфәлик сон

¹ «Азәрбайджан» қғз., 18 oktyabr 1919.

² «Азәрбайджан» қғз., 18 oktyabr 1919.

³ Yenә orada, 16 iyul 1919.

говмаг үчүн бир сыра мүһүм hazırлыг тәдбирләри көрдү. Бүтүн бу hazırлыг ишләри бөлкәдәки ермәни ағалыгынын сон күнләрində, йәни ийулун 19-25-дә чидди тогтушмалара сәбәб олду, сонда исә ермәни һәрби һиссәләринин бөлкәдән говулмасы илә нәтичәләнди. Ирәван-Чулфа дәмир йолу хәтти бойунча йени дөйүшләр баш верди. Шаһтахты стансийасында ермәни гарнизонунун силаһлы дәстәси мәһв едилди. Норашен стансийасындакы дөйүшләр даһа кәркин вә амансыз олмушдур. Нахчыванлылар 42 пулемйот, 4 топ вә зиреһли гатар, хейли мәрми, күллә әлә кечирмишдиләр. Ханлыглар кәнди дөйүшсүз тәслим олду. Бурада 5 забит, 195 әскәр әсир алынды вә 600 түфәнк гәнимәт кими көтүрүлдү.¹

Нахчыван вә Шәрур бөлкәләрindən кери атылдыгдан сонра Гәмәрлидәки гүввәләрини йенидән группашдыран ермәниләр Веди үзәринә һүчума кечдиләр. Лакин бурада да 4000 нәфәр чанлы гүввә, чохла силаһ-сурсат итирәрәк Ширазлы йолайрычында мүдафиә мөвгеи тутдулар².

Архивләримиздә мүһафизә олуна сәнәдләрдән дә көрүндүйү кими Нахчыван бөлкәсиндә, онунла һәмсәрһәд әразиләрдә ермәниләрин идарәчилийинә гаршы өлүм-дирим мүбаризәсинә галхмыш әһали бөйүк руһ йүксәклии вә үмидлә йашайырды. Бу бөлкәләрин әһалиси әкәр Азәрбайчан әлини узадарса, она бирләшмәк истәдийини, әкс һалда исә Түркийәдән бөлкәни өз һимайәсинә көтүрмәйи хаһиш едәчәйини, һеч вахт ермәниләрин табечилийинә кечмәйәчәйини, бу маһалы ермәниләрин һакимийәти алтына сала биләчәк бир гүввәнин олмадығыны, бу һалда вурушараг өлмәйи үстүн тутачагларыны гәтиййәтлә билдирдиләр³.

¹ ARDA: f. 894, siy. 10, iş 80, vər. 42.

² ARDA: f. 894, siy. 10, iş 80, vər. 42.

³ Yənə orada, vər. 39-44.

ЫЫЫ фэсил

ЕРМӘНИЛӘРИН СОВЕТ ҺАКИМИЈЈӘТИ ИЛЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ТОРПАГЛАРЫ ҺЕСАБЫНА ӨЗ ӘРАЗИЛӘРИНИ КЕНИШЛӘНДИРМӘСИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАНЛЫЛАРЫН ҺӘМИН ӘРАЗИЛӘРДӘН ДЕПОРТАСИЈАСЫ (1920-1990-чы илләр)

а) Ермәнистан советләшдикдән сонра әрази мәсәлаләри барәдә ермәни совет рәһбәрләринин стратекийасы.

1920-чи ил апрелин 27-дә Шимали Азәрбайчан ХЫ Орду тәрәфиндән йенидән ишғал едилдикдән сонра бурада совет һакимиййәти гурулмасына бахмайараг, Азәрбайчандан айры дүшмүш Зәнкәзур, Нахчыван вә Шәрур-Дәрәләйәздә йенә дә гейри-мүәййән вәзиййәт һөкм

сүрүрдү. Бу əразилərə бөйүк иддиалары олан дашнак Арарат Республикасы бүтүн васитələрдən истифадə едərəк бу əразилəri өз əллəриндə сахлайырды. 1920-чи илин йайында əзəли Азərbayчан торпаглары олан кечмиш Зəнкəзур, Нахчыван вə Шəрур-Дəрəлəйəз торпаглары уғрунда Совет Русийасы илə дашнак Арарат Республикасы арасында һərби эмəлиййатлар кетдийи бир вахтда онларын арасында һəм дə сийаси вə дипломатик данышыгларда давам етдирилди. Бу данышыглар да Азərbayчанын иштиракы олмадан онун торпагларынын ер-мəнилərə верилмəsi мəсəлəsi дə мұзакирə олунурду.

Бунунла бағлы Н.Нəриманов В.Ленинə мəктубунда йазырды: “Дəһшəтли вəзиййət йаранмышды. Мəркəз Күрчүстан вə Ермəнистанын мұстəгиллийини, Азərbayчанын исə истиглалиййəтини танымыш, лакин ейни заманда һəмин мəркəз Азərbayчанын тамамилə мұбаһисəсиз əразилəрини Ермəнистана верир...”¹

Ону да гейд едək ки, И.Сталинин 1920-чи ил нойабрын 9-да Бакыда Аз. К(б)П МК вə Бакы Комитəсинин бирлəшмиш пленумундакы чыхышында бу мəсəлəйə мұнасибəти чох шейлəрдən хəбər верирди. О, өз чыхышында дейир: “əкər Зəнкəзур вə Нахчыванын кимə мəхсус олдуғуну билмək истəйирсинизсə, онлары ермəнилəрин индики һəкүмəтинə вермək олмаз, орада совет һакимиййəти йарандыгдан сонра исə вермək олар”. Азərbayчана мұнасибəтдə исə дейир: “Мən Азərbayчанын мұстəгиллийинин тэрəфдары дейилəm. Коммунистлəрин бир һиссəсинин дикəрлəриндən мұстəгиллийи ола билмəз”.²

Бу, И.Сталинин дейил, В.Ленин башда олмагла, болшевиклэр партиясынын Азərbayчана гаршы тутдуғу мөвге иди. Бу сийасəтин бариз ифадəsi кими 1920-чи ил

¹ARPIİSSA: f. 609, siy. 1, iş 71, vər. 1.

²Yenə orada, f. 1, siy. 1, 24, vər. 17.

нойабрын 29-да Ермәнистанда совет һакимийәти гурулдугу күнүн сәһәри – нойабрын 30-да Азәрбайчан К(б)П МК-нын сийаси вә тәшкилат бүросунун бу мүнәсибәтлә кечирдийи биркә ичласында гәбул едилмиш гәрарда дейилирди: “Совет Азәрбайчаны илә Совет Ермәнистаны арасында һеч бир сәрһәд мөвчуд дейил”. Зәнкәзур вә Нахчыван Ермәнистана кечир. Гарабағын дағлыг һиссәсинә исә өз мүгәддәрәтыны тәйин етмәк һугугу верилир. Бу гәрарын еланы Н.Нәриманова тапшырылыр.¹

Декабрын 1-дә Ермәнистанда совет һакимийәти гурулмасы мүнәсибәтилә Бақы Советиндә кечирилән тәнтәнәли ичласда Н.Нәриманов тәрәфиндән һәмин гәрар елан едилдикдән сонра С.Орчоникидзе бу бәйанаты: “Бәшәрийәт тарихиндә аналогу олмайан мүһүм әһәмийәтли тарихи акт” адландырыр.²

С.Орчоникидзе декабрын 2-дә Азәрбайчан торпағларынын Ермәнистана “Бағышланмасы” барәдә мәлуматы В.Ленин вә И.Сталинә чатдырыр. һәмин күн Русийа Федерасийасы илә Совет Ермәнистаны арасында бағланмыш мүгавиләдә Совет Русийасы һәмин әразиләрин Ермәнистанын әразиләри олдуғуну “мүбаһисәсиз таныйыр”. Декабрын 30-да исә И.Сталин “әзаб вә мүсибәтләр чәкмиш” ермәни халгына көндәрдийи тәбрик телеграмында Совет Азәрбайчаны **“мүбаһисәли вилайәтләрдән көнүллү олараг әл чәкир вә Зәнкәзурун, Нахчыванын вә Дағлыг Гарабағын Совет Ермәнистанына верилмәсини елан едир”**.³ Бүтүн бу тәкзиболунмаз фактлар тәсдиг едир ки, бу мәсәләләр Москвада һәм де-факто, һәм дә де-юре һәлл олунмушду.

Јалныз Нахчыван әһалисинин гәтийәтли етиразы вә

¹ Yenə orada, f. 1, siy. 74, iş 124, vər. 58-59.

² Орджоникидзе К.Г. Статьи и речи. Т. I. М., 1956, s. 139-140.

³ Stalin İ. Əsərləri. 4 cild, s. 456.

Түркийəнин бу мəсəлəдə тутдуғу гəтиййəтли мөвгə ермəнилəрин Нахчыванə йийəлəнмəк арзуларынə кəзлəриндə гойур, сонралар онлар буна бир нечə дəфə чəлд етсəлэр дə, арзуларынə чатə билмирлэр.

б) Јухары Гарабага мунасибəт мəсəлəлəri.

Əлбəттə, белə бир əлверишли имкан əлдə етмиш ермəнилэр бəтүн васитəлəрдən истифадə едэрək эсрлэрлə арзусундə олдуғлары Дағлыг Гарабағы имкан вар икən тез бир замандə əлə кечирмəйə чалышырлар. Көрүнүр, ермəнилэр там əмин идилэр ки, Дағлыг Гарабағ дə Зəнкəзур кими тез бир замандə Ермəнистан ССР-ə бирлəшдирилəчək. Онə керə дə, 1921-чи илин ийунундə Ермəнистан ССР Халг Комиссарлар Совети А.Мравйань Ермəнистан ССР-ин нүмəйəндəsi кими Дағлыг Гарабага мүвəккил тəйин едир. Бу мəсəлə Азэрбайчандə бөйүк наразылыг доғурур. Нəмин ил ийулун 4-дə РК(б) МК-ын үзвү И.Сталинин иштиракы илə кечирилмиш РК(б)П Гафгаз Бүросунун ахшам ичласындə Дағлыг Гарабағ илə əлагəдар мəсəлəйə бахылыр. Дағлыг Гарабағы Азэрбайчан ССР тərкибиндə сахламəг, йахуд Ермəнистан ССР-ə вермəк мəсəлəsi узун музакирəдən сонрə сəsə гойулур. Бу ичласдə Азэрбайчандан Н.Нəриманов вə С.Киров иштирак едирди. Мəсəлə сəsə гойулдуғдə 3 нəфэр Дағлыг Гарабағын Азэрбайчан ССР тərкибиндə галмасы, 4 нəфэр исə Ермəнистан ССР-ə верилмəsi лəхинə сəs верирлэр. Онун Ермəнистан ССР-ə верилмəsi лəхинə Азэрбайчаньн шəриксиз саһиби С.Киров дə сəs верир.¹ Бу мəсəлəнин Дағлыг Гарабағын нəм азэр-

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР (документы и материалы). Баку, 1990, с. 90-91.

байчанлы, һәм дә ермәни әһалиси арасында рәй сорғусу кечирмәйин леһинә 2 нәфәр, әлейһинә исә 5 нәфәр (о чүмләдән дә С.Киров) сәс верирләр. Беләликлә Гафгаз бүросунун ийунун 4-дә кечирилән ичласында Дағлыг Гарабағын Ермәнистан ССР-ә верилмәси вә бу мәгсәд үчүн рәй сорғусунун йалныз ермәни әһалиси арасында кечирилмәси һаггында гәрар гәбул олунур.¹

Белә олдуғда Н.Нәриманов Гарабағын Азәрбайчан үчүн һәйати әһәмиийәтини, Азәрбайчанын әзәли торпағлары олдуғуну нәзәрә алараг һәмин мәсәләнин сонунчу һәллини РК(б)П МК-нын мүзакирәсинә тәгдим етмәк барәдә мәсәлә галдырыр вә бүро сон гәрарын гәбулунун РК(б)П МК-на тәгдим етмәк барәдә гәрар гәбул олунур.

Лакин һәр һансы сәбәбдәнсә ертәси күн – ийулун 5-дә С.Орчоникидзе вә А.Назаретйан Гарабаг барәсиндә кечән күн бахылмыш мәсәләйә йенидән бахылмасыны тәклиф едирләр. Мәсәләнин әтрафлы мүзакирәсиндән сонра ашағыдакы мәзмунда йени гәрар гәбул едилир: “Мүсәлманлар (азәрбайчанлылар – А.П.) вә ермәниләр арасында милли сүлһүн вачиблийи мөвгейиндән чыхыш едәрәк, Јухары вә Ашағы Гарабағын игтисади әлағәләрини, онун бүтүн саһәләрдә Азәрбайчанла даими әлағәсини нәзәрә алараг, Дағлыг Гарабағы Азәрбайчан ССР һүдудларында сахлайараг, она мухтар вилайәтин тәркибинә дахил олан Шуша шәһәри мәркәз олмагла, кениш Вилайәт Мухтариййәти һүгугу верилсин”.² Бу гәрарын леһинә 4 нәфәр сәс верир, 3 нәфәр битәрәф галыр.

Дағлыг Гарабаға мухтариййәт верилмәси мәсәләси һәм Күней Гафгазын вә һәм дә Азәрбайчан ССР-ин партия вә

¹ Yenə orada.

² К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР (документы и материалы), s. 92.

Совет һакимийәти органларында узун мүддәт күндәмдә галмышдыр. Белә ки, 1923-чү ил ийулун 7-дә Дағлыг Гарабағын ермәни һиссәсинә Азәрбайчан ССР-ин тәркиб һиссәси кими, Ханкәнди мәркәз олмагла, мухтар вилайәт йаратмаг барәдә “Дағлыг Гарабағда Мухтар Вилайәтин йарадылмасы һаггында” Азәрбайчан МИК декрет вердикдән¹ сонра да бу мәсәлә узун мүддәт мүзакирә мөвзусу олараг галды. Бу мәсәләләр барәдә чохла архив сәнәд вә материаллар горунуб сахланылыр.

Нәтичәдә Азәрбайчанын дилбәр кушәси олан Јухары Гарабағда мухтарийәт ады алтында йени бир ермәни гуруму мейдана кәлди. “Бөйүк Ермәнистан” йаратмаг азарына тутулмуш ермәниләр Азәрбайчан һөкүмәтинин ДГМВ үчүн лазым олан бүтүн мәсәләләрдә күзәштә кетмәсинә бахмайараг, йенә дә разы галмадылар. Ермәнистанла бирләшмәк идеясыны даим диггәтдә сахлайыр вә кизли шәкилдә өз тәблиғатларыны давам етдирирдиләр. Тәсадүфи дейил ки, заман-заман ермәниләр Дағлыг Гарабағын Ермәнистан ССР-лә бирләшдирилмәси мәсәләсини галдырыр, ону йаддан чыхмаға гоймурдулар.

¹ ARDA: f. 379, siy. 3, iş 73, vər. 135.

**ч) Совет Ермәнистанынын Азәрбайчана гаршы
эрази иддиалары вә азәрбайчанлыларын өз
эразиләриндән мүхтәлиф бәһанәләрлә
депортасийа едилмәси.**

1918-1920-чи илләрдә “Дашнаксүтйун” партиясынын индики Ермәнистанда һакимийәти дөврүндә ермәни силаһлы гүввәләри вә гулдур дәстәләри тәрәфиндән бу эразиләрдә йашайан азәрбайчанлылара гаршы төрәтдикләри вәһшиликләр нәтичәсиндә о заманкы Арарат Республикасы эразисиндә 1.000-ә йахын азәрбайчанлы кәнди виран гойулмуш, орада йашайан 570 мин нәфәр азәрбайчанлыдан 1920-чи илин нойабрына гәдәр йалныз 12 мин нәфәр галмышды.¹ Бурада совет һакимийәти гурулдугдан сонра 1921-1922-чи илләрдә 100 миндән йухары азәрбайчанлы өз ата-баба йурдуна гайыда билмишди.²

Бурада совет һакимийәти гурулдугдан сонра Зәнкәзуру әлә кечирән, Дағлыг Гарабаға мухтарийәт статусу вердирмәйә наил олан ермәниләрин болшевик рәһбәрлийи Азәрбайчан торпагларыны әлә кечирмәк планларындан йенә дә әл чәкмәмишди.

Үмүмийәтлә, 70 иллик совет һакимийәти дөврүндә Ермәнистан ССР бир тәрәфдән Азәрбайчан торпаглары һесабына өз эразиләрини гарыш-гарыш кенишләндирмиш, диқәр тәрәфдән исә бүтүн васитәләрдән истифадә едәрәк тутдуғу һәммин эразиләрдән азәрбайчанлылары өз ата-баба йурдларындан сыхышдырыб чыхармагла йалныз ермәниләрдән ибарәт “Түрксүз Ермәнистан!” йаратмаг сийасәтинә хидмәт етмишдир.

Азәрбайчан торпагларынын Ермәнистана

¹ Deportasiya (N.Tusi adına ADPU-də azərbaycanlıların deportasiyasına həsr olunmuş konfransın materialları). Bakı, 1998, s. 25.

² Yenə orada.

верилмәсиндә Мәркәзлә йанашы рәһбәрликдә әксәрийәтин ермәни вә күрчүләрден ибарәт олдығу Загафгазийә Федерасийасынын да хүсуси ролу олмушду. Мәһз Дағлыг Гарабаға мухтарийәт статусу верән Закфедерасийа кәләчәкдә бу торпагларын Ермәнистана бирләшдирилмәси йолунда һәрәкәтләри үчүн ермәниләрә кениш имканлар йаратмышды.

1929-чу ил февралын 18-дә Загафгазийә Мәркәзи Ичрайийә Комитәси өз ичласында гәбул етдийи гәрарла Чәбрайыл гәзасынын үч кәнди – Нүвәди, Ернәзур вә Туғут, Нахчыван МССР-дә исә 657 кв. км. әразиси олан 9 кәнди өз торпаглары илә бирликдә Ермәнистан ССР-ә верир.¹ 1930-чу илдә исә Әлдәрә, Ләһвәз вә Астазур кәндләри дә Ермәнистан ССР-ә верилмиш вә һәммин әразидә Мәһри району йарадылараг Нахчыван МССР илә Азәрбайчан арасында 45 км-лик бир мәсафә йарадылмышды.

Бу илләр әрзиндә ермәниләр һәмишә рәсмән сүбүт етмәйә чалышмышлар ки, Ермәнистан ССР-дә азәрбайчанлылара мүнәсибәт һәмишә йахшы олмушду, лакин азәрбайчанлылар өзләри орада йашамаг истәмирләр. Әслиндә исә бу күн дә Азәрбайчанда йашайан, һәлә 1988-чи ил һадисәләриндән чох-чох әввәлләрдә Ермәнистаны тәрк едәрәк Азәрбайчана пәнаһ кәтирмиш минләрлә азәрбайчанлы вар ки, онлар үчүн ермәниләр тәрәфиндән йарадылмыш дөзүлмәз шәраит нәтичәсиндә өз доғма йурд-йуваларыны тәрк етдикләринин чанлы шаһидидирләр. Азәрбайчанда али тәһсил алараг Ермәнистана гайытдыгдан сонра онлара иш верилмир, онлары орта тәһсилли дейил һәтта ибтидаи тәһсилли ермәнинин рәһбәрлийи алтында ишләмәйә мәчбур едирдиләр. Бу ермәниләр исә онлары инчидир, тәһгир едир, елә дөзүлмәз шәраит йарадырдылар ки, онлар өз әризәләри илә ишдән чыхараг Ермәнистан

¹ ARDA: f. 379, siy. 3, iş 2035, vər. 2.

ССР-и тэрк етсинлэр. Лакин ермәнилэр өзләринә хас олан һәйәсызлыгла бу фактлары инкар едирлэр.

Азәрбайчан Республикасы Дөвләт Сийәси Партийалар вә Ичтимаи Һәрәкатлар Архивиндә там кизли гриф илә мұһафизә олуан бир иш¹ Совет һакимийәти илләриндә Ермәнистан ССР-дә һөкүмәт идарәләринин вә мәнфур хисләтли ермәни әһалисинин мұхтәлиф йолларла бурада йашайан азәрбайчанлыларын башына ачдыглары ойунлар, онларын гәсдән вә биләрәкдән сыхышдырылмасы, сон нәтичәдә исә һәмин инсанларын мәчбурийәт гаршысында Ермәнистаны тэрк етмәси мәсәләләриндән бәһс едир. Бу сәнәд Загафгазийә Федерасийасы Халг Комиссарлары Совети йанында Дөвләт Сийәси Идарәсинин үч Күней Гафгаз республикасында – Азәрбайчан, Күрчүстан вә Ермәнистанда сийәси вәзийәт һаггындакы хүләсәләрдән бир нүхәсидир. 1929-чу ил йанварын 1-нә олан мәлуматлар барәдә һәмин ил йанварын 30-да Ә.Һ.Гарайев вә Л.Мирзойанын адына көндәрилмиш хүләсәдир. Бу сәнәддә Загафгазийә Федерасийасына дахил олан үч республикадакы дикәр мәсәләләрлә йанашы, Ермәнистан ССР-дә азәрбайчанлылара гаршы тәтбиг олуан айры-сечкилик сийәсәти вә дөзүлмәз мұнасибәтләр барәдә дә әтрафлы мәлумат верилир.

Хүләсәдә Ермәнистан ССР-дә йашайан азәрбайчанлылар арасында көчмәк әһвал-руһийәсинин бөйүк олдуғу билдирилирди. Лори-Пәмбәк гәзасынын Ағбаба даирәсиндә көчмәк әһвал-руһийәси һаггында йени мәлуматларын, Леникан, Јени Бәйәзид вә Ечмиадзин гәзаларында да ейни әһвал-руһийәнин артмасы, бунунла әлагәдар көчмәк әһвал-руһийәсинә сәбәб олан, ону шәртләндирән сәбәбләрин ачыгланмасы үчүн йени фактларын үзә чыхмасыдыр. Көчмәк үчүн шәраит йарадан

¹: ARPIİSSA f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 22-25, 47-50.

сəбəбләр тәһлил едилəркən əсас ики амилə диггəт чəлб олунурду. Бир тəрəфдən адаларын кəчүб кетмəйə һəвəsi, дикəр тəрəфдən исə кəчмəк үчүн башлыча сəбəбләр.¹

Хүласəдə азəрбайчанлыларын Ермəнистан ССР-дən кəчмəсини шəртлəндирən башлыча амилләр бир районун – Басаркечəр даирəсинин тимсалында бариз шəкилдə изаһ олунурду. Кəстəрилирди ки, азəрбайчанлыларын кəчмəсини шəртлəндирən əсас амилләр мəктəб, сəһиййə мəсəлэлəri, кəнд тəсəррүфатында ишлəдилən васитэлər, онларын тəминатынын йох дэрəчəдə олмасыдыр. Дикəр тəрəфдən исə кəчмəнин сəбəби кими азəрбайчанлылара гаршы Ермəнистан ССР һакимиййət органлары рəһбэрлийинин гeyри-сəмими мүнəсибəти вə онлара гаршы апарылан дашнак тəблиғатында кəрүрдүләр.

Хүласəдə кəстəрилирди ки, Јени Бəйазид гəзасынын Басаркечəр даирəсиндəки 15 мин мүнəлман əһалисинин йашадығы 32 кəнддə чəми бирпиллəли 16 мəктəб вə ики гираэтхана вар. Бүтүн мəктəбләр эн зəрури аваданлыгдан белə мəһрумдурлар. Бир əдəd дə олсун йени мəктəб бинасы йохдур. Демəк олар ки, бүтүн мəктəблəрдə пəнчэрэлəрин шүшэлəri йохдур, диварлар чат-чатды. Педагожи һейəтин ичтимаи-сийəsi вə педагожи һазырлыг сəвиййəsi олдутча ашағыдыр.²

Кəстəрилирди ки, бүтүн Басаркечəр даирəсиндə чəми 13 чарпайылыг бир хəстəхана вə бир амбулаторийа вар. Амбулаторийа чох вахт бағлы олур, гышда исə кəндлэрə йоллар кəсилдийиндən кəндлилэр амбулаторийаа үмүмиййэтлə кəлə билмирлэр.³

Азəрбайчанлылар йашайан кəндлəрдə бирчə дənə дə олсун тахыл бичən, совуран вə тохумсəпən машын йохдур.

¹ ARPiSSA: f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 23.

² ARPiSSA: f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 23.

³ Yənə orada.

Бу кәндләрин алдыглары трактор вә котанлар исә һеч нәйә йарамыр.¹

Азәрбайчанлы әһалинин мәскунлашдығы даирәләрин партия комитәләриндә азәрбайчанлы тәлиматчылар чатышмыр. Ирәван гәзасы Раздан даирәсиндә миллийәтчә ермәни олуб, Азәрбайчан дилини зәиф билән тәлиматчы азәрбайчанлыларла олдугча кобуд рәфтар едир. Јени Бәйазид гәзасынын Басаркечәр даирәсиндә дә вәзийәт бундан йахшы дейил.²

Азәрбайчанлылары йашадыглары әразиләрдән говмаг үчүн һәмин әразиләрә ермәни гачгынлары йерләшдириләрәк, онларын васитәси илә азәрбайчанлылар сыхышдырылырды.

Хүләсәдә кәстәрилерди ки, һакимийәт органлары Јени Бәйазид даирәсинә бир дәстә ермәни гачгынларыны кәтирәрәк, азәрбайчанлы әһалинин ирадәсинин әксинә олараг, онлар азәрбайчанлыларын евләриндә йерләшдирилмишләр. Азәрбайчанлыларә сөз вермишдиләр ки, ики айдан сонра ермәниләр йени евләрә көчүрүләчәкләр. Бу вәзийәт һәр ики тәрәф үчүн әсл мәшәггәт иди. Ермәни гачгынлары, демәк олар ки, һәр йердә әвәзсиз олараг азәрбайчанлыларын өzlәри үчүн тәдарүк етдикләри гыш йаначагларындан истифадә едирдиләр. Елә һаллар да олмушдур ки, бош йери олмайан азәрбайчанлылары мәчбур етмишләр ки, “бир тәһәр сыхлашсынлар” вә өз евләриндә ермәни гачгынларына йер версинләр. Мәсәлән, Бөйүк Мәзрә кәндиндә азәрбайчанлыларын онсуз да йашайыш үчүн дарысгал олан евләринә әлавә ики гачгын ермәни аиләси дә йерләшдирилмишдир. Нәтичәдә азәрбайчанлы аиләси мәчбур олмушдур ки, гоншудан айы 18 маната ев кирайә едиб орада гачгын ермәни аиләсини йерләшдирсин. Башга бир азәрбайчанлы аиләси исә мәчбур олараг һөкүмәт

¹ Yenə orada.

² Yenə orada.

даирэлэринə мүрачиəт етмишдир ки, она тикинти материаллары версинлэр ки, о, өз күчү вə вəсаити һесабына гачгын ермəни аилəси үчүн ев тиксин вə бунунла да евинə йерлəшдирилмиш ермəни аилəсиндən чаныны гуртарсын.¹

Хүласəдə кəстəрилирди ки, верки сийасəтиндə дə һакимийəт органлары билэрəкдən азербайчанлы аилəлэринə гаршы дəзүлмəз шəраит йаратмышды. Мəсəлən, Воронцовски даирəсинин азербайчанлылар йашайан онларла кənдиндə веркилэрин мəблəғи билэрəкдən артырылмыш, Ирмозло кənдиндəки 85 тəсəррүфатдан 25 фаизинин үзэринə хүсусилə йүксəк фаизлə верки гойулмушдур. Хүласəдə кəстəрилирди ки, Ермəнистанда бу чүр вəзиййəтə азербайчанлылар йашайан дикэр кəндлəрдə дə раст кəлинир.²

Хүласəдə йерли һакимийəт органлары рəһбэрлэринин азербайчанлы əһалийə гаршы кобуд рəфтар етдиклэри дə гейд олунурду. Јени Бəйазид гəзасынын Јухары Зағалы кənдинə кəлən гəза ичрайийə комитəсинин сəдри вə гəза прокуроруна мүрачиəт едən азербайчанлылар онлара Азербайчана кəчмəйə ичазə вермəйи хаһиш едэркən ичрайийə комитəсинин сəдри: “Ди кəч кет дə өз йеринə” Диссертасийанын елми йенилийиə чаваб вермишдир, лакин о, сəһв бурахдығыны баша дүшүб сонрадан демишдир: “Јох бурада кəбэрəчəксən, амма кəчмəйи кəрмəйəчəксən”. Бу вəзиййəти кəрən кəндли гəза прокуроруна мүрачиəт едэркən прокурор ону ешитмəк белə истəмəйэрək: “Мən сизин прокурор дейилəm. Сизин прокурор Азербайчандадыр”³ – демишди.

Хүласəдə кəстəрилирди ки, Ермəнистан ССР-дə азербайчанлылар үчүн йарадылмыш бу чүр гейри-сағлам

¹ ARPiİSSA: f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 24.

² Yənə orada.

³ ARPiİSSA: f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 24.

мүһитдә Ленинан гәзасынын Ағбабалы даирәсиндә, Јени Бәйазид гәзасынын Басаркечәр даирәсиндә, бүтүн Лори-Пәмбәк гәзасында, Ирәван вә Ечмиадзин гәзаларынын айры-айры даирәләриндә көчмәк әһвал-руһийәси азербайчанлы кәндлиләринин бүтүн тәбәгәләрини бүрүмүшдү. Орада гейд олунурду ки, азербайчанлы кәндләри арасында көчмәк әһвал-руһийәсинин йаранмасында һәммин кәндләрдәки дашнак емиссарлары вә шовинист әһвал-руһийәли ермәни үнсүрләринин тәблиғаты да аз рол ойнамыр. Ирәван гәзасынын Гара Дәвәли кәндиндә ики нәфәр дашнак таныш азербайчанлылары инандырмаға чалышырды ки, нә гәдәр кеч дейил, Ермәнистандан көчүб кетсинләр, “йохса тезликлә өлкә дашнаклар тәрәфиндән зәбт олуначаг вә бүтүн азербайчанлылар гылынчдан кечириләчәк”.¹

Хүләсәнин һәммин бөлмәсинә йекунда гейд олунурду ки, “Ермәнистан ССР-дә азербайчанлылары гаршы йарадылмыш бу чүр дөзүлмәз шәраит азербайчанлы кәндлиләр арасында реал көчмәк әһвал-руһийәси йарадыр”.²

Загафгазийа Федерасийасы һөкүмәти йанында Дөвләт Сийаси Идарәсиндә белә хүләсәләрдән чох һазырланмышдыр. Тәәссүфләр олсун ки, онлардан бири тәсадүфән галараг, бизим әлимизә дүшмүшдү. Әкәр онларын һамысы горунуб сахлансайды, орада Совет һакимийәти илләриндә ермәниләрин Ермәнистанда йашайан азербайчанлыларын башына ачдыглары даһа дәһшәтли мүсибәтләр барәсиндә даһа чох мәлуматлар әлдә едәрдик. Амма көрәсән өз хейирләринә олмайан фактлары инкар етмәкдә мәһарәтли ермәниләр көрәсән Загафгазийа Федерасийасы һөкүмәти йанында Дөвләт Сийаси

¹ Yenə orada.

² Yenə orada, vər. 25.

Идарəсинин бу чүр тəкзиболунмаз мəлуматларыны нечə инкар едəчəклəр?

***ч) Икинчи дүнья мұһарибəсиндəн сонра
ермəнилəрин əрази иддиаларынын даһа да
күчлəндирилмəsi.***

Ермəнилəрин əрази иддиалары мұһарибəдəн сонра йенидəн шиддəтлəнир. 1943-чү илдə үч дəвлəт башчыларынын Тəһран конфрансы заманы, ермəни диаспору һəмишə олдуғу кими йаранмыш фүрсəтдəн мəһарəтлə истифадə едир. Онлар И.Сталиндəн Иранда йашайан ермəнилəрин Совет Ермəнистанына күчүрүлмəсинə разылығ ала билирлəр. Мəкрли ермəнилəрə дə елə бу лазым иди. 1945-чи илин апрелиндə бүтүн дүнья ермəнилəринин али патриарх-католикосунун мұавини Кеорг Кеорокийан эризə илə И.Сталинə мұрачиəт едэрəк дүнья ермəнилəринин мұғəддəс дини мəркəзи олан Ечмиадзин монастырынын фəалиййəтинин бəрпасына ичазə верилмəsi вə бунунла бағлы тəдбирлəрин һəйата кечирилмəsi үчүн разылығ истəйир. Онун мəктубу үзəриндə И.Сталин өз дəст-хəтти илə апрелин 19-да белə бир дəркəнар гойур: “Разыйам. ССРИ Халг Комиссарлары Советинин сəдри И.Сталин”.¹ И.Сталинин бу сəхавəтиндəн руһланан Ермəнистан К(б)П МК-нын биринчи катиби Г.Һарутйунов 1945-чи илин нойабрында һеч бир əсаслы сəбəб кəстəрмəдəн И.Сталинə мəктубла мұрачиəт едэрəк, Дағлыг Гарабағы Ермəнистан ССР-ə бирлəшдирмəйи хаһиш едир.² Һəмин мəктуб чаваб үчүн Азəрбайжан рəһбэрлийинə кəндəрилир. Дағлыг

¹ “Отечественные Архивы” жур. 1995, № 3, s. 64-66.

² ARPİİSSA: f. 1, siy. 169, iş 249, vər. 7.

Гарабағын тарихи вә эзәли Азәрбайчан торпаглары олмасы һаггында әтрафлы вә әсасландырылмыш мәлумат верән М.Ч.Бағыров ¹ өз мәктубунун сонунда билдирди ки, Шуша району истисна олмагла, Азәрбайчан һәмин тәклифә етираз етмир, бу шәртлә ки, Ермәнистан ССР, Күрчүстан ССР вә Дағыстан МССР-дә әсасән азәрбайчанлылар йашайан, Азәрбайчанла һәмсәрһәд олан вә тарихән Азәрбайчанын айрылмаз һиссәси олмуш әразиләр дә Азәрбайчан ССР-ә гайтарылсын. Беләликлә дә бу мәсәләйә сон гойулур вә ермәниләрин хаһиши нәтичәсиз галыр.

Майалары йалан, һийлә вә мәкрлә йоғурулмуш ермәниләр өз ниййәтләрини һәйата кечирмәк үчүн даһа сәрфәли йол тапдылар. Дағлыг Гарабағ мәсәләсини арха плана кечирәрәк, харичдән “вәтәнләринә” гайыдан ермәниләри гәбул етмәк вә йерләшдирмәк ишини өн плана кечирдиләр. Куйа харичдән вәтәнләринә гайыдан ермәниләри йерләшдирмәк үчүн Ермәнистан ССР-дә торпаг азлыг едир. Азәрбайчанын Күр-Араз овалығынын памбыг әкилән районларында исә ишчи гүввәси чатышмыш. Ермәнистандакы азәрбайчанлы әһалинин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси бүтүн бу проблемләри асанлыгла һәлл едәр. Әлбәттә, И.Сталин режими заманы бу чүр аргументләрлә әсасландырылмыш тәклифин гаршысында етираз етмәк чәтин иди. Көрүнүр ки, диқәр тәрәфдән ермәниләр М.Ч.Бағырову да бу тәдбирин Азәрбайчан үчүн дә хейирли олачағына инандыра билмишләр. Јохса М.Ч.Бағыров һәмин мәсәлә илә бу чүр асанлыгла разылаша билмәзди. Республика Дөвләт Сийаси Партийалар Архивиндә бу мәсәлә илә бағлы Азәрбайчан вә Ермәнистан К(б)П мәркәзи комитәләринин биринчи катибләри М.Ч.Бағыров вә Г.Һарутйуновун 1947-чи ил декабр айында биркә имзаладыглары вә И.Сталинә үнванланмыш мәктубун

¹ Yenә orada, vәr. 8-12.

сурəти горунуб сахланылыр.¹ Көстəрилəн мəkтубда азəрбайчанлыларын Ермəнистан ССР-дəн көчүрүлмəsi тəkлифинин сəбəблəri əсасландырылараг, бунунла бағлы əмəли тəkлифлэр дə ирəли сүрүлүр. Ермəнистан ССР-дəки азəрбайчанлы əһали Азəрбайчан ССР-ин памбыг əкилən районларына көчүрүлсүн, онларын йеринə исə харичдən кəлən ермəнилэр йерлəшдирилсин.

***д) 1948 – 1953-чү иллəрдə азəрбайчанлыларын
Ермəнистан ССР-дəн депортасийасы.***

Бу мұрачиəтə чаваб олараг 1947-чи ил декабрын 23-дə “Ермəнистан ССР-дəн колхозчуларын вə дикəр азəрбайчанлы əһалинин Азəрбайчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмəsi һаггында” ССРИ Назирлэр Совети И.Сталинин имзасы илə гəрар гəбул едир.² Бу гəрар Азəрбайчан вə азəрбайчанлылара гаршы архадан вурулан зəрбə, ачыг депортасийа сийасəти иди. Һеч бир киришсиз, изаһсыз, йалныз бирдən-бирə онун гəрар һиссəсиндən башлайан бу сənəd, мəзмунундан да көрүндүйү кими чох тəлəсик һазырланмышдыр. 1948-чи ил мартын 10-да ССРИ Назирлэр Совети һəмин гəрара əлавə олараг икинчи бир гəрар гəбул едир. Өзү дə көчүрмə илə əлагəдар тəдбирлэр планы икинчи гəрарда даһа əтрафлы шəрһ олунурду.³

ССРИ Назирлэр Совети өзүнүн 1947-чи ил 23 декабр тарихли гəрарында көстəрирди ки, 1948-1950-чи иллəрдə “көнүллүлүк принциплəri əсасында” “Ермəнистан ССР-дə

¹ ARPIİSSA: siy. 222, iş 48, vər. 1-2.

² Əsli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin cari arxivində saxlanılır. II Kitab, vər. 206-211.

³ Yenə orada, XII kitab, vər. 142-145.

йашайан 100 мин колхозчу вә диқәр азербайҗанлы әһали Азербайҗан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлсүн. 1948-чи илдә 10 мин нәфәрин, 1949-чу илдә 40 мин нәфәрин вә 1950-чи илдә 50 мин нәфәрин көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурду.¹ Һәр ики гәрарда көчүрүлмәнин шәртләри, бу ишдә иштирак едәчәк тәшкилатларын вәзифәләри дәгиг мүййәнләшдирилмишди.

Бу гәрарын белә тәчили һазырланмасынын маһийәтини онун ахырынчы – 11-чи маддәси ачыглайыр. Бурада охуйуруг: “Ермәнистан ССР Назирләр Советинә ичазә верилсин ки, азербайҗанлы әһалинин Азербайҗан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси илә әлагәдар онларын бошалтдыглары тикилиләри вә йашайыш евләрини харичдән Ермәнистан ССР-ә кәлән ермәниләри йерләшдирмәк үчүн истифадә етсинләр”.²

1948-чи ил мартын 10-да ССРИ Назирләр Советинин И.Сталинин имзасы илә “Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә диқәр азербайҗанлы әһалинин Азербайҗан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси илә әлагәдар тәдбирләр һаггында” гәбул етдийи икинчи гәрарда кәстәрилирди ки, о, “ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрарына әлавәдир”.³ 1948-чи ил 10 март тарихли гәрарда артыг көчүрмә илә әлагәдар конкрет тәдбирләрдән әтрафлы бәһс олунурду. Бурада гейд едилирди ки, Ермәнистан ССР-дән Күр-Араз овалығына көчән колхозчулар өзләри илә әсас истәһсал васитәләрини, кәнд тәсәррүфаты машынларыны, аваданлығы, җанлы вә механики гошгу гүввәләрини, бүтүн нөвдән олан ев

¹ Yenə orada, vər. 206.

² Əsli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin cari arxivində saxlanılır. XII Kitab, vər. 211.

³ Əsli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin cari arxivində saxlanılır. XII Kitab, vər. 142-145.

heyванларыны və гушлары, ары аилələрини, нәглийят васитələрини və башга эшйалары да апара билəрлəр.

Гəрарда Ермəнистан ССР və Азəрбайжан ССР назирлəр советлəринə тапшырылырды ки, бир ай мұддəтиндə Ермəнистанда Күр-Араз овалығына көчүрүлəчək колхозлар, колхозчулар və дикəр азəрбайжанлы əһалинин Ермəнистанда гойдуғу көчүрүлə билмəйən əмлакын өдəнилмəsi гайдалары мұййənлəшдирилсин. Бу республикаларын назирлəр советлəринə көчүрүлən əһалийə өз əмлакларыны сатмагда көмək етмək тапшырылырды.

Гəрарда Азəрбайжан ССР Назирлəр Советинин көчүрүлən колхоз тəсəррүфатлары və əһалинин йерлəшдирилмəsi шөбəсинин Азəрбайжан ССР Назирлəр Совети йанында Көчүрмə Идарəсинə чеврилмəsi мэгсədəуйғун һесаб едилирди.

ССРИ Назирлəр Советинин гəрарларындан ирəли кəлən вəзифələri йеринə йетирмək мэгсədилə Азəрбайжан ССР Назирлəр Совети 1948-чи ил февралын 2-дə və апрелин 14-дə хусуи гəрарлар гəбул едир.¹

1948-чи 2 феврал тарихли кизли гəрарда һəмин ил Ермəнистан ССР-дən көчүрүлəчək 10 мин нəфəр əһалини 1948-чи илдə гəбул етмək və йерлəшдирмək мəsələləриндən шəрһ едилирди.

Һəмин гəрарда Дəвлət План Комитəсинə, айры-айры назирлик və республика тəшкилатларына, район ичрайийə комитələринə көчүрүлмə илə əлагəдар хусуи тəдбирлəр планы ишлəйиб һазырлайараг, бахылмаг үчүн Назирлəр Советинə тэгдим етмək тапшырылырды.²

1948-чи ил мартын 19-да Азəрбайжан К(б)П МК-нын бүросунда да ССРИ Назирлəр Советинин йухарыда көстəрилən гəрарларындан ирəли кəлən вəзифələr кениш

¹ ARDA: f. 411, siy. 33, iş 112, vər. 55-57 və siy. 9, iş 734, vər. 203-207.

² ARDA: f. 411, siy. 33, iş 112, vər. 57.

мүзакирә едәрәк,¹ онун йеринә йетирилмәси үчүн 10 күн мүддәтиндә көчүрмә илә әлагәдар тәдбирләр планыны һазырлайараг, тәсдиг үчүн Назирләр Советинә вә Азәрбайчан К(б)П МК-нын катиби Һ.Һәсәнова исә Ермәнистан ССР-дән көчүрүләчәк азәрбайчанлы әһали вә онлары Азәрбайчан ССР-дә гәбул едәчәк колхозлар вә районларын әһалиси арасында сийаси-тәрбийә вә изаһат ишләри апармаг үчүн тәдбирләр планыны он күн мүддәтиндә һазырлайараг, мәркәзи комитәнин бүросуна тәгдим етмәйи тапшырыр.² һабелә бүрә Ермәнистан ССР-дән азәрбайчанлы әһалинин көчүрүлмәсинин вахты вә гайдаларыны Ермәнистан ССР рәһбәрләри илә разылашдырмаг мәгсәдилә Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин сәдри Т.Гулийевин вә Мәркәзи Комитәнин катиби Һ.Сейидовун Ермәнистан ССР-ә езамийәсини дә гәрәра алыр.³

Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин 1948-чи ил 14 апрел тарихли гәрарында исә ССРИ Назирләр Советинин йухарыда көстәрилән гәрарларындан ирәли кәлән вәзифәләр кениш изаһ едилир, бунларын йеринә йетирилмәси үчүн республиканын айры-айры тәшкилатлары гаршысында дуран вәзифәләр дәгигләшдирилир.⁴

Назирләр Совети бу гәрарла 100 мин азәрбайчанлы әһалини Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси ишини нөвбәти үч ил үчүн Азәрбайчан ССР-ин ән вачиб халг-тәсәррүфаты вәзифәси елан едир. Бу иш тәкчә Көчүрмә Идарәсинин дейил, еләчәдә бүтүн назирлик, идарә, тәшкилат вә мүәссисәләрин, шәһәр вә район ичрайийә комитәләри рәһбәрләринин бир нөмрәли

¹ ARPiSSA: f. 1, siy. 33, iş 24, vər. 93-94, 99.

² Yenə orada, vər. 93-94.

³ Yenə orada, vər. 101.

⁴ ARDA: f. 411, siy. 28, iş 77, vər. 19-21.

вэзифəsi hesab olunur.

Азәрбайчан К(б)П МК исә 1948-чи ил апрелин 13-дә “Ермәнистан ССР-дән колхозчу вә диқәр азәрбайчанлы әһалинин Азәрбайчан ССР-ә кәчүрүлмәси илә әлагәдар күтләви изаһат ишләри һаггында” хусуси гәрар гәбул едир.¹

Халгымыз үчүн ән ағыр талейүклү бу мәсәлә һаггында МК-нын гәрарында дейилирди: “... **Азәрбайчан К(б)П МК-нын хаһиши илә гәбул едилмиш**”, ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрары “чох бөйүк сийаси әһәмиийәтә малик олан сәнәддир вә Азәрбайчан ССР-ин вә Азәрбайчан халгынын кәләчәк мәдәни-игтисади инкишафы вә йүксәлишинә партия, һөкүмәт вә шәхсән Сталин йолдашын кәстәрдийи гайғынын әйани тәзаһүрүдүр”.²

Азәрбайчан К(б)П МК-нын гәбул етдийи бу гәрарда ССРИ Назирләр Советинин кәстәрилән гәрарынын “сийаси әһәмиийәтини изаһ етмәк мәгсәдилә” Республиканын партия, совет вә ичтимаи тәшкилатлары гаршысында дуран вәзифәләр маддә-маддә садаланыр, нәзәрдә тутулмуш күзәшtlәрин изаһына хусуси диггәт йетирилирди. Бу мәгсәдлә “рәһбәр партия, Совет ишчиләринин, ән йахшы мүһазирәчи вә тәблиғатчыларын күтләви-изаһат ишләри апармаг үчүн” Ермәнистан ССР-ә кәндәрилмәси нәзәрдә тутулмушду.³ Бу гәрарда тәшвиғат кампанийасында әдәбийят вә инчәсәнәт хадимләринин иштиракында хусуси диггәт верилирди.⁴

Кәчүрүлмә ишинин тәшкилине 1948-чи илдә Ермәнистан ССР-дән азәрбайчанлыларын кәчүрүләчәйи районларын сийаһыларынын тәртиби ишиндән

¹ ARDA: f. 411, siy. 28, iş 77, vər. 19.

² ARPiİSSA: f. 1, siy. 33, iş 27, vər. 19.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada, vər. 20.

башланылмышдыр. Бу мәгсәд үчүн 1948-чи илин йанварында Азәрбайчан ССР Назирләр Совети вә Азәрбайчан К(б)П МК-нын нұмайәндәләри Ермәнистан ССР-ә езам олунарлар. Онларын гаршысында Ермәнистан ССР Назирләр Совети илә биркә көчүрмә илә әлагәдар ваһид тәдбирләр планы ишләйиб һазырламаг, ейни заманда Ермәнистандан көчүрүләчәк азәрбайчанлылар арасында көчүрмәнин шәртләри, едиләчәк күзәшtlәр һаггында да әтрафлы изаһат ишләри апармаг вәзифәси гойулурду.¹

Азәрбайчан К(б)П МК бүросунун гәрары илә 1948-чи илин мартында Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин сәдри Т.Гулийев вә Азәрбайчан К(б)П МК-нын катиби Һ.Сейидов Ермәнистана көндәрилдиләр.² Онлар Ермәнистан ССР рәһбәрләри илә бирликдә азәрбайчанлылар йашайан районлары кәзәрәк, колхозчулар арасында көчүрмәнин гайдалары вә шәртләри һаггында изаһат ишләри апарырдылар. Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин 1948-чи ил 13 май тарихли гәрарында һәммин илдә Ермәнистан ССР-ин Ирәван шәһәриндән, һабелә Басаркечәр, Веди, Арташат, Нойенберйан, Октенберйан, Зәнкибасар вә башга районларындан Азәрбайчана 2.757 тәсәррүфатын (12.171 нәфәрин) көчүрүлмәси планлашдырылды. Онлардан 6.215 нәфәрини Күр-Араз овалыгында, галан 5.962 нәфәрини исә Азәрбайчанын диқәр районларында йерләшдирмәк нәзәрдә тутулурду.³

1948-чи ил ийулун 9-да республика Назирләр Советинин сәдри Т.Гулийев ССРИ Назирләр Совети сәдринин мұавини В.М.Молотова мәктубунда Күр-Араз овалыгында 1948-чи илдә көчүрүлмәси нәзәрдә тутулмуш азәрбайчанлы әһалини йерләшдирмәк үчүн йашайыш

¹ ARPIİSSA: f. 1, siy. 33, iş 27, vər. 21.

² ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 244.

³ Yənə orada, vər. 4.

биналарынын олмамасыны нәзэрә алараг, онларын бир һиссәсини республиканын башга районларында йерләшдирмәйә разылыг вермәйи хаһиш едир. Һәм дә кәстәрир ки, көчүрүлән әһалинин бир һиссәси Ермәнистанын даг районларындан олдуғу үчүн онлар Күр-Араз овалығындакы иглим шәраитинә чәтин алыша билир, бу исә онларын сәһһәтинә чох пис тәсир едәр. Тәәссүфләр олсун ки, ССРИ Назирләр Совети бу хаһишә дә мүсбәт чаваб вермир.¹ Нәтичәдә исә күчлә Күр-Араз овалығына депортасийа олунмуш минләрлә азәрбайчанлы аиләси бурадакы сәрт вә исти иглим шәраитинә давам кәтирә билмәйәрәк мәһв олурду.

Халгымызын ән бөйүк фачиәләриндән бири дә бу иди ки, онун үчүн бу чүр талейүклү мәсәләләрин һәлли өз республикамызда да ермәниләрә тапшырылмышды. Бүтүн көчүрмә мүддәтиндә бу ишә Азәрбайчан ССР Назирләр Советиндә шөбә мүдирләри – әввәлчә Н.А.Брутенс (Гарабаг һадисәләринин тәшкилатчыларындан олан “мәшһур” К.Н.Брутенсин атасыдыр – А.П.), сонра исә Р.И.Севумйан рәһбәрлик едирди. Нечә дейәрләр, гойун гурда етибар едилмишди.

Көчүрүлмәнин тәшкили үчүн Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин колхоз тәсәррүфатларынын көчүрүлмәси шөбәси Азәрбайчан ССР Назирләр Совети йанында Көчүрмә Идарәсинә чеврилмиш, Ермәнистан ССР-дән колхозчулар вә диқәр азәрбайчанлы әһалинин көчүрүләчәйи дөвр үчүн Ирәван шәһәриндә Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин Ермәнистан ССР-дә нүмайәндәлийи йарадылмыш, М.Н.Мәммәдов Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин Ермәнистан ССР-дә мүвәккили тәйин едилмишди.²

¹ Yenə orada, vər. 383-384.

² ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 105.

Ермәнистан ССР-дән Күр-Араз овалығына илк көчкүнләр 1948-чи ил ийунун эввәлләриндә кәлмишдиләр. Азәрбайчан ССР Совхозлар Назирлийинин һәмин ил ийунун 19-да вердийи мәлуматда билдирилирди ки, гәбул олуна илк ешелонларла 44 азәрбайчанлы айләси кәлмиш, онлар Жданов (букүнкү Бейләган – А.П.) районундакы совхозларда йерләшдирилмишләр.

Ийулун 29-да исә республика Назирләр Советинин мүвәккили Аббасов Коранбой стансийасындан хәбәр верирди ки, “ийулун 28-дә сәһәр саат доггузда 59 вагондан ибарәт ешелон дахил олду. 101 тәсәррүфат, 382 нәфәр өз ев әшйалары вә ев һейванлары илә варид олду. Гәбул вә бошалдылма ишләри лазыми гайдада һәйата кечирилди. Артыг ахшам саат 9-а гәдәр 98 аилә машинлара йүкләнәрәк, колхозлара йола салынды. Кәләнләрин үмуми әһвал-руһийәси йахшыдыр”.¹

Республика Дәвләт Кино-фото Сәнәдләри Архивиндә Ермәнистандан азәрбайчанлыларын депортасийасы илә бағлы чох надир кино ленти горунуб сахланылыр. һәмин лентдә депортасийа олуналарын Азәрбайчанда “тәнтәнәли сурәтдә гаршыланма” мәрасими әкс олунмушдур. Әлләриндә күл-чичәк дәстәләри олан йерли сакинләр, әсасән рәһбәр ишчиләр “интизарла” Ермәнистандан депортасийа олуналарын кәтирән гатары көзләйирләр. Лентдә һәлә узагдан кинокамеранын обйективинә алынан гатар фит верә-верә перрона чатыб дайаныр. Јүк вә мал-гара дашынан вагонларын кичик пәнчәрәләриндән, һүндүр вә ачыг гапыларындан Ермәнистандан депортасийа олуналар бу “тәнтәнәли” гаршылама мәрасиминә тамаша едирләр. Митинг кечирилир. Кинокамеранын обйективи йенидән вагонлара тушланыр. Јүк вагонларынын гапыларындан гадынлар, ушаглар, гочалар, сонра исә инәк, чамыш вә

¹ Yenә orada, vәr. 389, 390.

гойунлар чыхыр. Мараглыдыр ки, бу күн Ермәнистан адланан доғма вәтәнләриндән дә бу заваллы әһалини беләчә тәмтәрагла зурна-балабанла йола салырдылар. Ермәниләрин диллэндирдикләри гара зурнанын “тәранәләри алтында” әсрләрлә йашадыглары ата-баба йурдларындан “көнүллүлүк принципләри әсасында” депортасийа олуанлар һәлә рәгсә дә мәчбур едилирдиләр.¹

Артыг 1948-чи ил нойабрын 1-нә гәдәр Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчан ССР-ә 1.799 тәсәррүфатда бирләшән 7.747 нәфәр адам көчүрүлмүш, һәмин мүддәтдә Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчана өзбашына 2.834 нәфәрдән ибарәт 429 аилә көчмүшдү. Беләликлә, 1948-чи ил нойабрын 1-нә гәдәр Азәрбайчана 2.228 тәсәррүфатда бирләшән 10.584 нәфәр адам кәлмишди.²

ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрары илә 1949-чу илдә Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчана 40 мин нәфәр азәрбайчанлынын көчүрүлмәси планлашдырылырды. 1948-чи ил көчүрмәсинин нәтичәләри көстәрди ки, 40 мин нәфәр адамы йерләшдирмәк о гәдәр дә асан мәсәлә дейил. Она көрә дә республика Назирләр Советинин сәдри йенидән ССРИ Назирләр Советинә мүрачиәт етмәйә мәчбур олур.³

Өз мәктубунда о, бүтүн бу чәтинликләри нәзәрә алараг, 1949-чу илдә Ермәнистан ССР-дән 40 мин дейил 12-15 мин әһалинин көчүрүлмәсинә разылыг вермәйи хаһиш едир. Һәм дә хаһиш едирди ки, Ермәнистан ССР-ин дағ районларындан көчүрүлән әһалинин Азәрбайчанын иглим шәраити әлверишли олан дағ районларына көчүрүлмәсинә

¹ Bu məsələlər həmin vaxt uşaq ikən köçürülənlərdən biri olmuş yazıçı-jurnalist Məmməd Orucun “Köçürülmə” romanında ətraflı təsvir olunmuşdur. Bakı, Gənclik, 1992.

² ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, vər. 71-74.

³ Yenə orada, vər. 267.

разылыг верилсин вэ Күр-Араз овалыгына көчүрүләнләр үчүн мүййән олунмуш күзәшtlәрин онлара да шамил едилмәсинә ичазә верилсин. Лакин ССРИ Назирләр Советиндән бу тәклифә гәти рәдд чавабы алыныр.

1949-чу илдә республика Көчүрмә Идарәси Азәрбайчан ССР Назирләр Советинә көндәрдийи мәктуб вә арайышларда дәфәләрлә билдириди ки, йашайыш евләринин чатышмамасы нәтичәсиндә Сәфәрәлийев, Ағчабәди районларына көчүрүләнләр дөзүлмәз шәраитдә йашайырлар. Бәзән бир нечә аилә кичичик бир дахмада далдаланмаға мәчбур олур, чох вахт онлар мал-гара илә бир төвләдә галырлар. Мәсәлән, Ағчабәди районунда Т.Гулийев адына колхозда үч аилә гапы-пәнчәрәси олмайан, тәмир едилмәмиш, таваны ахан кичичик бир дахмада йерләшмишдир.¹

Көчкүн Оручәли Әкбәрөвун аиләси Сәфәрәлийев районунун Чапаридзе адына колхозунда һәйат Әмрахованын евинә йерләшдирилир. Декабрын әввәлләриндә О.Әкбәрөвун әшйалары күчәйә атылмыш, 5 нәфәрдән ибарәт аилә үзвү гыш күнүндә ачыг сәма алтында кечәләмәйә мәчбур олмушдур.² Көчкүн һәчәр Әкбәрөваның аиләси дә дәфәләрлә күчәйә атылмышдыр. 8 нәфәр аилә үзвү олан һүсейн Әлийеви Илйасовун евиндә бир кичик отагда йерләшдирмишләр. Ев саһиби, арвады вә ушаглары һ.Әлийев күндүз евдә олмайан вахт онун ушагларыны һәмин отаға гатыб гапыны бағлайыр, сөйүб тәһгир едирдиләр.³ Бу да көчүрүләнләр арасында һағлы наразылыға сәбәб олурду.

Јаранмыш вәзийәтлә әлагәдар олараг республика Назирләр Советинин сәдри Т.Гулийев 1949-чу ил

¹ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, vər. 25.

² Yənə orada.

³ Yənə orada.

сентябры 21-дә йенидән ССРИ Назирләр Совети сәдринин мүавини К.М.Маленкова мүрачиєт етмишдир. О билдирди ки, 90 мин адамы вә 21 мин тәсәррүфаты йерләшдирмәк үчүн ән азы 20 мин йашайыш еви тәләб олунур.¹ Бунунла йанашы, истехсалат биналары, мәктәбләр, хәстәханалар, су тәчһизаты мүәссисәләри, һамамлар вә башга көмәкчи биналарын тикинтиси дә зәруридир. Бунун үчүн ән азы 400 миллион манатлыг тикинти-гурашдырма ишләри көрүлмәлидир. Белә бөйүк һәчмдәки ишин өһдәсиндән Азәрбайчан Республикасы өз күчү илә ики ил мүддәтинә кәлә билмәз. Бунлары нәзәрә алараг республика Назирләр Совети 1949-чу илдә көчүрмә планыны 10 мин нәфәрә ендирмәйи, 1950-чи ил үчүн исә 15 мин нәфәр мүәййәнләшдирмәйи хаһиш едир.²

Ермәнистан ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини А.Пирузйан һәмин ил декабры 2-дә Азәрбайчан ССР Назирләр Совети сәдринә мәктубунда билдирди ки, 1949-чу ил планына көрә Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчана 3.278 тәсәррүфат, йахуд 15.276 нәфәр көчүрүлмәлидир. Фактики олараг исә бу күнә гәдәр 10.595 нәфәр адам, йахуд 2.368 тәсәррүфат көчүрүлмүшдүр.³ План үзрә көчүрмәк үчүн 628 тәсәррүфат, йахуд 3.201 нәфәр адам галыр. Өз мәктубунда о, Т.Гулийевә шәхсән бу ишә гарышараг һәмин әһалинин көчүрүлмәсинә көмәк етмәйи хаһиш едирди.

1949-чу илин декабрында республика Назирләр Советинин сәдри Т.Гулийев йаранмыш вәзиййәтлә бағлы йенидән ССРИ Назирләр Совети сәдринин мүавини К.М.Маленкова мүрачиєт едәрәк, ики ил әрзиндә көчүрмә планынын гейри-кафи шәкилдә йеринә йетирилмәсинин башлыча сәбәбинин Күр-Араз овалығына көчүрүләнләр

¹ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, vər. 267.

² Yənə orada.

³ Yənə orada, vər. 288-289.

үчүн لازыми йашайыш евлэринин вэ мадди-мәишәт шәраитинин йарадыла билмәмәсиндә көрүр.¹ О, билдирикки, 1948-1949-чу илләрдә Ермәнистан ССР-дән көчүрүләнләр әсасән йерли колхозчуларын айләси сыхышдырылараг, онларын евләринә йерләшдирилмишләр.

1950-чи ил йанварын 10-да Азәрбайчан ССР Назирләр Совети вэ Азәрбайчан К(б)П Мәркәзи Комитәси “Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчан ССР-ин Күр-Араз овалығы районларына көчүрүлмүш колхозчуларын вэ диқәр азәрбайчанлы әһалинин тәсәррүфат чәһәтчә йерләшдирилмәси илә әлагәдар тәхирәсалынмаз тәдбирләр һаггында” гәрар гәбул етди. һәмин гәрарда көстәрилирди ки, 1948-1949-чу илләрдә Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчан ССР-ин Күр-Араз овалығына 4.674 тәсәррүфат (20.000 нәфәр) көчүрүлмүшдүр.² Көчүрүләнләрдән 1.410 аилә йерли советләрә вэ колхозлара мәхсус евләрдә, 3.264 аилә исә йерли колхозчулары сыхышдырмаг һесабына йерләшдирилмишдир.³ Гәрарда көчүрүләнләр үчүн лазым олан тикинти ишләринин йарытмаз вәзийәти гейд олунур вэ көстәрилирди ки, көчүрүләнләр үчүн ики илдә чәми 80 тәзә ев тикилмишди. һәмин гәрарда көчүрүләнләр үчүн евләрин вэ ичтимаи-мәишәт мүәссисәләринин кенишләндирилмәси тәдбирләриндән дә әтрафлы бәһс олунурду.⁴

1950-чи ил мартын 14-дә Азәрбайчан ССР Назирләр Совети Ермәнистан ССР-дән йаз көчүрмә планыны вэ һәмин ил августун 25-дә исә пайыз көчүрмә планыны тәсдиг едән гәрар гәбул едир. Биринчи гәрарла йазда 1.672 тәсәррүфатын (6.510 нәфәрин), пайызда исә 1.747 тәсәррүфатын (7.851 нәфәрин) көчүрүлмәси планлаш-

¹ Yенә orada, siy. 28, iş 78, vər. 51-52.

² ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, siy. 28, iş 67, vər. 1^a

³ Yенә orada.

⁴ Yенә orada.

дырылырды.¹

1950-чи ил мартын 27-дә Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин сәдри Т.Гулийев вә Азәрбайчан К(б)П МК-нын катиби Н.Сейидов бирликдә республиканын бүтүн район партия комитэләринин катибләринә вә Ичрайийә комитэләринин сәдрләринә мәктуб кәндәрирләр. Мәктубда дейилирди: “1948-1949-чу илләрин тәчрүбәси кәстәрир ки, бир сыра районларда Ермәнистан ССР-дән өзбашына кәчән колхозчуларын гәбулу вә район әразисиндә йерләшдирилмәси иши һәйата кечирилир. Бу кәчкүнләр һөкүмәт тәрәфиндән мүәййән едилмиш кәчүрүлмә гайдаларыны позурлар, кәнд йерләриндә йерләшәрәк ичтимаи файдалы әмәклә мәшғул олмур, алверлә мәшғул олур, адамлары чашдырмагла мәшғул олурлар. Онларын ишчи гүввәсинә еһтийач олан районлара планлы шәкилдә кәчүрүлмәси ишини позурлар”.² Елә һәммин ишдә Кәчүрмә-Идарәсинин рәиси тәрәфиндән тәгдим едилмиш Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчан ССР-ин айры-айры районларына өзбашына кәчмүш тәсәррүфатлар барәсиндә дә мәлуматлар вар. Беләки, Газаға 86 аилә (425 нәфәр), Афстафайа 97 аилә (605 нәфәр), Товуза 71 аилә (263 нәфәр), Шамхора 201 аилә (1.163 нәфәр), Кәдәбәйә 72 аилә (427 нәфәр), Кировабада 51 аилә (245 нәфәр), Ханлара 7 аилә (39 нәфәр), Дәстәфура 47 аилә (225 нәфәр), Гасым-Исмайылова 23 аилә (163 нәфәр), Јевлаха 52 аилә (256 нәфәр), Мир-Бәширә 6 аилә (32 нәфәр), Бәрдәйә 6 аилә (18 нәфәр), Көйчайа 17 аилә (81 нәфәр), Балакәнә 31 аилә (125 нәфәр), Жданова 10 аилә (32 нәфәр), Кәлбәчәрә 4 аилә (23 нәфәр), Норашенә 55 аилә (212 нәфәр). Үмумийәтлә, Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчана өзбашына кәчән тәсәррүфатларын сайы 856, орада олан адамларын

¹ Yenə orada, siy. 28, iş 78, vər. 37, və iş 106, vər. 97-102.

² ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, vər. 80-81.

сайы исә 4.396 нәфәр олмушду.¹

1950-чи илдә көчүрмә илә әлагәдар республика тәшкилатлары гаршысында дуран башлыча вәзифә көчүрүләнләр үчүн йени евләр тикмәк ишинин тәшкили иди.

Сәнәдләрден көрүндүйү кими, 1950-чи ил көчүрмәнин ән ағыр вә кәркин или олмушдур. Көчүрүләнләри йерләшдирмәк үчүн йашайыш евләри йох иди. Мәсәлән, һәмин илин йанварында Гарадонлудан алынмыш телеграмда көстәрилирди ки, 3-чү суткадыр ки, 11 вагондакы көчкүнләр вагонлары бошалтмыр.² Һәмин илин нойабрында Учардан алынмыш диқәр телеграмда дейилирди ки, Зәрдаб районуна көчүрүлмәк үчүн Учар стансийасына кәтирилмиш 52 аилә бир айдан артыгдыр ки, ачыг сәма алтында кечәләйир, вәзийәт чох ағырдыр.³ Онлар әввәлләр Жданов районуна көчүрүлән гоһумлары илә бирликдә йерләшдирилмәләрини хаһиш едирләр. Көрүндүйү кими, Ермәнистанын ейни бир кәндиндән кәләнләр мүхтәлиф районлара, кәндләрә, колхоз вә совхозлара пайланырдылар. Бу да онларын һаглы наразылығына сәбәб олурду. Онлар мүхтәлиф колхозлара сәпәләнир, кәтирдикләри ичтимаи әмлак вә мал-гара исә бу вә йа диқәр колхозда галырды.

1950-чи илдә көчүрүләнләр үчүн 3.500 ев тикмәк планлашдырылмыш, әслиндә исә 470 ев тикилмиш, план 13,4 фаиз йеринә йетирилмишди. 1.488 көчкүн аиләси һәйәтйаны тәсәррүфат саһәси илә тәмин олунмамышды.

Азәрбайчан ССР Назирләр Совети йанында Көчүрмә Идарәси 1950-чи ил ийунун 23-дә Назирләр Совети Ишләр Идарәсинин һәмин ил 30 май тарихли тапшырығы илә көстәрилән ил майын сонуна гәдәр Азәрбайчан ССР

¹ Yenə orada, vər. 84.

² Yenə orada, siy. 28, iş 21, vər. 1-2.

³ Yenə orada, siy. 9, iş 734, vər. 362, 363.

Назирләр Совети вә Азәрбайчан К(б) МК-нын 1950-чи ил 10 йанвар тарихли 26 №-ли биркә гәраынын йеринә йетирилмәси барәдә мәлумат тәгдим едир.¹

Мәлуматда билдирилди ки, 1950-чи илдә 3.500 аиләнин, йахуд 15.000 нәфәрин көчүрүлмәси мүәййән олунуб, онлардан 1.672 аиләнин, йахуд 7.510 нәфәрин йазда көчүрүлмәси нәзәрдә тутулуб. Ийунун 6-на гәдәр исә Азәрбайчан ССР-ин 6 районуна 1.764 аилә, йахуд 7.790 нәфәр көчүрүлүб.²

1950-чи илдә көчүрүләнләр үчүн ев тикмәк вә мал-гара алмаг мәгсәдилә айрылмыш 19 миллион манат кредитин йалныз 13,9 миллион манаты (73 фаизи) хәрчләнмишди.³

Азәрбайчан ССР Назирләр Совети 1950-чи ил августун 3-дә, “Азәрбайчан ССР-ин Имишли району Гаралар кәнди Әзизбәйов адына колхозунда Ермәнистан ССР-дән көчүрүлмүш колхозчуларын тәсәррүфат чәһәтдән йерләшдирилмәсинин йохланылмасынын нәтичәләри һаггында” хусуси гәрар гәбул едир.⁴

Гәрарда кәстәрилирди ки, Әзизбәйов колхозуна, һабелә районун диқәр колхозларына Ермәнистан ССР-дән көчүрүлмүш әһали олдугча ағыр мәнзил-мәишәт шәраитиндә йашайыр. Районда көчкүнләр үчүн биналар тикән бригадалар йарадылмамыш, йерли тикинти материалларындан истифадә иши тәшкил олунмамыш, райкопиттифагда олан тикинти материаллары көчкүн колхозчулар арасында бөлүшдүрүлмәмишдир вә с. Әзизбәйов адына колхозун сәдри Мирәли Әлийев көчкүнләри ишлә тәмин етмәк вә онларын ағыр һәйат шәраитини йүнкүлләшдирмәйә сәй кәстәрмәмиш, әксинә

¹ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 101, vər. 109-115.

² Yenə orada, vər. 109.

³ Yenə orada, vər. 114-115.

⁴ Yenə orada, vər. 97-99.

бир сыра көчкүн колхозчулары, мәсәлән, Талыб Нурийеви, Мәммәд Әлийеви, Әли Гулийеви вә Мәммәд һәсәнову узун мүддәт колхозда ишә бурахмайараг, көчкүн колхозчулар арасында наразылыг йаранмасы үчүн шәраит йаратмышды.¹

1950-чи илин нойабрында Ермәнистан ССР-ин Зәнкибасар району Рәһимабад кәндиндәки “Азад” колхозундан Азәрбайчан ССР-ин Ағчабәди районунун Молотов адына колхозуна көчүрүлмүш Әмир Исмайылов 1951-чи ил августун әввәлләриндә йенидән өз доғма кәндләринә гайыдыр. Августун 13-дә исә Ирәвандан Москвайа И.Сталинин адына ашағыдакы мәзмунда телеграм кәндәрир: “Әзиз атамыз Сталин! Сизә мәлум едирәм ки, бизи 1950-чи илдә Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчан ССР-ә көчүрдүләр. Јенә дә керийә Ермәнистана гайытмалы олду. О сәбәбә ки, Азәрбайчанда бизим йашайышымыз үчүн шәраит йохдур. Азәрбайчанын иглим шәраити бизә орада йашамаға имкан вермир. Ушагларымыз орада тәләф олду, өзүмүз исә бу күнә гәдәр дә хәстәйик. Әзиз ата. Сиздән хаиш едирик ки, бизә имкан верәсиниз, йенә дә Ермәнистан ССР-дә йашайаг”.²

1951-чи илдә ССРИ Назирләр Совети йанында Баш Көчүрмә Идарәси өзүнүн коллекия ичласларында үч дәфә азәрбайчанлы әһалинин Ермәнистан ССР-дән Азәрбайчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси вәзийәтини музакирә етмишдир. Нәр дәфә дә көчүрмә ишинин гейри-гәнаәтбәхш кетдийи хүсуси гейд олунмушдур. Илк музакирә һәммин ил йанварын 31-дә кечирилән “1950-чи илдә көчүрмәнин нәтичәләри вә 1951-чи илдә көчүрмәйә һазырлыг ишләринин вәзийәти һаггында” мәсәләси иди.³ Көчүрмә идарәсинин коллекия гәрарында гейд олунурду

¹ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 101, vər. 98-99.

² Yənə orada, siy. 36, iş 139, vər. 74.

³ Yənə orada, iş 81, vər. 49-52.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

ки, 1948-1950-чи иллəрдə Ермəнистан ССР-дən кəчүрүлмүш 8.110 аилəдən 4.878-и йашайыш евлəri илə тəмин олунмамышдыр.

Һəмин ил апрелин 28-дə вə августун 28-дə бу мəсələ йенə дə ССРИ Назирләр Совети йанында Баш Кəчүрмə Идарəсиндə мүзакирə олунур вə Ермəнистан ССР-дən Азəрбайжан ССР-ə кəчүрмə ишинин йарытмаз вəзиййəти илə бағлы ССРИ Назирләр Советинə мəлумат вермək һағғында гəрар гəбул едилир.

Баш Кəчүрмə Идарəсинин 1951-чи илдə Азəрбайжана кəчүрүлмə илə əлағəдар мəсəлэлərə белə марағ кəстəрмəsi сəбəбсиз дейилди. Һəмин ил Ермəнистан ССР-дən Күр-Араз овалығына кəчүрүлмүш азəрбайжанлы əһали арасында кери гайытма һалларына тəсадүф едилир. Ермəнистан ССР-дən азəрбайжанлылар ичтимаи тəсəррүфатларыны гойарағ əзбашына Азəрбайжана кəчəркən Ермəнистан ССР рəһбэрлəri сусур, бир дəфə дə олсун буна етиразларыны билдирмирдилэр. Лакин Күр-Араз овалығына кəчүрүлмүш азəрбайжанлыларын əз ата-баба йурдларына кери гайытмасы һаллары мүшəһидə едилən кими, Ермəнистан ССР рəһбэрлəri əсл һəйəчан тəбили вурурлар. 1951-чи илин май-ийун айларында Ермəнистан ССР Назирләр Совети, кəчүрмə идарəsi, район ичрайийə комитэлəri Азəрбайжан ССР Назирләр Советинə, ССРИ Назирләр Совети йанында Баш Кəчүрмə Идарəсинə бир-биринин ардынча мəkтуб вə телеграмлар кəндэрэрək, керигайытма һаллары илə əлағəдар бəйүк һай-күй кампанийасына башлайырлар. Ермəнистан ССР Кəчүрмə Идарəсинин рəиси майын 27-дə Москвайа 360 аилəнин, Ермəнистан ССР Назирләр Советинин сəдри С.Карапетйан майын 29-да Азəрбайжан ССР Назирләр Советинə 376 аилəнин, Ахта Район Ичрайийə Комитəсинин сəдри исə тəkчə Ахта районуна 117 аилəнин гайытдығыны

билдирилэр.¹ Онлары горхудан башлыча мәсәлә гайыдан аиләләрин һәлә көчүрүлмәмиш аиләләр арасында апардыглары тәблиғат иди. С.Карапетйан өз телеграмында билдирирди ки, һөкүмәт тәрәфиндән мүййән олунмуш көчүрмә гайдаларыны поздуглары үчүн кери гайыданлар Ермәнистанда гәбул едилә билмәз.

Кери гайытма илә әлагәдар Ермәнистан ССР тәрәфиндән галдырылмыш бу галмагал нәтичәсиндә Азәрбайчан ССР рәһбәрлийи республика көчүрмә идарәсиндән кери гайыданлар барәдә арайыш тәләб едир. Тәгдим едилмиш арайышда көстәририлди ки, Ермәнистана гайыдан аиләләрин сайы С.Карапетйанын телеграмында көстәрилдийи кими 376 дейил, чәми 215-дир.² Гейд олунурду ки, 1948-1950-чи илләрдә Ермәнистан ССР-дән чәми 8.018 тәсәррүфат (34.382 нәфәр) көчүрүлмүшдүр.³

С.Карапетйанын 29 май тарихли телеграмы илә әлагәдар олага Азәрбайчан ССР Назирләр Совети һәмин ил ийунун 7-дә көчүрмә барәдә хусуси гәрар гәбул едир. Бу мәсәләнин Назирләр Советиндә мүзакирәси заманы азәрбайчанлыларын кери гайытмасы әсл фачиә кими гаршыланыр. Бүтүн күнаһлар Азәрбайчан ССР Көчүрмә Идарәси рәһбәрләринин үзәринә гойулур, бу һадисәйә сийәси гиймәт вериләрәк, көчүрмә идарәсинин рәһбәрләри “сийәси күтлүкдә” иттиһам олунур вә чәзаландырылырлар.⁴

Республика Назирләр Советинин гәрары илә Н.Аллаһвердийевин рәһбәрлийи алтында Азәрбайчан ССР Көчүрмә Идарәси ишчиләри һәмин илин ийун-ийул айларында Ермәнистана кедиб орада йерли район ичрайийә комитәләри илә бирликдә кери гайыданларын сийаһы-

¹ ARDA: f. 411, siy. 28, iş 163, vər. 205-209.

² ARDA: f. 411, siy. 28, iş 163, vər. 211-214.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada, vər. 202-204.

ларыны дегиглэшдирилэр. Мүэййэн олунур ки, 1951-чи ил ийунун 1-нэ гэдэр 376 тэсэррүфат дейил, чэми 217 тэсэррүфат (872 нэфэр) кери гайытмышды.¹ Көчүрмэ Идарəsi тэрэфиндэн республика Назирлэр Советинэ тэгдим едилмиш арайышда көстэрилирди ки, С.Карапетйанын телеграмындакы рэгэмлэрэ көчүрмэ заманы һэбсдэ, орду сыраларында олмуш, дүзкүн олмайараг көчүрмэ сийаһысында көстэрилэн адамлар да дахил едилмишдир. Арайышда көстэрилирди ки, 1948-1950-чи иллэрдэ тэкчэ онларын йохладыглары районларда 1000 тэсэррүфатдан йухары азэрбайчанлы аилэси ичтимаи эмлакларыны гойараг, өзбашына Ермэнистан ССР-ни тэрк едиб Азэрбайчанын мүхтэлиф районларына көчмүшлэр.²

1952-чи ил йанварын 17-дэ Азэрбайчан ССР Назирлэр Совети “1952-чи илдэ Азэрбайчан ССР-э көчүрмэ планы вэ көчүрүлэнлэр үчүн йашайыш евлэринин һазырланмасы һаггында” гэрар гэбул едир.³ Гэрарда көстэрилирди ки, 1951-чи ил көчүрүлмэси үчүн йашайыш евлэринин тикилмэси иши гейри-гэнаэтбэхш шэкилдэ апарылмышдыр. Планда 1.100 тэсэррүфатын көчүрүлмэси нэзэрдэ тутулмуш, эслиндэ исэ 909 тэсэррүфат көчүрүлмүш, көчүрмэ планы 82,6 фаиз йеринэ йетирилмишдир. 1951-чи ил планында 5.000 йашайыш евинин тикинтиси планлашдырылмыш, эслиндэ исэ 3.704 ев тикилиб истифадэйэ верилмиш, план 74,1 фаиз йеринэ йетирилмишдир.

Гэрарда 1952-чи илдэ Күр-Араз овалығына 1.200 тэсэррүфатын көчүрүлмэси, онлардан 600 тэсэррүфатын Ермэнистан ССР, 600 тэсэррүфатын исэ республика дахили еһтийатлары һесабына һэйата кечирилмэси

¹ Yenə orada, siy. 36, iş 139, vər. 181-182.

² ARDA: f. 411, siy. 28, iş 163, vər. 184.

³ Yenə orada, iş 209, vər. 211.

планлашдырылырды.¹ Нәмин илдә көчүрүләнләр үчүн 2.500 йашайыш еви тикмәк нәзәрдә тутулурду.

1953-чү илдә Сталинин өлүмүндән сонра Ермәнистан ССР-дән Күр-Араз овалыгына көчүрмәнин сүрәти азалды. Бундан сонра исә әкс просес күчләнди. Азәрбайчана көчүрүлмүш әһали кери гайыдырды. Бу иш 1954-чү илдә даһа да сүрәтләнди. Ермәнистан ССР рәһбәрләри буна гәти етиразларыны билдирдиләр. 1954-чү илин апрелиндә Азәрбайчан ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлийинин нүмайәндә һейәти, башда назир мұавини М.Поладов олмагла, Ермәнистан ССР-ин азәрбайчанлылар йашайан районларыны кәзир, онларын кери гайытмасы сәбәбләрини арашдырырлар. Онлар өз мәлуматларында кәстәрирдиләр ки, кери гайытманын башлыча сәбәби Күр-Араз овалыгында көчүрүләнләр үчүн лазыми шәраитин олмамасы, Ермәнистанын дағ районларындан көчүрүлән азәрбайчанлыларын бу йерләрин иглиминә алыша билмәмәсидир. Онларын мәлуматына кәрә, 1954-чү илин апрелинә гәдәр 1.155 тәсәррүфат керийә – өзләринин әввәлки йерләринә гайытмышдыр.² Арайышда керийә гайытманын гаршысыны алмаг үчүн конкрет тәклифләр дә ирәли сүрүлүрдү.

Азәрбайчан ССР кәнд тәсәррүфаты назиринин 1954-чү ил октябрын 14-дә Азәрбайчан КП МК-йа вә республика Назирләр Советинә кәндәрдийи мәктубунда кәстәрилирди ки, 1948-1953-чү илләрдә Ермәнистан ССР-дән республиканын Күр-Араз овалыгына 11.914 тәсәррүфат (53.000 нәфәр) көчүрүлмүшдүр.³ Бу арайышда Күр-Араз овалыгынын 18 районуна көчүрүлән аилләрин айры-айрылыгыда сайы, адамларын сайы вә иш габилыйәтләринин

¹ Yenə orada, siy. 36, iş 203, vər. 78.

² ARDA: f. 411, siy. 36, iş 203, vər. 168.

³ Yenə orada, siy. 28, iş 163. vər. 167-169.

сайы да көстəрилир.¹

Сəнəдлəрдəн көрүндүйү кими, планлы сурəтдə Күр-Араз овалығынын илан мəлəйən дүзлəринə көчүрүлмəкдən вəһимəйə дүшən бир чох азəрбайчанлы аилəлəri тезликлə өзлəri Ермəнистан ССР əразисини күтлəви сурəтдə тəрк едиб, Азəрбайчанын дикəр районларына пəнаһ кəтирирдилər. Ермəнистан ССР Басаркечəр району Зод кəндинин сакини Бала Һачыйев 1948-чи илин февралында шəхсən Азəрбайчан ССР Назирлər Советинин сəдри Т.Гулийевин гəбулунда олмуш вə өз кəндлилəri адындан хаһиш етмишдир ки, 100 аилəнин Азəрбайчанын Ханлар районуна көчмəсинə ичазə версин. Онларын хаһиши йеринə йетирилмиш вə Һəмин 100 аилə Ханлар районуна көчмүшдүр.²

Һəмин ил апрелин 27-дə Азəрбайчан К(б)П Нахчыван Вилайət Комитəсинин катиби Ј.Јусифов Азəрбайчан К(б)П Мəркəзи Комитəсинə мəктуб илə биркə Ермəнистан ССР Зəнкибасар району Елийас кəндиндən колхозчуларын үмуми ичласынын протоколуну да кəндəрир.³ 220 нəфər колхоз үзвүнүн иштиракы илə кечən ичлас Нахчыван МССР рəһбər органларына үз тутуб бу колхоза дахил олан 150 тəсəррүфаты Нахчыван Мухтар Республикасында йерлəшдирмəйи хаһиш едир. Колхозчуларын гəбул етдиклəri гəрарда дейилирди: “Колхозумуз варлы колхоздур. Белə бир колхозу кəндлэрə дағытмаг йахшы дейил. Бүтүн колхозун бир йерə көчмəsi тəсəррүфатымызын игтидарыны позмаз... Норашен районунун иглими вə суйу да бизə йахындыр. Орада тезликлə əкин əкə билəрик. Гошгу гүввəмиз вə тохумумуз да вар. Нахчыван МССР Али Советиндən вə Назирлər Советиндən хаһиш

¹ Yenə orada, vər. 167.

² Yenə orada, siy. 36, iş 203, vər. 203.

³ Yenə orada, iş 734, vər. 92.

едилсин ки, бизим колхозун үзвләринин Норашен районунун Шәнкилей вә Дәрәкәнд кәндләринә көчмәсинә ичазә версинләр”.¹

Ј.Јусифов АК(б)П МК-дан хашиш едир ки, һәммин тәсәррүфатларын вә әләвә 150 тәсәррүфатын да (чәми 300 тәсәррүфат) Норашен районунда гәбулуна ичазә верилсин.²

1949-чу илин сентйабрында Сисйан районунун Шәки кәндинин колхозчулары да Азәрбайчан ССР Назирләр Советинә кәндәрдикләри әризәдә онлара Нахчыван МССР-ин Шаһбуз районуна көчмәйә ичазә верилмәсини хашиш едирләр. Елә һәммин вахт Ермәнистан ССР Ахта району С.Ағамалыоглу адына колхозун үзвләри дә республика Назирләр Советиндән Азәрбайчан ССР-ә көчмәйә ичазә верилмәсини хашиш едирләр.³ Бу әризәләрә чаваб олараг республика Көчүрмә Идарәси билдирир ки, Шаһбуз району Күр-Араз овалығына дахил олмадығы үчүн Шәки кәндинин сакинләри орайа дөвләт тәрәфиндән мүтәшәккил шәкилдә көчүрүлә билмәзләр. Ахта району С.Ағамалыоглу колхозунун сакинләрини исә Күр-Араз овалығында истәдикләри йерә көчүрмәк имканы вар.⁴

1949-чу ил нойабрын 23-дә Веди Район Совети Ичрайийә Комитәсинин сәдри А.Мәммәдов Ермәнистан ССР Назирләр Советинин сәдри С.Карапетйана билдирирди ки, 1948-1949-чу илләрдә тәкчә Веди районундан 700-дән йухары азәрбайчанлы тәсәррүфаты өзбашына Азәрбайчанын мүхтәлиф районларына көчмүшләр. О йазырды ки, тәкчә сон беш күндә әләвә 75 тәсәррүфат да Ведини тәрк едәрәк, өзбашына Азәрбайчана кетмиш вә бу

¹ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 93.

² Yenə orada, vər. 92.

³ Yenə orada, siy. 28, iş 163, vər. 172-173.

⁴ Yenə orada, vər. 174.

чүр кедәнләрин сайы күндән-күнә артмагдадыр.¹ 1948-чи илдә Күр-Араз овалығына дахил олмайан Кәдәбәй, Газах, Шамхор, Сәфәрәлийев, Кировабад, Ханлар, Губа, Дәстәфур, Бакынын Әзизбәйов районларына вә Маштаға кәндиңә көчүрүлмүш әһали үчүн ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрарында нәзәрдә тутулан күзәштли шәртләрдән истифадә һаггында Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин хаһишинә бахмайараг, иттифаг һөкүмәти буна разылыг вермәмишдир. Бу да һәмин районлара көчүрүлмүш әһалинин һәйат шәраитини даһа дөзүлмәз етмишдир.

Көчүрмә Идарәсинин арайышында өзүнүн кениш әксини тапмыш мәлуматларда билдирилирди ки, идарәнин нүмайәндәләринин Ермәнистан ССР-дә кәзиб мүшаһидә етдийи бир нечә районда тәкчә 1948-1950-чи илләрдә 1000-дән йухары азәрбайчанлы аиләсинин өзбашына Азәрбайчанын мүхтәлиф районларына көчдүйүнү мүййәнләшдирмишди. Фикримизчә бүтүн бунлар нәзәрә алынарсә, шүбһәсиздир ки, 1948-1953-чү илләрдә Ермәнистан ССР-дән 100 миндән йухары азәрбайчанлы Азәрбайчана көчүрүлмүш вә йа көчмәйә мәчбур олунмушдур.

Бир вачиб мәсәләнин үзәриндә хүсусилә даһанмаг истәрдик. Әкәр о заман Ермәнистан ССР-ин дағлыг районларындан көчүрүлән азәрбайчанлы әһали тәбии шәраити кәлдикләри районларын тәбии шәраитинә там уйғун олан Дағлыг Гарабағда йерләшдирилсәйди, бу даһа инсафлы вә әдаләтли оларды. Лакин бу белә олмады. Азәрбайчан ССР Назирләр Совети йанында Көчүрмә Идарәсинин нүмайәндәси Әбдүррәһмановун вә башгаларынын Ермәнистан ССР-дән Дағлыг Гарабағын Мартуни районунун үч кәндиңә көчүрүлмүш азәрбайчанлы әһали һаггында 1949-чу

¹ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 297, 298.

ил йанварын 15-дә апарылмыш йохламанын нәтичәләри, һәмән азербайчанлыларын башына ачылмыш мүсибәтләр вә сон нәтичәдә исә онларын да Дағлыг Гарабағдан говулдуғу барәдә әтрафлы мәлумат верилир.¹

Нәтичәдә 1949-1953-чү илләрдә Ермәнистан ССР-дән көчүрүлән бир нәфәр дә олсун азербайчанлы Дағлыг Гарабағ әразисинә бурахылмамыш, әксинә, дахили көчүрмә ады илә 1949-чу илдә Дағлыг Гарабағдан 132 аилә, 549 нәфәр азербайчанлы Азербайчан ССР-ин Ханлар районуна көчүрүлмүшдүр.² Беләликлә дә, “Бөйүк Ермәнистан” үчүн әразиләрин бошалдылмасы иши дүшүнүлмүш шәкилдә вә планлы сурәтдә давам етдирилмишдир. Архивдә сахланылан бир тарихи сәнәд гаты шовинист, милләтчилик азарына тутулмуш Ермәнистан рәһбәрләринин ич үзүнү әйани шәкилдә ачараг ифша едир. Бу 1954-чү илин апрелиндә Азербайчан ССР кәнд тәсәррүфаты назиринин мүавини Мөһсүн Поладовун Ермәнистан ССР-ә езамийәтдән сонра республика Назирләр Совети сәдринә йаздығы мәлуматдыр.³

1949-чу илдә Ермәнистан ССР Назирләр Советинин сәдри С.Карапетйанын гейри-гануни көстәриши илә Ләмбәли кәндиндәки азербайчанлылар йашайан колхоз ләғв олунур. Чох әлверишли тәбии шәраити олан бу кәнддә субтропик биткиләр совхозу йаратмағ бәһанәси илә орадакы 225 азербайчанлы аиләси зорла говулур. 1949-чу ил декабрын гарлы-шахталы күнләриндә Ләмбәлидән говулмуш азербайчанлы әһали Күрчүстан ССР-ин азербайчанлылар йашайан кәндләринә пәнәһ кәтирирләр. Лакин бир нечә күн сонра бурадан да Күрчүстан ССР һаки-мийәт органларынын көстәриши илә онлар һәмин

¹ Yənə orada, siy. 28, iş 734, vər. 3-6.

² ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 191.

³ Yənə orada, siy. 36, iş 227, vər. 84-94.

эразилэрдэн зорла чыхарылырлар. Өз йерлэринэ гайытмаг истэйэн лэмбэлилэр С.Карапетйанын көстэриши илэ Лэмбэлийэ бурахылмайараг, Басаркечэр районуна көндэрилирлэр. Лэмбэлилэрин евлэри исэ бура көчүрүлэн ермэни аилэлэри арасында пайланыр. XX эсрдэ дэфэлэрлэ азэрбайчанлы эһалийэ гаршы көрүнмэмиш вэһшиликлэр төрэдэн ермэни вандаллары Лэмбэлидэки азэрбайчанлы гэбиристанлыгларыны да йерлэ-йексан едэрэк, оранын дашларындан йени биналарын тикинтисиндэ истифаде едирлэр.

Азэрбайчан ССР рэһбэрлийи тэрэфиндэн һеч бир көмэк көзлэмэйэн лэмбэлилэр үч ай сонра Басаркечэрдэн кери гайыдараг, Ермэнистанла Күрчүстан сэрһэдиндэ, Лэмбэлийэ йахын бир йердэ өзлэринэ йералты дэйэлэр гурараг йашайырлар. 1954-чү илин эввэллэринэ гэдэр онлар белэчэ мәшэггэтли өмүр сүрүр, лакин бу эдалэтсизликлэ барышмырлар. Сталинин өлүмүндэн сонра лэмбэлилэр Москвайа, ССРИ Назирлэр Советинин йени сэдри К.М.Маленкова далбадал мәктүб, эризэ вэ телеграмларла мүрачиэт едэрэк, зорла эллэриндэн алынмыш евлэринин кери гайтарылмасыны тэлэб едирлэр. Белэликлэ, 4 илдэн йухары давам едэн кэркин мүбаризэ нэтичэсиндэ лэмбэлилэр галиб кэлэрэк, өз кэндлэринэ гайыдырлар.

Тээссүфлэр олсун ки, Ермэнистанда азэрбайчанлылар йүз мин бэһанэлэрлэ сыхышдырылыб, тэһгир едилиб вэ алчалдылараг говулдуглары бир вахтда, Азэрбайчанда ермэни милләтиндэн олан шэхслэрин республика һэйатынын бүтүн саһэлэриндэ кениш эл-гол ачмалары үчүн һэр чүр шэраит йарадылмышды. Иллэр бойу Азэрбайчанда ермэнилэр бүтүн сөвиййэлэрдэн олан рэсми һөкүмэт вэ ичтимай вэзифэлэрдэ кен-бол тэмсил олунмушлар. Онлар Азэрбайчан КП МК вэ Бақы Комитэсинин катиблэри (һэтта биринчи катиблэри), Азэрбайчан Мэркэзи Ичраййэ

комитəsi, Али Совети, Халг Комиссарлары Совети, Назирләр Советиндә мүавин, шөбә мүдирләри, назир, комитә сәдрләри, идарә рәһбәрләри вә башга мүһүм вәзифәләрдә ишләмишләр. Бүтүн бунлар онун нәтичәсидир ки, Совет һакимийәтинин илк илләриндән Азәрбайчан рәһбәрлийи тәрәфиндән ермәниләрин бүтүн һәрәкәтләринә көз йумулуб, онларын гаршысыны алмаг үчүн һеч бир чидди тәдбир көрүлмәмиш, ССРИ рәһбәрлийи тәрәфиндән исә ермәниләрә лазыми шәраит йарадылмышдыр.

Бүтүн бу биканәликләрә, унутганлыға өз мүнәсибәтини билдирән улу өндәримиз Һейдәр Әлиев 1948-1953-чү илләрдәки депортасийа илә бағлы мәсәләдән бәһс едәркән демишди: “Бәли, һәммин бу 70 ил мүддәтиндә бизим халгымызын бөйүк итkilәри олубдур. Биз бунлары билмәлийик, кәләчәк нәсилләр дә билмәлидирләр ки, Азәрбайчана гаршы бир даһа белә хәйанәтләрин, тәчавүзләрин, гаршысы алына билсин”.¹

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 28 may 1997.

ЫВ фәсил

ЕРМӘНИСТАН ССР-дә МИЛЛӘТЧИЛИК ҺӘРӘКАТЫНЫН КҮЧЛӘНМӘСИ, ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ ҺАДИСӘЛӘРИНИН БАШЛАНМАСЫ, ССРИ-нин ДАҒЫЛМАСЫ. АЗӘРБАЈЧАНЛЫЛАРЫН ЕРМӘНИСТАН ССР-дән ЗОРЛА ГОВУЛМАСЫ

а) 1960-1970-чи илләрдә Ермәнистан ССР-дә милләтчилик һәрәкатынын күчләнмәси.

1948-1953-чү илләрдә азәрбайчанлыларын Ермәнистан ССР-дән депортасийасындан сонра ермәниләр һәммин әразиләрдә галан азәрбайчанлыларын да көчүрүлмәси, һабелә Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси саһәсиндә фәалийәтләрини кизли вә ачыг шәкилдә даим тәблиғ едир, бунун үчүн йоллар ахтарырдылар. Н.С.Хруш-шовун һакимийәти илләриндә Ермәнистан ССР-дә

йашайан азәрбайчанлылара гаршы мүнәсибәт мүйәйән гәдәр сәнкісә дә, бу сакитлик узун сүрмүр.

Ермәниләрин гондарма “Метс йеҗерни” (“бөйүк гырғын”) адландырдыглары 1915-чи ил һадисәләринин 50-чи илдөнүмү йахынлашдыгча онларын әрази иддиалары йенидән ачыг сурәтдә баш галдырыр. Хүсусилә Крымын Украина ССР-ә верилмәсиндән сонра Ермәнистанда да ДГМВ вә Нахчыван МССР-ин Ермәнистана бирләшдирил-мәси тәләбләри йенидән күндәмә кәлир.

1962-1963-чү илләрдә Ермәнистан КП МК бүросунда Түркийә вә Азәрбайчана әрази иддиалары барәдә Москвайа кәндәрилән әризәләрлә бағлы мәсәләләр мұзакирә едилән заман кизли сөһбәтләрдә белә бир фикир дә сөйләнилирди ки, А.Микойан ДГМВ-нин Ермәнистан ССР-ә верилмәси мәсәләсини Н.Хрушшовун гаршысында галдырмыш, Н.Хрушшов исә чавабында она билдирмишди ки, “12 мин һәрби автомашын айырыб ермәниләрин бир кечәнин ичәрисиндә Дағлыг Гарабағдан Ермәнистана көчүрүлмәси барәдә тапшырыг верә биләрәм”.¹

Лакин 1964-чү илдә Н.Хрушшов һакимийәтдән кәнарлашдырылдыгдан сонра, Ермәнистанда гондарма “Метс йеҗерни” – һадисәләринин 50 иллийини гейд етмәк үчүн һазырлыг ишләри кенишләнир. Ермәниләрин бүтүн тәблиғатлары бу мөгсәдә хидмәт едирди. Бу тәблиғатда 1915-чи илин апрелиндә баш вермиш уйдурма “ермәни гырғыны” үчүн Түркийә һөкүмәти вә түрк халгынын мәсулиййәт дашыдығы билдирилирди. Бүтүн әмәк коллективләриндә, колхоз вә совхозларда, али вә орта мәктәбләрдә, һәтта ибтидаи синифләрдә белә бу чүр тәд-бирләр кечирилирди. Бу тәдбирләрдә түрк-мүсәлман әһалисинә гаршы нифрәт һисси оядан кинофилмләр

¹ Bax: Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar. Bakı, 1993, s. 74; Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Bakı, 1992, s. 19-20.

нұмайиш етдирилир, китаблар чап олунурду. Күтләви мәтбуат органлары, радио вә телевизийа васитәси илә ермәни халгынын мүдриклийи, гоншу халгларын исә барбар, көчәри вә кәлмә олмалары барәсиндә верилишләр чохлаг тәшкил едир, мәгаләләр чап олунурду.¹

Һәтта иш о йерә чатыр ки, 1941-1945-чи илләр мұһарибәсиндән сонра ССРИ Харичи Ишләр Назирлийинин Түркийәйә гаршы боғазлар вә башга торпаглар барәсиндә әрази иддиасы олмадығы барәсиндәки бәйанаты Ермәнистанда кәскин шәкилдә писләнир, Ермәнистанын тәләб етдийи әразиләрин тәлейи барәдә Ермәнистандан башга һеч бир дөвләтин бәйанат вермәйә һаггы олмадығы билдирилирди.²

Бу илләрдә һәмин һадисәләрин шәһидләри олмуш Һәбиб Рәһим оғлу, Сабир Әсәдов³ йазырдылар ки, Ирәванда диварлара иддиа тәләбләри ирәли сүрүлән әразиләрин хәритәләри, чап олунмуш плакатлар йапышдырылырды. Бу плакатларда “Бирлийә чағырырыг!”, “Интигам саатыдыр!”, “Бизим торпаглар вә бизим ганымыз!”, “**24/IV-1965**” вә с. йазылырды. Ирәванда азәрбайчанлыларын почт гутуларына мәктубларла бирликдә тәһгирамиз сөzlәр йазылмыш кағыз парчалары да салынырды.

Ирәванда, Ленинаканда, Кироваканда, Гафанда автобусларда, базарларда, ичтимаи йерләрдә азәрбайчанлылар тәһгир олунур, дөйүлүрдү. Хүсусилә 1965-чи илин апрел айында еһтирасларын гызышмасы сон һәддә чатыр. Ирәванда азәрбайчанлылар йашайан биналарын гаршысында рус вә ермәни әскәрләриндән ибарәт көзәтчи постлары, районларда исә сәййар дәстәләр йарадылыр. Ирәвандакы М.Ф.Ахундов вә М.Әзизбәйов адына

¹ Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar, s. 74-75.

² Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar, s. 74-75.

³ Bax: Əsədov S. Ömür yaddaşı // Didərginlər. 1990, s. 92-98.

мәктәбләрдә апрелин икинчи йарысында дәрсләр дайандырылыр. Азәрбайчанлылара Ирəванда бир нечə күн ишə чыхмамаг, базара мəһсул апармамаг төвсийə олунурду.

Һəбиб мүəллимин йаздығына кəрə о заман Ермəнистанда миллəтчилик психозунун кенишлənməсиндə хүсусилə С.Һарутунйан вə С.Погосйан даҺа чох **чанфəшанлыг кəстəрирдилəр**. Онларын һəр икиси сон һадисəлəр дөврүндə Ермəнистан КП МК-нын биринчи катиби вəзифəсиндə ишлəмиш вə азәрбайчанлылара гаршы сойгырымын тəшкилатчылары олмушлар.

1965-чи илин 23-25 апрел күнлəриндə һадисəлəр сон кулминасийа нөгтəсинə чатыр. О вахт бүтүн бу һадисəлəрин шəһидлəри олмуш Һəбиб Рəһим оғлу вə Сабир Əсəдов мəлумат верирлəр ки, миллəтчилик психозундан мəст олмуш ермəни əһалисинин күчəлəрə ахышмасы нəтичəсиндə Ирəван шəһəринин күчəлəри инсан селини хатырладырды. Бу мəсəлə илə əлагəдар Һəбиб Рəһим оғлунун Совет һөкүмəти рəһбəрлийинə гаршы ашағыдакы ирады нечə дə йеринə дүшүр: “...О дөврдə күчлү Совет һакимиййəтинин һəр шейə гадир Дөвлəт Тəһлүкəсизлик Комитəsi фəалиййət кəстəрирди... Иттифаг һөкүмəтинин бүтүн дүнийаны диз чөкмəйə мəчбур етмəйə гадир олдуғу бир заманда “Ермəнистаны түрклəрдən тəмизлəмəли!”, “Дағлыг Гарабағ вə Нахчыван Ермəнистана бирлəшдирилмəли!”, “Түрклəрə өлүм!”, “Интигам, Интигам!” кими экстремист чыхышларын тəшкилатчыларындан һеч бири чəзаландырылмады”.¹

Елə һəмин илин февралында ермəнилəр түрк халгларынын гəддар дүшмəни Андраник Озанийанын анадан олмасынын 100 иллийини дə тəнтəнəли сурəтдə гейд етдилəр. Бу гулдур барəдə гəзетлəрдə мəгалəлəр дəрч едилир, радио, телевизийа верилишлəри тəшкил олунурду.

¹ Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar, s. 77.

Ермәнистан КП МК-нын рус дилиндәки органы “Коммунист” гәзетиндә ¹ Ермәнистан ССР ЕА-нын академики М.Нерсесйанын “Халг гәһрәманы” башлыглы ири мәгаләси дәрч олунмушду.

1965-чи илдә Ирәванда “Ермәнистаны йенидән бирләшдирмәк комитәси” йарадылыр ки, бу да сонралар Ирәвандакы “Тарабағ” комитәси вә Дағлыг Гарабағдакы “Крунк” тәшкилатынын “сәләфи иди”.²

Бу һадисәләр заманы Совет һөкүмәтинин онлара гаршы лойал мүнәсибәтиндән мәһарәтлә истифадә едән ермәниләр, демәк олар ки, һәм өлкә дахилиндә, һәм дә өлкә харичиндә өзләринин йени тәблиғат вә тәшкилатланма дөврүнә башлайырлар. Харичдә түркләрә гаршы кениш тәблиғат вә террор һәрәкатыны күчләндирирләр вә гыса мүддәтдә йени-йени ермәни террор тәшкилатлары йарадылыр. “Ермәнистанын Азадлығы уғрунда Кизли Ермәни ордусу (АСАЛА)”, “Јени Ермәни Мүгавимәт Тәшкилаты (АғОА)”, “Ермәни халгынын сойгырымына гаршы әдаләт мәһкәмәси групу”, “Сойгырыма гаршы ермәни мүбаризләри дәстәси”, “3 октябр Ермәни Милли һәрәкаты” вә башга ермәни террор тәшкилатлары 1972-чи илдән башлайараг дүнийанын һәр йериндә түркләрә вә түрк дипломатларына гаршы террорлар тәшkil едирләр. Ермәниләрин һәмин дөврдән башлайараг мүхтәлиф өлкәләрдә һәйата кечирдикләри террор һәрәкәтләринин гурбанлары тәкчә түркләр дейил, һәм дә америкалылар, исвечлиләр, франсызлар, йәһудиләр, испанлар вә башга милләтләринин нүмайәндәләри олмушдур. Өз сийасәтләринә садиг галан ермәни террорчулары өз мәгсәдләринин йеринә йетирилмәсинә әнкәл олан ермәниләрин өзләрини дә арадан көтүрмәкдән чәкинмирдиләр. Ермәниләр гәрб мәтбуатында

¹ “Kommunist” qəz. 25 fevral 1965, № 46.

² Əsədov S. Ömür yaddaşı, s. 57.

өзлөринин террор һәрәкәтинә һагг газандырмаг үчүн сүбүт етмәйә чалышырдылар ки, онларын бу һәрәкәтинә сәбәб онларла түркләр арасындакы “ған дүшмәнчилиийди”.¹

Бу дөврдә Ермәнистанын кизли йолларла апардыгы тәблиғат нәтижәсиндә ДГМВ-дә дә ермәни милләтчилиий ачыг шәкилдә өзүнү бүрузә верир. Азәрбайчанлылар бурада сыхышдырылыр, вилайәтин азәрбайчанлылар йашайан мәнтәгәләринә көмәк етмәк мәгсәдилә 1967-чи илдә айрылан вәсаитин мухтар вилайәтин районлары үзрә бөлүнмәсинә ермәниләр чидди мүгавимәт көстәрир. Елә һәммин ил Степанакертдә бир нечә азәрбайчанлы ермәниләр тәрәфиндән нүмайишкаранә шәкилдә гәтлә йетирилир.

1965-чи илдән башлайараг Ермәнистан ССР-дә әһали арасында идеоложи тәблиғат иши, демәк олар ки, там милләтчилик психозу истигамәтинә йөнәлдилир. Бу ишдә гаты ермәни милләтчи шовинист йязычылары С.Ханзадйан, С.Капутикйан, З.Балайан, К.Емин вә б. хусусилә чанфәшанлыг көстәрирләр. Милләтчи ермәни тарихчиләри бу сәһәдә “йени-йени әсәрләр” йазырдылар. Тарихчи В.А.Парсамйан 1972-чи илдә Ирәванда “Ермәни халгынын тарихи”, 1801-1900-чу илләр”, Зори Балайан исә 1984-чү илдә түрк сойуна гаршы нифрәтлә вә йаланларла долу “Очаг” китабларыны йазырлар. Бу китаблар ермәниләр тәрәфиндән тәкчә Ермәнистанда дейил, кечмиш ССРИ-нин бүтүн әразисиндә кениш йайылырды.

Ш.Мкртычйанын “Дағлыг Гарабағын тарихи архитектура абидәләри” (Јереван, 1985), А.Айвазіянын “Нахчыванын мемориал абидәләри вә релйефи” (Јереван, 1987) адлы ириһәчмли китаблары чапдан чыхыр. Бу китабларда Нахчыванын вә Дағлыг Гарабағын Азәрбайчан әразиси олмасы барәдә бир кәлмә дә олсун йазылмайыб. Бурада Нахчыванын тарихи Ермәнистанын бир вилайәти

¹ Армянский геноцид: миф и реальность. Ваки, 1992, s. 36.

олмасы, Дағлыг Гарабағ исә Ермәнистанын тәркиб һиссәси кими көстәрмәйә чәһд едилирди.¹

ССРИ-нин Мәркәзи мәтбуатында верилән материалларда да тез-тез Дағлыг Гарабағ Ермәнистанын тәркиб һиссәси кими көстәрилерди.

Беләликлә, ермәни милләтчиләри ермәни әһалисини идеоложи чәһәтдән йени милләтчилик психозуна һазырлайараг, һәрәкәт үчүн әлверишли вахт вә мәгам ахтарырдылар. 1985-чи илдә авантюрист М.Горбачовун һакимийәтә кәлмәси Москвадакы ермәни лоббисини чана кәтирди. Һәлә һакимийәтә кәлмәздән чох-чох әввәл Ставрополда ермәниләрин тәсири алтына дүшмүш М.Горбачовун рәһбәрлийи вә мәсләһәти илә ермәниләр тәкчә Москвада дейил, бүтүн Советләр Иттифагында әл-гол ачдылар. Тез бир заманда ермәни лоббиси ССРИ-нин али рәһбәрлийи йанында йүксәк мөвгеләр тутду. М.Горбачовун йанында А.Аганбекйан, К.Шаһназаров, К.Брутенс, баш назир Н.Рыжковун йанында исә Ситарйан вә Хачатуров лөвбәр салдылар. Бу илләр мәркәзи мәтбуатда да милли вә етник зәминдә мұнагишәләр йаратмаг үчүн тәшәббүсләр олурду. Һәлә 1987-чи илдә “Литературнайа газета”да Игор Белйайев “Ислам” мәгаләсиндә ашкар сурәтдә йазырды ки, “бизим өлкәмиз үчүн ислам дүшмән мөвгейиндәдир вә тәһлүкәлидир, мүсәлманлар һийләкәр вә хаин халгдыр”.²

1986-чы илин декабрында Алма-Атада баш вермиш иғтишашларла әлагәдар 1987-чи илин феврал вә май айларында, “Правда” гәзетиндә дәрч едилимиш “Өзүнә вурғунлуғун гиймәти” вә “Анчаг достлуг хейирхаһлыг йарадыр” мәгаләләриндә Мәркәзи Комитәнин органы газахлары вә гырғызлары “милли гапалылыға вә милли

¹ Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar, s. 81.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. В. 1992, s. 22.

тәкәббүрә мейллиликдә” кұнаһландырыр.¹ Бжезинскинин гейд етдийи кими, сәриштәсиз Колбинин Газахыстана рәһбәр тәйин етмәси М.Горбачовун “Милли вә етник конфликтләр” йаратмағ саһәсиндә илк сәриштәсиз вә фитнәкар тәшәббүсү иди.²

Тәкчә Күней Гафгазын дейил, бүтүн ССРИ-нин ишләринә гарышмағ үчүн вахтын чатдығыны баша дүшән вә М.Горбачовун бу һәрәкәтләрини көрән Гәрб өлкәләри һәмишә ермәниләрә тәсир үчүн өз әлиндә васитә кими сахладығлары “ермәни мәсәләси”ни йенидән ишә салыр. Авропа парламентиндә 1987-чи илин ийунунда совет ичти-майийәти һисс етмәдән “Ермәнистанда сойғырымы гурбанларынын анма күнү” мүййән олунду. Ирәванда вахтындан әввәл 1915-чи илдә өлмүш вә көчүрүлмүшләрин хатирә абидәси ачылыр. Бу абидәйә бахмаға кәлән һәр бир шәхсә Түркийәйә вә түркләрә гаршы нифрәт һисси ашыланыр, онлары төвбәйә чағырырдылар. Ј.Помпейев йазырды ки, З.Балайан вә С.Капутикйанын әсәрләриндә түркләрә гаршы һәддән артығ нифрәт ашыланмасы кизләдилмәдән онларын гоншулары вә “түрк” адландырдығлары азәрбайчанлылара да шамил олунурду.³

Әлбәттә, о илләрдә ермәниләр бу ишә чидди сурәтдә һазырлашыр, бүтүн дүняда өз тәблиғатларыны давам етдирирдиләр. Лакин һейдәр Әлийевин ССРИ рәһбәрлийиндә олмасы, онлара ачығ шәкилдә фәалийәтә башламаға имкан вермирди. 1987-чи илин октябрында Һ.Әлийев ССРИ рәһбәрлийиндән узағлашдырылан кими ермәниләр Азәрбайчана гаршы ачығ шәкилдә һүчума кечдиләр.

1987-чи илин нойабрында М.Горбачовун игтисади

¹ “Правда” qəzeti, 11 fevral, 19 may 1987.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 14.

³ Yənə orada, s. 15.

мәсәлэләр үзрә көмәкчиси академик А.Ағанбекйан Франсада оларкән орадакы ермәни лоббиси илә көрүшүндә Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәсинин мүмкүнлүйү барәдә она верилмиш суала Франсанын “Һуманите” гәзетинин 18 нойабр тарихли нөмрәсиндә дәрч олунмуш чавабда дейир: “Бир игтисадчы кими мән һесаб едирәм ки, о, даһа чох Ермәнистанла бағлыдыр **нәинки Азәрбайчанла**. Бу барәдә мән бир тәклиф ирәли сүрмүшәм. Мән үмидварам ки, йенидәнгурма, демократийа шәраитиндә бу проблем өз һәллини тапачаг”.¹

А.Ағанбекйанын Парисә учмасындан бир ай әввәл һәмин илин октябрында Јереванда Пушкин бағында “Гарабаг” комитәсинин кечирдийи илк митингә онун лидерләри Игор Мурадйан вә Левон тер-Петросйан о заман 250-дән йухары адам йыға билмәмишдиләр. Бурада онлар әввәлчә дөйүш һимни сәсләндирирләр: “Бу күн Гарабаға олдугча мүбариз сонлугла битән чанлы бүт лазымдыр”, “Бизим Гарабағымызы гуртармаг үчүн өлүмдән вә һәбсханадан горхмамағы бачармалыйыг”. С.Капутикйан бу йығынчағы “Йенидәнгурманын, күтләнин социал фәаллығынын бәһрәси” адландырмашыды.²

Үмумийәтлә, 1987-чи ил Јеревандан Гарабаға кәлән емиссарлар бүтүн ил әрзиндә бурада сәнайе мүәссисәләриндә, ермәниләр йашайан кәндләрдә тәблиғат апарыр, мухтар вилайәтин Ермәнистана бирләшдирилмәси барәсиндәки тәклифин алтында имзалар топлайырдылар. Азәрбайчанлы мүәллифләрин китаблары ДГМВ-нин китабханаларындан йығышдырылыр. З.Балайанын “Очаг” китабы күтләви тиражларла чап олунараг ермәни аилләринин столүстү китабына чеврилирди.

¹ События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов). В. 1989, s. 7.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 24.

**б) Дағлыг Гарабағ һадисәләринин башланмасы,
ермәниләрин сөздән ишә кечмәк тактикасы.**

Мәһз белә бир заманда бу иш үчүн көрүлмүш бүтүн тәдбирләрин баша чатдырылдығыны, сөздән һәрәкәтә кечмәйин вахты йетдийини һисс едән ермәниләр 1988-чи ил феврал айынын 20-дә ДГМВ Халг Депутатлары Советинин нөвбәдәнкәнар сессийасыны кечирир. Сессийада вилайәт Советинин азербайчанлы депутатлары иштирак етмирди. Узун музакирәдән сонра нөвбәдәнкәнар сессийа Азербайчан ССР вә Ермәнистан ССР Али Советләринә мурачиәт едәрәк, Дағлыг Гарабағдакы “ермәни әһалисинин арзусуну нәзәрә алараг”, ДГМВ-нин Азербайчан ССР-ин тәркибиндән Ермәнистан ССР-ин тәркибинә верилмәси мәсәләсини һәлл етмәйи хаһиш едир.¹

Бунунла әлагәдар Ј.Помпейев йазырды ки, бу вахт “Правда” вә “Известийа” гәзетләринин мухбирләри Гарабағ ермәниләриндән өйрәнмәйә чалышырлар ки, ДГМВ-ин Ермәнистана верилмәсинин һансы конкрет мүсбәт чәһәтләри вар? А.Ағанбекйанын игтисади чәһәтдән мәгсәдәуйгунлуғуну йаддан чыхаран мухбирләрә чаваб верирләр: “Нечә ола биләр ки, мүгәддәс иш һаггында сөһбәт кедәркән бүтүн һәр шейи һансыса һагг-һесабла мүгайисә едәсән”, Серо Ханзадйан исә: “Гарабағ олмаса, бизә һеч бир йенидәнгурма лазым дейил” дейә халгы горхудурду.²

Чох марағлыдыр ки, белә бир вахтда Азербайчан Республикасынын рәһбәрлийиндән тәчили тәдбирләр көрмәк әвәзинә чашгынлыгга галыб ләнклик көстәрәрәк, Москвадан тапшырыг көзләйирдиләр. 1988-чи ил февралын 23-дә “Бакинси рабочи” гәзетиндә дәрч олунмуш мәлуматда

¹ События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов), с. 8-9.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, с. 28-29.

дейилрди: “Дағлыг Гарабағ Мухтар вилайәти динамик инкишаф едир. Дәмир йолу, електрик хәтти кими башлыча артерийалар – ДГМВ-ни Азәрбайчан ССР илә сых бағлайыр. Вилайәтдә чохлу сәнайе мүәссисәләри фәалийәт кәстәрир. Степанакерт ири сәнайе мәдәнийәт мәркәзинә чеврилиб. Фактлар кәстәрир ки, мүһүм игтисади вә социал кәстәричиләрә көрә ДГМВ орта республика кәстәричиләриндән габагда кедир”.¹

Һәмин вахтдан башлайараг Степанакерт шәһәриндә митингләр башлайыр. Митинг иштиракчылары “Ленин, Партия, Горбачов!” шүарыны сәсләндирдиләр. Бу М.Горбачовун йенидәнгурмасынын арсеналында йенилик: ашағыдан тәзийг, күтләнин деспотийасы иди.

Журналистләр митинг иштиракчыларына суал верирдиләр: “ДГМВ-нин әһалисинин дөрддә-бирини азәрбайчанлылар тәшкил едир, бәс онлар нечә олсун?” Чавабында исә ешидирдиләр: “Бүтүн бу суаллар нә үчүндүр? Садәчә **онлара изаһ етмәк лазымдыр** ки, ДГМВ-нин Ермәнистана верилмәсиндән һеч нә пис олмайачаг”. Ј.Помпейев йазырды: “Бах белә, онлардан (азәрбайчанлылардан – А.П.) сорушмаг йох, дилсиз мәхлут кими онлара изаһ етмәк лазымдыр”.²

Дағлыг Гарабағда чыхан “Советски Карабах” гәзетинин сәһифәләриндә, вилайәтин радио вә телевизийа говшағы илә Азәрбайчан вә азәрбайчанлыларын үнванына һәр чүр йалан вә бөһтанлар йағдырырдылар. Ермәниләр артыг өз тәблиғат машыныны тәкчә Дағлыг Гарабағда, Ермәнистанда, Советләр Иттифагында дейил, һәм дә бүтүн дүньяда ишә салмышдылар.

Ермәниләр Степанакертә кәлән журналистләрден

¹ “Бакинский рабочий” qəz., 23 fevral 1988; Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 96-101.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 29.

тэлэб едирдилэр ки, “Бизим һаггымызда йа йахшы йазын, йа да һеч нә йазмайын”, “пис чәһәтләр барәдә һечә мәлумат верилсин?” суалына “пис сөзләри йалныз азәрбайчанлылар барәсиндә йаза биләрсиниз”¹ дейирдиләр.

Һәгигәтән дә тезликлә мәркәзи мәтбуатда ермәниләрин бу “ағыллы мәсләһәтләри” өз әксини тапыр. Беләки, әввәлләр бу һәрәкатын милли зәминдә кортәбии шәкилдә йарандығы барәдә мәлуматлар верилирдисә, кетдикчә бу кими йазылар гәзет сәһифәләриндән йоха чыхырды.

1988-чи ил мартын 24-дә “Известийа” гәзетинин мүхбирләри “Митингләрдән сонра көрүш” башлығы илә Дағлыг Гарабағдан вердикләри хәбәрдә йазырдылар ки, езамийәйә кедән вахт биз гаршымызда бир вәзифә гоймушдуг: “Объектив олмаг, һәр һансы биртәрәфлилийә вә йа йанлыш гәнаәтә уймамаг”. Ермәниләр биздән тәләб едирдиләр ки, “Һәгигәти сөйләмәйә сизә нә мане олур?” Принципчә һеч нә. Һәгигәтдә феврал айынын ики һәфтәси мүддәтиндә кечә вә күндүз кечирилән чохминлик митингләрин “башлыча шұары ДГМВ-нин Азәрбайчан ССР-ин тәркибиндән Ермәнистан ССР-ин тәркибинә верилмәси идисә, сәбәб кими исә чохлау социал-игтисади, этник, мәдәни-тарихи...” мәсәләләр кәтирилирди.²

Дағлыг Гарабағда олан митингләр кими, ондан да даһа чох адамын иштирак етдийи митингләр Ирәванда да кечирилирди. Һәм Степанакертдә, һәм дә Ирәванда һәрәката рәһбәрлик етмәк үчүн комитәләр йарадылмышды. Ирәванда бу комитә “Гарабағ”, Степанакертдә исә “Крунк” (“Дурна”) адланырды.³

Митингләр заманы мүхбирләр митинг иштиракчылары

¹ “Известия” qəz. 12 iyul, 1988 il.

² Yənə orada, 24 mart, 1988 il.

³ “Известия” qəz. 12 iyul, 1988 il.

илә сөһбәтдә билдирәндә ки, Дағлыг Гарабағ ермәниләринин сәс вермәси һәлә мәсәләнин һәлли демәк дейил, ССРИ Конституцийасына көрә бу мәсәләйә Азәрбайчан ССР, Ермәнистан ССР сонра исә ССРИ Али Советләриндә бахылмалыдыр. Һәмин вахт “Крунк”ун үзвү истефада олан подполковник А.Лачичйан “онда биз партия билетләрини атачағыг”, Степанакерт Педагожи Институтунун досенти Г.Григорйантс исә “Партизан мүһарибәсинә башлайачағыг” дейирләр. Јереванда исә С.Ханзадйан “Гарабағ олмайачагса, бизә һеч бир йенидәнгурма лазым дейил” дейирди. Ермәниләрин чаваблары барәдә мүхбирләр истәһза илә йазырдылар: “Бах будур демократийа – **һәр шей әввәлчәдән мәлумдур**”.¹

Марағлыдыр ки, чохла мәркәзи мәтбуат органлары Гарабағ һадисәләри башландығы вахтда онун һәгиги мәрәмыны, милләтчилик психозуну, Дағлыг Гарабағы Азәрбайчандан айырмаг мәгсәдини йа баша дүшмәмишләр, йа да биләрәкдән ермәниләрин тәрәфини сахламышлар. “Комсомолскайа правда” гәзетинин йаздығына көрә куйа ермәниләр мухтар вилайәтдәки социал вәзийәтдәки чатышмазлыглар барәдә йазыланлара, дейиләнләрә бирбаша, әдаләтли чаваб көзләмишләр, бу чавабы алмадыгда “Дағлыг Гарабағын Ермәнистанла бирләшдирилмәси һәрәкаты йаранмышды”.²

1988-чи ил мартын 24-дә “1988-1995-чи илләрдә Азәрбайчан ССР-ин Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилайәтинин социал-игтисади вәзийәтинин инкишаф етдирилмәсинин сүрәтләндирилмәси тәдбирләри һаггында”³ Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети хүсуси гәрар гәбул едир. Гәрарда дейилирди: “Сов. ИКП Мәркәзи Комитәси вә ССРИ

¹ Yenə orada, 24 mart, 1988 il.

² “Комсомольская правда” qəz., 26 mart, 1988 il.

³ “Kommunist” qəzeti, 29 mart 1988, № 75.

Назирләр Совети гейд едир ки, Совет Иттифагынын бүтүн халгларынын гардашлыг көмәйи сайәсиндә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилайәти сосиал вә игтисади инкишаф сәһәсиндә хейли мүвәффәгийәтләрә наил олуб. Халг тәсәррүфатынын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси тәмин едилиб. Тәкчә сон үч бешиллик дөврүндә вилайәтдә сәнайе мәһсулларынын һәчми исә үч дәфәдән чох, кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын һәчми 1,5 дәфә чохалмышды ... Әһалинин мәнзил шәраити, хәстәхана, китабхана вә клубларла тәмин иши йахшылашдырылмышды”.¹

Әлбәттә, мәгсәдләри Дағлыг Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк олан ермәни милләтчиләри һеч чүр бунунла разылашмаг истәмирдиләр. Өзләринә сәрфәли тәблиғатлар апармаг үчүн әсрләрлә тәчрүбә топламыш ермәни шовинистләри харичи мәтбуатда вә ССРИ-нин мәркәзи мәтбуатында “Правда”, “Известия”, “Труд”, “Советская культура”, “Аргументы и факты”, “Литературная газета”, “Московскийе новости”, “Комсомолская правда”, “Дружба народов” вә башга бу кими гәзет вә журналларда Азәрбайчан вә азәрбайчанлылар әлейһинә ағыла белә кәлмәйән бөһтанлар уйдурурдулар. Онлар гәрб мәтбуатындан, һабелә “А з а д л ы г”, “Американын сәси”, “Би-би-си” кими гәрбин гызышдырычы радиостансийаларындан да өз милләтчилик тәблиғатларында мәһарәтлә истифадә едирдиләр.

ДГМВ-нин сосиал-игтисади инкишафы һаггында Сов.ИКП вә ССРИ Назирләр Совети гәрарынын гәбулундан сонра Ирәванда “Гарабағ” комитәси өзүнүн ичласларындан бириндә бу гәрарын мұзакирәси заманы билдирмишдир ки, “әкәр Азәрбайчан рәһбәрлийи бу тәләбләри йеринә йетирәчәксә, Ермәнистан Дағлыг Гарабағы көрмәйәчәк”.²

¹ “Kommunist” qəzeti, 29 mart 1988, № 75.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, с. 33.

Һәтта “Гарабағ” комитәси Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси үчүн ССРИ-нин вә мütтәфиг республикаларын гүввәдә олан конституция ганунларынын тәләбиндән йан кечмәк мәгсәди илә белә бир сәрсәм идея да ирәли сүрүрдүләр ки, Гарабағ ермәниләри ССРИ-нин тәркибиндән чыхсынлар. Сонра исә ССРИ һөкумәтинә мүрачиәт едәрәк йенидән Ермәнистан ССР-ә дахил олсунлар. **Әкәр ДГМВ ССРИ-дән чыхмаг һүгугуна малик дейилдирсә, онда Ермәнистан ССР өзү Дағлыг Гарабағын тәркибинә дахил олмагла мәркәзи Степанакерտ олмагла йени Артсах Республикасыны йаратсынлар.**¹

Бу тәклиф ермәниләрин ич үзүнү тамамилә ачыр вә бу һадисәләрдә онларын әсл мәгсәдинин ДГМВ-нин Азәрбайчан ССР тәркибиндән социал-игтисади вәзийәтинин чәтинлиийи үзүндән чыхмасы мәсәләси олмайыб, йалныз ону Азәрбайчандан айырараг Ермәнистана бирләшдирмәк олдуғу ашкар көрүнүрдү.

Бу фикир онун идеологларындан бири олан С.Капутикянын 1988-чи ил апрелин 5-дә бүтүн Русийанын елм, мәдәниййәт вә мәтбуат хадимләринә үнванладығы вә харичдәки рус мүһачирәт мәтбуатында чап етдирдийи мүрачиәтиндә там шәкилдә ачыгланыр.

Бурада о, ССРИ-нин рәһбәрләри М.Горбачов вә Н.Рыжкова мүрачиәтлә йазырды: “Јәгин ки, гәрарын алтына өз имзаларыны гоймуш һөрмәтли М.С.Горбачов вә Н.И.Рыжков тәәччүб едибләр ки, Дағлыг Гарабағда адамлар бу гәрарла верилмиш олдуғча сәхавәтли вәдә севинмирләр вә онлар истәдикләринин үзәриндә, Азәрбайчандан айрылмаг тәләби үзәриндә дурмагда исрарлыдырлар. Бах онлара Ермәнистана бирләшмәк әвәзиндә “социал-игтисади чәһәтдән йенидән гурулмаг” вәд олунур. Өзү дә бу йенидәнгурма Азәрбайчанын мүхтәлиф назирлик вә

¹ Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, с. 34.

идарэлэринэ тапшырылып. Гарабағлылара бу чүр йенидэнгурманын гиймэти йахшы мэлумдур”.¹

**ч) Ермәнистан ССР-дә йашайан
азәрбайчанлыларын күтләви сурәтдә
говулмасы.**

Бу һадисэлэрин әсасы исә һәлә 1988-чи ил йанварын 25-дә, февралын 18 вә 23-дә Ермәнистандан говулан азәрбайчанлыларын Азәрбайчана нөвбәти дәстәси кәлән вахтлардан башламышды. Кәләнләрин сайы 4 мин нәфәрә йахын олмушдур.² Тәәссүфләр олсун ки, Азәрбайчан рәһбәрлийи о вахт чидд-чәһдлә бу вәзийәти халгдан кизләдир, нә Азәрбайчан мәтбуаты, нә дә мәркәзи мәтбуат бу барәдә һеч бир мәлумат вермирди. Һәтта Сумгайытдан әввәл Әскәранда ермәниләр тәрәфиндән өлдүрүлән ики азәрбайчанлы һаггында да нә йерли мәтбуатда, нә дә мәркәзи мәтбуатда хәбәр верилмәмишди.

Ермәни милләтчиләри тәрәфиндән биләрәкдән планлы шәкилдә Сумгайытда тәшкил едилмиш фачиә барәдә хәбәрләр исә ермәниләр тәрәфиндән тез бир заманда, илдырым сүрәти илә тәкчә кечмиш ССРИ әразисинә дейил, бүтүн дүнийәә йайылды. Ермәниләрин әввәлчәдән һазырладыглары кино вә видео филмләр дүнийанын һәр йериндә нүмайиш етдирилир. Азәрбайчанлылар “вәһши”, “гәничән” вә “адамйейән” бир халг кими гәләмә верилирди.³

¹ События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов), с. 36.

² Ермәнистан азәрбайчанлыларынын тарихи соғраfiyası. Bakı, 1995, s. 61.

³ Буниятов З. Почему Сумгаит? // История Азербайджана по документам и публикациям. Bakı, 1990, s. 362.

Сумгайытда ермәни милләтиндән олан 26 нәфәрин өлүмү үчүн 96 нәфәр мәһкум олунан вә өлүм чәзасы кәсиләрәк күлләләнәнләр дә олду. Ермәнистанда исә 217 нәфәр азербайчанлынын вәһшичәсинә өлдүрүлмәсиндә иштирак етмиш ермәниләр барәдә нәинки дүнья ичтимаийәти, һәтта Азербайчанын өзүндә белә адамларын чоһу хәбәрсиз иди. Азербайчан Республикасы Али Совети сәдринин ССРИ Прокурорлуғуна сорғусуна верилән чавабдан мәлум олур ки, Ермәнистанда олан гырғынын истинтагы Сумгайытда олдуғу кими ССРИ Баш Прокурорлуғуна дейил, Ермәнистанын һүгүг мұһафизә органларына тапшырылмышды. Лакин онларын ичраатында олан 530 чинайәт ишиндән йалныз 200 иш үзрә чинайәт ачылмыш, 91 мүттәһим барәсиндә чәми 53 чинайәт иши көндәрилмишди. 48 иш үзрә 82 нәфәр мұһакимә олунмуш, онлардан 31 нәфәр мұхтәлиф мүддәтә азадлыгдан мәһрум едилмишдир. Бир нәфәр дә олсун чинайәткар күлләләнмәйә мәһкум едилмәмишдир. 217 нәфәрин вәһшичәсинә өлдүрүлмәси үчүн 30 нәфәр адичә йүнкүл чәза алмышдыр.¹

Бүтүн бу просесләрин һазырланмасы тәсадүфи дейилди. 1988-чи илин пайызында Ирәванын театр мейданында чоһминли митингләрин бириндә Ермәнистан Елмләр Академийасынын мұхбир үзвү Рафаел Казарйан демишди: “Он илләр әрзиндә илк дәфә олараг бизим әли-мизә чоһ надир бир имкан дүшүб. Ермәнистаны тәмизләмәк”.²

Ј.Помпейев йазырды: “Мұдафиәсиз вә силаһсыз азербайчанлылары чоһ вахт палтарсыз вә ев әшйаларсыз евдән говараг, дейирдиләр: “Мәлун түркләр, Ермәнистандан рәдд олун!”³

¹ Ермәнистан азербайчанлыларын тарихи соғраfiyası, s. 59.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 82.

³ Yenə orada.

1989-чу илин мартында Ермәнистан ССР Али Советинин 13 нәфәр вә йерли Советләрин 176 нәфәр азәрбайчанлылардан ибарәт депутатынын имзасы илә “1988-чи илин феврал-декабр айларында ермәни екстремистләри тәрәфиндән өз доғма очагларындан вәһшичәсинә говулмуш Ермәнистан ССР-ин гәсәбә, кәнд, шәһәр, район вә Республика Али Совети депутатларынын вә онларын азәрбайчанлы сечичиләринин башларына кәтирилмиш мүсибәтләр һаггында” ССРИ Али Советинин халг депутатларына, ССРИ-нин сәләһийәтли һакимийәт органларына, дүнийанын бүтүн халгларына, Азәрбайчан халгына мүрачиәт гәбул олунду. Мүрачиәтдә дейилирди: “Таты ермәни милләтчиләринин планы әслиндә республиканы гейри халглардан тәмизләмәк вә 1988-чи ил декабрын 10-у “Ермәнистаны түркләрсиз республика” елан етмәкдән ибарәт иди”.¹

Ермәниләр өз мәгсәдләринә наил олмаг үчүн горхутма вә әлийалын халг арасында вәһимәйаратма үсулларындан мәһарәтлә истифадә едирдиләр. Бу әмәлийәтлар билаваситә республика рәһбәрлийинин нәзарәти вә тәшкилатчылығы илә һәйата кечирилирди. Мүрачиәтдә гейд олунду ки, бу иши һәйата кечирмәк үчүн республика рәһбәрлийинин хейир-дуасы илә екстремистләр тәрәфиндән азәрбайчанлылар арасында вәһимә вә горху йарадараг онларын Ермәнистан ССР-дән гачмасына наил олмаг; Игтисади тәзйиг методундан истифадә едәрәк чәрәк, әрзаг вә күндәлик тәләбат малларынын верилмәсини мәһдудлашдырмаг; әрзаг үчүн шәһәрләрә вә район мәркәзләринә кедән азәрбайчанлылары тәһгир етмәк, дөймәк, гарәт етмәк; онларын гәбиристанлыгларыны, тарихи абидәләрини дағытмагла, той шәнликләринә вә шадлыг мәчлисләринә

¹ Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, s. 409-410.

гулдурчасына басгын етмэк вэ с. йолларла хайата кечирилсин. Бу чур хэрэкэтлэр Масис, Варденис, Ичеван, Арарат районларында даха кутлэви шэкил алмышды. Азэрбайчанлыларын даха сых йашадыгы вэ эхалинин эксэриййэтини тэшкил етдиклэри районларда белэ онлар ихтисаслары үзрэ рэхбэр вэзифэлэрэ йахын бурахылмырдылар. Кэнд тэсэррүфатында азэрбайчанлыларын апарычы мөвгейинэ вэ республикада кэнд тэсэррүфаты сахэсиндэ онларча йүксэк ихтисаслы азэрбайчанлы кадрын олмасына бахмайараг, Республика Дөвлэт Аграр Сэнайе Комитэсиндэ бир нэфэр дэ олсун азэрбайчанлы кадр йох иди. Ирги айры-сечкилик сийасэти нэтичэсиндэ али тэхсилли йүзлэрлэ азэрбайчанлы иш ахтармаг үчүн догма йурдуну тэрк етмэйэ мэхбур олурду. Бу сийасэтэ етираз етмэйэ чэсарэт едэнлэр исэ мүхтэлиф үсулларла сусдурулурду; азэрбайчанлыларын чохлут тэшкил етдийи йерлэрдэ Багыдан радио верилишлэринэ гулаг асмага белэ имкан верилмирди вэ с.¹

1988-1989-чу иллэрдэ Ермэнистан ССР-дэн 200 мин азэрбайчанлынын говулмасы эсл кеносид сийасэти иди. Узун иллэр бойу вэ диггэтлэ хазырланмыш бу план мэхарэтлэ тэшкил олунурду. Хүсуси өйрэдилмиш саггаллылардан ибарэт ермэни гулдур дэстэлэри тэрэфиндэн күнахсыз азэрбайчанлы гочалар, гадынлар вэ көрпэлэр сойугтанлылыггла дөйүлүб инчидилир, говулур вэ агылакэлмэз вэхшиликлэ өлдүрүлүрдүлэр.

Ермэнилэрин халгымыза гаршы хайата кечирдийи бу ганлы хадисэлэр барэдэ ССРИ-нин али хакимийэт органларына едилэн сайсыз-хесабсыз мүрачиэтлэр исэ лагейдликлэ гаршыланыр, онларын талейи йенэ дэ ермэни чинайэткарларына тапшырылырды. Азэрбайчанын симасыз

¹ Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, s. 400-411.

рəһбэрлəri исə Азərbayчанa гачмыш азərbayчанлылары йенидэн зорла машынлара долдурараг кери, Ермəнистана – саггаллыларын һүзуруна гайтарырды. Азərbayчандан гачмыш ермəнилəрин исə кери гайытмасы мүнасибəтилə республика рəһбəri халгымызы тəбрик едирди.

1988-чи илин майында Ермəнистан ССР Али Советинин депутаты Хураман Əлийева вə йазычы Фəрман Кəримзадə Москвайа кедэрək, Ермəнистанда азərbayчанлыларын чыхылмаз вəзиййəтдə олмалары барədə чох гапылары дөйүрлэр. Үмумиййəтлə, Ермəнистанын мұхтəлиф районларындан азərbayчанлылардан ибарəт онларла нұмайəндə һейəтинин, минлэрлə адамын онлара гаршы һазырланан дəһшəтли тəчавүз һэрəkəтлəri барəсиндə ССРИ-нин али һакимиййəт органларына, партия вə һөкүмəт рəһбэрлəринə етдиклəri мұрачиəтлəri чавабсыз галырды.

Азərbayчанлылар белə мүнасибəтин сəбəбини илк əввəl ССРИ-нин рəһбəri М.Горбачовда вə Москвада көк салараг, онун əтрафында йува гурмуш шаһназаровларын, аганбекйанларын, брутенслəрин вə пайтахты əлə кечирмиш ермəни лоббисинин дикər нұмайəндэлəринин антиазərbayчан фəалиййəтиндə вə билаваситə бу ишин онлар тэрəфиндэн тəшкилиндə көрүрдүлэр.¹

Ермəнистан ССР Али Советинин 13 вə йерли Советлəрин 176 депутатынын мұрачиəтиндə һаглы олараг гейд олунурду ки, “Азərbayчанлыларын башына кəтирилэн фəлакəт планлы гайдада һəйата кечирилирди. Ермəнистан ССР партия вə һөкүмəт органларынын рəһбэрлəриндэн башлайараг мəkтəблилэрə гэдэр бүтүн ермəни əһали мұ-тəшəkкил сурəтдə бу һадисэлəрдə иштирак едирди. Республика рəһбэрлəri айры-айры районлара, район

¹ Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, s. 416.

рəһбэрлэри исэ айры-айры кэндлэрэ тəһким олунмушдулар.¹

Әввэлчэ республика рəһбэрлэри район вэ кэндлэрэ кэлир вэ азэрбайчанлылардан чыхыб кетмэйи тэлэб едирдилэр. Сонра инзибати органларын ишчилэри кэлир вэ əһалини зорла говуб чыхардырдылар. Јолларда исэ силаһлы саггалы ермэни гулдур дэстэлэри онлара һүчум едир, гарэт едир, өлдүрүр вэ йандырырдылар. Бу чанилэр гадынлары сойаркэн сырға илэ бирликдэ гулағы, үзүклэ бирликдэ бармағы кэсирдилэр”.²

Миллэтчилик, Ермəнистандан азэрбайчанлылары говмаг, Гарабаға саһиблөнмэк ейфорийасы ермəнилəрин көзлəрини елэ тутмушду ки, һэтта 1988-чи ил декабрын 7-дэ Спитакда баш верэн дағыдычы зэлзэлэ белэ онларын бу һэрəkəтинэ тэсир етмəмишди. Спитак районунун Гурсалы кэндинин азэрбайчанлы əһалисини һəмин кечэ говмағы тэлэб етмиш ССРИ Халг депутаты, Спитак район партия комитəсинин биринчи катиби Норик Мурадйан зэлзэлэ нəтичəсиндэ зэрэр чəкмиш һəмин кэндин əһалисинэ декабрын 7-дэн 16-а гэдэр һеч бир кəмэк кəстəрмəмишди. 10 күнлүк ачлыгдан вэ эзəб-эзиййəтдэн сонра һəмин кэнддэки азэрбайчанлы əһали Азэрбайчан ССР Назирлэр Совети сəдринин мұавини Д.Асанов тэрəфиндэн хилас едилэрэк, вертольотларла Газах районуна кəтирилмишди.³

Азэрбайчандан Ленинакана кəмəйэ кедэркэн ермəнилəрин билэрəkдэн йаратдыглары шəраит нəтичəсиндэ гəзайа уғрамыш тəййарэдэки 77 нəфəрдэн 76-сы һəлак олмуш, сағ галмыш Ф.Бабайев исэ мұаличэ үчүн Ирəвəндакы һэрби һоспитала апарылмышдыр. Бундан хəбэр

¹ Yenə orada,

² Yenə orada, s. 417.

³ Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, s. 417; Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 97.

тутан ермәни милләтчиләри һәмин һоспиталы әһатә едәрәк һоспиталын һәким вә тибб ишчиләрини азербайчанлыны орада мүаличә етдикләри үчүн диван тутачаглары илә һәдәләйирдиләр.¹

Үмумийәтлә 1988-1991-чи илләр әрзиндә Ермәнистандакы 185 азербайчанлы кәндиндән 250 мин нәфәрә йахын Азербайчанлы говулушду. Азербайчанлылара мәхсус 51 мин ев, 165 совхоз вә колхозун әмлакы ермәниләрә галмыш, азербайчанлы әһалинин чохла мал-гарасы ермәниләр тәрәфиндән таланмышдыр. 225 нәфәр азербайчанлы өлдүрүлмүш, 1.154 нәфәр йараланмыш, йүзләрлә адама ишкәнчәләр верилмишдир.²

“Үлфәт” гәзети 1992-чи ил февралын 22-дә ССРИ Прокурорлуғу вә Азербайчан истинтаг органларынын Ермәнистандан говуларкән өлдүрүлән азербайчанлыларын районлар үзрә адбаад сийаһысыны дәрч етмишди. Сийаһы үзрә 216 нәфәр, о чүмләдән 57 гадын, 5 сүдәмәр вә 18 мүхтәлиф йашларда ушаг гәтлә йетирилмишдир.

Бунун мүгабилиндә исә Азербайчандакы ермәниләр нәинки сағ-саламат көчүб кетмиш, һәтта евләрини истәдикләри кими сатмыш, дәйишмиш, ев әшйаларыны исә дөвләт һесабына дашыыйб апармышлар.

Марағлыдыр ки, азербайчанлылар Ермәнистан әразисини тамамилә тәрк етдикдән сонра М.Горбачов гачгынлығын гаршысыны алмаг барәдә фәрман верди. Бу вахт исә ермәниләрин күтләви сурәтдә Азербайчаны тәрк етмәси просеси башлайырды. Бу фәрман мәгсәдли шәкилдә ермәниләрин Азербайчандан кетмәсинин гаршысыны алмағы нәзәрдә тутурду. Ермәниләр гачдыгда белә, Бақыда онларын бош евләри дөвләт тәрәфиндән горунурду. Дикәр

¹ Yenə orada.

² Yenə orada, s. 418.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

тәрәфдән, Бакыда йашайан ермәниләр айларла ишә чыхмыр, бунун мүгабилиндә исә һәр ай тәкчә маашларыны дейил, һәм дә мүкафат белә алырдылар. Ермәниләри ишдән чыхаран идарә вә мүәссисә рәһбәрләри исә чидди чәзалан-дырылырды.

ЫВ фәсил

ССРИ-нин ДАҒЫЛМАСЫ, ЕРМӘНИСТАНЫН АЗӘРБАЈЧАНА ГАРШЫ СИЛАҢЛЫ ТӘЧАВҮЗҮ

д) Дағлыг Гарабаг вә әтраф районларын Ермәнистан ордулары тәрәфиндән ишгалы.

1985-чи илдә ермәниләр М.Горбачовун йенидэнгурма-
сындан мүмкүн гәдәр там йарарланараг, Дағлыг Гарабагы вә
әтраф районлары әлә кечирмәйә мүвәффәг олдулар.

1987-чи илин октябрь пленумунда Н.Әлийевин
истефайа көндәрилмәси ермәниләрин әл-голуну ачды.
М.Горбачовун игтисади мәсәләләр үзрә көмәкчиси
А.Аганбекйанын Франсадакы ермәни диаспору гаршысында
етдийи чыхышынын нәтичәләри өзүнү чох көзләтмәди.¹
Артыг 1988-чи ил февралын 13-дә Ханкәндиндә Вилайәт
Партия Комитәсинин бинасы гаршысында илк митинг

¹ События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов), с. 7.

кечирилди. Митингə 400 нəфəрə йахын адам чыхарылмышды. Онларын үзлəриндə ермəнилəрə мəхсус горху вə тəлаш дуйулмагда иди. Митингин тəшкилатчылары олан “Крунк”ун үзвлəри исə онлары дағылмаға гоймурду.

“Крунк”ун сəдри – Гарабағ мəрмəр заводунун директору тəкчə Дағлыг Гарабағда дейил бүтүн Азəрбайчанда мəрмəр пайламагда “хүсуси сəхавət саһиби” олан Аркади Манучаров иди. А.Манучаров бу митинги Азəрбайчан рəһбəрлийиндən вə халгындан “хаһиш митинги” адландырырды.¹

ДГМВ Партия Комитəсинин, Шуша районундан бұро үзвү олан, Шуша Район Партия Комитəсинин биринчи катиби, Нийази Һачыйевин вердийи мəлумата кəрə һəмин ил февралын 18-дə Азəрбайчан КП МК-нын икинчи катиби В.Коновалов Вилайət Партия Комитəсинин бұро ичласындакы чыхышында билдирмишди: “Бизə мəлумдур ки, митинглəри “Крунк”, “Крунк”у исə бурада эйлəшən бир груп вилайət рəһбəри идарə едир. Тезликлə бу тəшкилатчылар барəсиндə чох ағыр вə радикал өлчүлэр кəтүрүлчəkдир”.²

Азəрбайчан Тəһлүкəсизлик Комитəсинин мəлуматына кəрə бу чүр тəхрибатлары башда Г.А.Погосйан олмагла тəшкил едən Дағлыг Гарабағдакы 11 нəфəр рəһбəр ишчи һəбс олунмалы иди. Бу мəлумата дəрһал разылыг вермək əвəзиндə, Азəрбайчан КП МК-нын биринчи катиби К.Бағыров мəслəһət үчүн М.Горбачова зəнк етди. М.Горбачов исə она гəти етиразыны билдирди. Елə бу вахт мəлум олду ки, һəлə В.Коновалов Ханкəндиндə оларкən, артыг ермəнилəр Москвайа – Шаһназарова зəнк етмиш, В.Коноваловун дедиклəрини М.Горбачова чатдырмышлар.³

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 93.

² Yenə orada, s. 94.

³ Yenə orada, s. 94.

Һәммин ил февралын 19-да Вилайэт Партия Комитәсинин кениш бюро ичласы кечирилди. Мүзакирәләр заманы ермәниләр социал-игтисади тәййигә мәрүз галдыгларыны бәйан етдикдә, орада иштирак едән азәрбайчанлылар даһа конкрет фактлара мүрачиәт етдиләр. Онлар көстәрирдиләр ки, бу нечә социал-игтисади тәййигдир ки, Г.Погосйанын сәдр олдуғу Аграр Сәнайе Комитәси системиндәки 100 нәфәрдән йухары рәһбәр ишчиләр арасында бир нәфәр дә олсун, азәрбайчанлы йох-дур, коммунал тәсәррүфат системиндә ишләйән 300 нәфәр ишчидән (сүпүркәчи, фәһлә вә с.) 200 нәфәрдән чоху азәрбайчанлыдыр.¹

1988-чи ил февралын 23-дә Сов. ИКП МК катиби Г.Разумовски башда олмага Москвадан кәлән нүмайәндә һейәти К.Бағыров вә Азәрбайчан КП МК-нын бир нечә бюро үзвүнүн иштиракы илә ДГМВ Партия Комитәсинин бюро вә пленум ичласларыны кечирдиләр. Б.Кеворков биринчи катиб вәзифәсиндән азад едиләрәк, онун йеринә Дағлыг Гарабагда баш верән бүтүн һадисәләрин әсас тәшкилатчысы Һ.Погосйан сечилди. Һәм игтисадиийат саһәсиндәки “әмәлләринә”, Һәм дә милләтчилик идеяларынын гызышдырылмасындакы “хидмәтләринә көрә” һәбсханайа кетмәли олан Һ.Погосйан вилайәтдә биринчи шәхсин креслосуна отурдулду.²

Февралын 25-дә Вилайэт Партия Комитәсинин фәаллар йығынчағы ады илә “Крунк” тәшкилатынын хусуси ичласыны кечирән Һ.Погосйан йығынчаг иштиракчыларыны бүтүн күтләләри айаға галдырмаға чағырыр. Бу ишдә М.Горбачов, С.Шаһназаров вә Москвада йашайан, рәһбәр вәзифәдә олан диқәр ермәниләрин дә

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 95.

² Yenə orada, s. 97-98.

онлары дәстәкләдийини елан едир.¹

Февралын 26-да М.Горбачов Азәрбайчан вә Ермәнистан зәһмәткешләринә мүрачиәт етди. Онун мүрачиәтиндәки “ДГМВ-дә йығылыб галан нөгсанлар вә чәтинликләр аз дейилдир” вә “биз мүхтәлиф идеяларын вә тәклифләрин ачыг мүзакирәсиндән бойун гачырмағын тәрәфдары дейилик”² ифадәләри ермәниләрә өз һәрәкәтләрини даһа да фәаллашдырмаға үмид верди.

1988-чи ил февралын 27-дә Сов. ИКП МК-нын мәсул ишчиси, әслән Дағлыг Гарабағдан олан, Азәрбайчанын чөрәйи илә бөйүйәрәк фирәван һәйат сүрмүш Карен Брутенс куйа мәсәләләри низамламаг мәгсәдилә Ханкәндинә көндәрилди. О, бурада мәсәләни низамламаг әвәзинә әслиндә ермәниләрлә чох мәхфи иш апарыр. О, Москвайа дөндүкдән сонра Гарабағ ермәниләри тәкчә Ханкәндиндә дейил, һабелә вилайәтин диқәр район мәркәзләриндә дә митингләр кечирмәйә башладылар.³

Ермәниләр ачыг мүбаризәйә кечмәк үчүн бәһанә ахтарырдылар. Бәһанә үчүн исә Сумгайыт сечилди. Бу да тәсадүфи дейилди. Азәрбайчанын диқәр шәһәрләриндә бу һадисәни төрәтмәк мүмкүн дейилди. Сумгайыт шәһәриндә, демәк олар ки, кечмиш ССРИ-нин бүтүн милләтләринин нүмайәндәләриндән, һабелә әһали арасында чохлу чинайәткар үнсүрләрин олмасы буна әлверили имкан йарадырды.⁴

Сумгайыт һадисәләри заманы чинайәт төрәдәнләр арасында тәкчә азәрбайчанлылар дейил, ләзкиләр, руслар, ермәниләр дә вар иди. Паша ләгәбли ермәни Григорйан исә бу һадисәләр заманы хүсуси гәддарлыг кәстәрмишди. Бир

¹ Yenə orada, s. 98.

² “Kommunist” qəzeti, 27 fevral 1988.

³ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 99.

⁴ Бунятов З. Почему Сумгаит?...

сөzlә, Сумгайыт һадисәләри ермәниләр тәрәфиндән “мәһарәтлә планлашдырылмыш хусуси аксийа иди”.¹

Һәмин һадисәләрин сабаһы күнү бүтүн радио стансийалары “тан ийиндән ағылларыны итирән азәрбайчанлыларын ермәниләри өлдүрдүкләри” барәдә хәбәрләр йайды. Авропа вә Американын бүтүн телевизийа каналлары “Сумгайыт һадисәләрини әкс етдирән дәһшәтли кадрлар” көстәрирдиләр. Һадисәләрин ертәси күнү Ханкәндиндә “Сумгайыт сойгырымы гурбанларына” абидә дә учалдылды.²

Сумгайыт һадисәләри һаггында республикамызда илк хәбәр исә йалныз Азәринформ тәрәфиндән мартын 3-дә верилди. Куйа “Сумгайытда бир дәстә хулиган шулутлуг салмыш, фачиәли һәрәкәтләр баш вермиш, тәләфатлар вар... Чинайәткар һәрәкәтләрдә ифша олунмуш шәхсләр һүгүт мүһафизә органлары тәрәфиндән йахаланмышлар. ССРИ Баш прокурорунун истинтаг групу чинайәтләрин тәһгиг олунмасы вә чинайәтләрдә әли олан шәхсләрин мәсулиййәтә чәлб едилмәси үчүн тәдбирләр көрүр”.³

М.Горбачовун разылығы илә башладығы Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси һәрәкаты кетдикчә даһа да кенишләнир, харичдәки ермәни диаспору, Ечмиадзин килсәсинин рәһбәрлик етдийи бүтүн дүнийайа сәпәләнмиш ермәни Григорйан килсәси Сумгайыт һадисәләрини әлдә дәстәвүз едәрәк Азәрбайчана гаршы кениш тәблиғат кампанийасы апарыр.

1988-чи ил мартын 23-дә Кремлдә А.Громыконун сәдрлийи илә кечән ССРИ Али Совети Рәйасәт һейәтинин ичласында Дағлыг Гарабагда, Азәрбайчан ССР-дә вә Ермәнистан ССР-дәки һадисәләр барәсиндәки мүттәфиг

¹ Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, с. 60-62.

² Yenə orada.

³ “Kommunist” qəzeti, 3 mart 1988.

республикаларын мүрачиəтлəri илə əлагəдар тəдбирлər һаггында мəсələ мүзакирə едилди. Гəбул олунмуш гəрарда дейилирди: “Мүрəккəб милли əрази мəсələлəрини дəвлəт һакимийəт органларына тəзийиг йолу илə, емосийаларын вə еһтирасларын гызышдырылмасы, ССРИ Конститусийасында тəсбит олунмуш милли дəвлəт сəрһəдлəрини вə милли инзибати дəйишикликлər уғрунда чыхыш едən чүрбəчүр өзбашына гурумлар йарадылмасы шəраитиндə һəлл етмəйə чəһд кəстəрмəк йолверилмəз сайылсын, чүнки белə чəһдлər кəзлəнилмəз нəтичəлər верə билər”.¹

Мартын 28-дə “Правда” гəзетинин Азəрбайчан үзрə мүхбири З.Гəдимбəйовун һəмин гəзетдə “Гардашлар арасында сəнин-мəним” олмамалыдыр” мəгалəsi чыхыр.²

Тəəссүфлər олсун ки, 1920-чи илдən башлайараг “Гардашлар арасында сəнин-мəним” олмамалыдыр дəйə-дəйə, нə гəдər торпагларымызы итирдик, шəһидлər вердик.

Азəрбайчанда биз бу дүшүнчəлəрлə йашадығымыз бир заманда, артыг март айында Ермəнистан ССР-дən Ермəнистан рəһбэрлийинин хейир-дуасы илə саггаллылар тəрəфиндən терроризə едилэрək говулан азəрбайчанлылар Азəрбайчана пəнаһ кəтирди. Ермəнистандан кəлən гачгынларын бир һиссəsi Шушада санаторийаларда, интернатларда вə истираһəт евлəриндə йерлəшдирилирди. Лакин ахын кəлмəкдə давам едирди. Шуша вə Гағлыг Гарабағын диқэр кəндлəринин азəрбайчанлы əһалиси бир чох гачгын аилəлəрини өз евлəриндə йерлəшдирирдилər.

Лухарыда əтрафлы гейд едилдийи кими, 1988-чи ил мартын 24-дə Сов. ИКП МК вə ССРИ Назирлэр Совети “1988-1995-чи иллəрдə Азəрбайчан ССР ДГМВ-нин социал-игтисади инкишафыны күчлəндирмəк тəдбирлəri

¹ “Kommunist” qəzeti, 24 mart 1988.

² “Правда” qəzeti, 28 mart 1988.

һаггында” хусуи гэрар гәбул етди.

Ханкәнди шәһәр Ичрайийә Комитәси өзүнүн 1988-чи ил 5 март тарихли гэрары илә кизли ишләйән “Крунк” тәшкилатыны рәсми олараг Дағлыг Гарабағы Ермәнистанла бирләшдиричи комитә кими тәсдиг етди.

Апрелин 24-дә Ханкәнди шәһәр Ичрайийә Комитәсинин гэрары илә илк дэфә олараг 1915-чи ил ермәни “Сойгырымы”нын анма мәрәсими кечирилир вә орада 9 минә йахын ермәни иштирак едир.¹

Динч тәтилләр васитәсилә тәзйиг едәрәк ДГМВ-нин Ермәнистана бирләшдирилмәсинә инамларыны итирән ермәниләр террор, күч тәтбиги вә мүһарибә вариантларына һазырлашырлар. Сосиал-игтисади әмәкдашлыг ады алтында Ирәвана мина һазырламаг сифариши верән Г.Погосйан минаахтаран гурғуларын истеһсалыны өз үзәринә көтүрүр вә Шуша радио заводуну мүхтәлиф бәһанәләрлә Ханкәндинә көчүрмәк гэрарына кәлир. Бунун үчүн о, вилайәт партия комитәсинин 2-чи катиби В.Малкову вә Гарабаг ипәк комбинатынын парткому Роберт Көчәрйаны Шушайа көндәрир. Лакин ермәни фитнәкарлыгларына бәләд олан шушалылар буна йол вермирләр.²

Һәмин ил майын 14-дә Шушада 5 мин азербайчанлынын иштирак етдийи митинги кечирилир. Онлар азербайчанлылара гаршы башланмыш террор актларына, “өзүнүмүдафиә” дәстәси ады алтында йарадылмыш һүчумчу ермәни группларына, республика вә иттифаг рәһбәрләринин ДГМВ-дәки екстремистләрә гаршы тәдбирләр көрмәдикләринә көрә өз етиразларыны билдириләр. Митинг иштиракчылары ДГМВ-нин ләғв едилмәсини, күтләви сурәтдә ишдән чыхарылмыш азербайчанлыларын өз иш йерләринә бәрпа олунмасыны,

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 110-111.

² Yenə orada.

сепаратизмә сон гойулмасыны тәләб едирләр.¹

1988-чи илин майын 21-и Азәрбайчан халгынын тарихиндә гара һәрфләрлә йазылмалыдыр. Шаһназаровларын, брутенсләрин әли алтында ишләйән, сөз йох ки, онларын диктәси илә сонралар адамлар арасында “бамбылы” ләгәби газанмыш Ә.Х.Вәзирев Азәрбайчан КП МК-нын биринчи катиби “сечилди”. һәмин күн Ирәванда да С.Г.Арутюнян Ермәнистан КП МК-нын 1-чи катиби сечилди. Бакыда кечирилән пленумда иштирак едән Ј.Лигачов ДГМВ-ин Ермәнистан ССР-ә бирләшдирилмәсинин йолверилмәз олдуғуну, Ирәванда кечирилән пленумда иштирак едән А.Јаковлев исә демократийа идеяларыны һәйата кечирмәкдә ермәниләри дәстәкләдийини билдирди.²

Республика рәһбәрләринин дәйишдирилмәсинә бахмайараг, ики республика арасында мүнәсибәтләр кетдикчә даһа да мүрәккәбләширди. Ханкәнди вә Шушада ики халг арасында тоғгушманын гаршысыны алмаг үчүн ССРІ Дахили Ишләр Назирлийинин Гафгаз вә Шимали Гафгаз үзрә гәраркаһ рәиси кенерал-майор В.Н.Сафоновун рәһбәрлик етдийи һәрби континкент Ханкәнди вә Шуша шәһәриндә йерләшдирилди.³

1988-чи ил ийунун 13-дә Бакыда Ленин мейданында Ә.Вәзиревун тапшырығы илә Бакы шәһәринин сәнайе мүәссисәләри, тәшкилатлары, идарәләри, тәдрис мүәссисәләри, әмәк коллективләринин митинги тәшкил едилди. Өз чыхышында Вәзирев дейир: “Букүнкү митинг әввәлләр олмуш фитнәкар чыхышлара әмәкчиләр Бакысынын гәти чавабыдыр”.⁴ Митинг иштиракчыларыны

¹ Yenə orada, s. 111-112.

² “Kommunist” qəzeti, 22 may 1988.

³ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 113-114.

⁴ “Kommunist” qəzeti, 14 may 1988.

сакитлийә чағыран Вәзиров билдирир: “Ермәнистандан гачанларын бөйүк әксәрийәти апарылан иш сайәсиндә доғма йерләринә гайтарылмышлар”.¹ Әслиндә исә Республика Статистика Идарәсинин вердийи рәсми мәлумата көрә 1988-чи ил ийунун 14-дә һәмин тарихә гәдәр Ермәнистандан Азәрбайчана 17.256 нәфәр гачгын кәлмишди.

1988-чи ил ийунун 15-дә Ермәнистан ССР Али Советинин сессийасы Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси барәдә гәрар гәбул едир. Азәрбайчан ССР Али Советинин 11-чи чағырыш 7-чи сессийасы исә ийунун 16-да ДГМВ-нин Азәрбайчан ССР-ин тәркибиндән чыхарылараг Ермәнистан ССР-ин тәркибинә верилмәсинин мүмкүн олмадығы барәдә гәрар гәбул едир.²

Бунунла әлагәдар ийунун 20-дә ДГМВ-дә вилайәт ичрайийә комитәси тәчили нөвбәдәнкәнар сессийа чағырылыр. Мәгсәд Азәрбайчанын тәркибиндән чыхмаг барәдә гәрар вермәк вә Вилайәт Ичрайийә Комитәсинин бинасы үзәриндән Азәрбайчан байрағыны Ермәнистан байрағы илә әвәз етмәк иди. Бу заман мейданда топлашан ермәниләр “миатсум” дейә гышгырырдылар. Орада кенерал Крайев бир чох ермәниләри сусдура билир вә о, һәрбичиләр васитәси илә Азәрбайчан байрағыны өз йеринә асдыыр.³

Елә һәмин вахтлар Ермәнистан ССР-дә йашайан азәрбайчанлыларын күтләви сурәтдә сыхышдырылмасы вә говулмасы иши давам етдирилди. Һәтта “Коммунист” гәзети 19 ийун тарихиндә “Ермәнпресс” Ермәнистан Дахили Ишләр Назирлийинин мәлуматына истинадән билдирирди ки, “ийунун 17-дә тәгрибән саат 21-дә Масис гәсәбәсиндә, һабелә Масис районунун Сайат Нова кәндиндә

¹ Yenə orada.

² “Kommunist” qəzeti, 17 iyun 1988.

³ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 116-117.

иғтишашлар вә хулиганлыг һәрәкәтләри төрәдилмишдир. Вәтәндашлар бәдән хәсарәти алмамыш, һәйатларына вә сағламлыгларына диқәр гәсдләр едилмәсинә йол верилмәмишдир.¹

Азәрбайчана йени рәһбәр тәйин олунмуш Ә.Вәзирев өз фәалийәтини Гарабағ мәсәләсинә йөнәлтмәк әвәзинә, ики истигамәтә йөнәлдир. Биринчи ермәниләри разы салмагла Дағлыг Гарабағ мәсәләсини һәлл етмәк, икинчиси исә Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндән даһа чох һейдәр Әлийев әлейһинә тәблиғат апармаг. Әлбәттә, икинчи мәсәләйә о, даһа чох үстүнлүк верир, бу истигамәтдә хусуси фәаллыг көстәрирди. Мәсәлән, Сов.ИКП ХҮХ Үмумиттифаг конфрансында Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби С.Арутунйан өз чыхышында ДГМВ-дә әдаләтин бәрпа едилмәсиндән сөз ачдығы бир вахтда Ә.Вәзирев өз чыхышында Гарабағ һадисәләри барәдә демишди: “Дағлыг Гарабағда вә онун әтрафында баш верән һадисәләрдә республиканын вә вилайәтин кечмиш рәһбәрләринин тәгсири чох бөйүкдүр. Биз истәр сийаси, истәр сосиал вә истәрсә дә игтисади саһәләрдә вәзийәти гәтиййәтлә дүзәлтмәйә киришмишик”.²

Һәгигәтдә исә ийул айында Ханкәндиңдә вәзийәт кәркин олараг галыр, шәһәрдә тәтилләр давам едирди. Ермәнистан ССР-дән исә азәрбайчанлылар күтләви сурәтдә говулараг Азәрбайчана пәнаһ кәтирирди. Ермәнистандан кәлмиш азәрбайчанлылар мүвәггәти олараг Азәрбайчанын 43 районунда йерләшдирилмишләр. Азәринформун мәлуматында билдирилирди ки, бу күнәдәк Ермәнистандан Азәрбайчана 20 мин нәфәрәдәк адам (4 миндән чох аилә) кәлмишди.³

¹ “Kommunist” qəzeti, 19 iyun 1988.

² “Kommunist” qəzeti, 1 iyul 1988.

³ Yenə orada, 10 iyul 1988.

Бу вахт Ермәнистандан кәлән гачгынларын чоху Дағлыг Гарабағда Шушайа вә азербайчанлылар йашайан кәндләрә үз тутурду. Бу исә тәкчә Дағлыг Гарабағ ермәниләрини дейил, Ермәнистан ермәниләрини дә ваһимәйә салыр. 1988-чи ил ийулун 4-дә ДГМВ Ичрайийә Комитәси гачгынлары Шушада вә онун кәндләриндә йерләшдирмәйи гадаған едән гәрар гәбул едир вә бунунла әлагәдар Шуша рәһбәрләри барәдә гәти тәдбирләр көрмәк барәдә республика рәһбәрлийи гаршысында мәсәлә гойур.

Нәинки бу гәрар, һәтта вилайәтин инзибати органларынын йоллара гойдуглары йолбәндләр белә гачгынларын Шушайа кәлмәсинин гаршысыны ала билмир. Н.Һачыйевин йаздығына көрә һәтта ийулун 6-да Ермәнистан ССР кәнд тәсәррүфаты назиринин мұавини Асланийан башда олмагла 4 нәфәрлик нұмайәндә һейәти Ирәвандан Шушайа кәләрәк Ермәнистандан кәлән гачгынларын Шушайа йығылмасындан нарахат олдугларыны билдирирләр. Кәркин данышыглардан сонра гәрара алыныр ки, гачгынлар йа Шушада галачаглар, йа да Ермәнистана, өз доғма йерләринә гайыдачаглар. Асланийан билдирир ки, онлар үчүн гачгынлары Ермәнистана гайтармаг даһа мұнасибдир, нәинки Шушада, ДГМВ-дә сахламаг. Онлар бу фикирлә дә разылашараг Ханкәндиңә кедирләр.¹

Көрүнүр, Ханкәндиңдән Москвайа М.Горбачовун әтрафында олан ермәниләрә зәнк нәтичәсиндә Ә.Вәзирова күчлү тәзийг көстәрилир. Ә.Вәзиров 1988-чи ил ийулун 7-дә район рәһбәрлийинә зәнк едәрәк гачгынлары Шушадан чыхармағы тәләб едир вә билдирир ки, һәтта М.Горбачова да чатыб ки, Шушадакы гачгынлар Ханкәнди ермәниләрини сыхышдырырлар.²

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 118.

² Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 119-120.

Ə.Вəзировун тапшырығы илə шушалыларын вə гачгынларын етиразларына бахмайараг, бир нечə күн əрзиндə ДГМВ-дəки, о чүмлəдэн Шушадакы 4 минə йахын гачгындан 3 миндэн чоху республиканын Дəвəчи, Лəнкəран, Шамахы, Бейлəган, Јевлах, Күрдəмир, Салйан, Нефтчала, Астара, Шəмкир, Хачмаз, Бəрдə вə Тəртəр районларына кəчүрүлүр. Бу ишин тəшкили үчүн Ə.Вəзиров бүрə үзвлəрини, назирлəри, комитə сəдрлəрини вə дикəр рəһбər ишчилəри Шушайа кəндəрир.¹

Кетдикчə вəзиййət даһа да пислəшир. Сентйабр айында артыг Ханкəнди вə Дағлыг Гарабағын район мəркəзлəриндэн башга, Ермəнистанын Ирəван, Ленинан, Абовйан, Чарентсаван, Ечмиадзин шəһəрлəриндə дə бир сыра мүəссисэлər тəтил едэрək иши дайандырырлар. Сентйабрын 18-21-и арасы Ханкəндиндə азəрбайчанлылар йашайан евлər йандырылыр, адамлар дөйүлэрək, Шушайа говулурлар. Ейни заманда Шушада буна адекват чаваб реаксийасы верилир. Сентйабрын 21-дə ДГМВ-дə вə Ағдам районунда хүсуси вəзиййət елан олунур. Октябрын 4-нə гədər Дағлыг Гарабағын Ханкəнди вə Хочалы эразилəриндə йашайан бүтүн азəрбайчанлылар дөйүлэрək кəчүб кетмəйə мəчбур едилирлэр.

Һəмин илин нойабр-декабр айларында вəзиййət даһа да кəркинлəшир. Бақыда Азадлыг мейданында издиһамлы митинглər кечирилир. Илк дəфə олараг “Коммунист” гəзетиндə нойабрын 22-дə кечирилэн митинг һаггында Илһам Рəһимли вə Шаһмар Əлəkбəрзадəнин “Јенилмəз ирадə” башлыглы репортажлары чап олунур. Айдын Мəм-мədов митингдəки чыхышында демишди: “Он айдыр Азəрбайчан халгынын раһатлыгы, динчлийи позулуб. Он айдыр Дағлыг Гарабағ фитнəкарлар очагына чеврилиб. Он айдыр балайанлар, капутикийанлар, ханзадйанлар,

¹ Yenə orada, 120-121.

аганбекйанлар нифаг дэйирманына рэвач верир, вилайэт партийа комитэсинин катиби Н.Погосйан вэ онун эалаттылары Азэрбайчан һөкумэтини танымаг истэмирлэр”.¹

Нойабр-декабр айларында Дағлыг Гарабағ һадисэлэри илэ элагэдар олараг Азэрбайчанла Ермэнистан арасында вэзиййэтин кэскинлэшмэсиндэн истифаде едэн ермэнилэр орада йашайан азербайчанлыларын күтлэви сурэтде говулмасы ишини тэшкил едирлэр. Нэтичэдэ, һөкумэт комиссийасынын вердийи мәлумата көрэ декабрын 8-нэ гэдэр Ермэнистандан Азэрбайчана 119.094 нэфэр, декабрын 14-нэ гэдэр 130 мин нэфэр, декабрын 25-нэ гэдэр исэ артыг 165 мин нэфэрдэн чох азербайчанлы кэлмишди.²

Декабрын 7-дэ Ермэнистан ССР-дэ Спитак вэ Ленинаканда баш верэн дағыдычы зэлзэлэйэ илк реаксийа верэн вэ көмэк элини узадан Азэрбайчан олду. һэтта белэ бир вахтда да ермэнилэр Дағлыг Гарабағын Ермэнистана бирлэшдирилмэси вэ орада галан азербайчанлыларын говулмасы ишини йаддан чыхармадылар. Тэбии фэлакэтлэ бағлы Ермэнистана баш чэкмэйэ кэлэн М.Горбачов мүсаһибэлэриндэн бириндэ Дағлыг Гарабағ барэсиндэ она верилмиш суала белэ чаваб вермишди: “Зэннимчэ, өзү-өзлүйүндэ Гарабағ проблеми вар... Азэрбайчанын кечмиш рəһбэрлийи һансы мэрһэлэдэсэ бу эһалийэ дүзкүн йанашмамыш, садэчэ олараг бэзэн инсан кими йанаш-мамышлар”.³

Азэрбайчан рəһбэрлийи гызғын сурэтде ССРИ Халг Депутатлары сечкилэринэ һазырлашдығы бир вахтда ССРИ Али Советинин Рэйасэт һейэти 1989-чу ил йанварын 12-дэ М.Горбачовун сэдрлийи илэ кечирилмиш ичласда Дағлыг Гарабагда вэ онун этрафында йаранмыш вэзиййэтлэ бағлы

¹ “Kommunist” qəzeti, 23 noyabr 1988.

² Yənə orada. 8, 9, 17, 25 dekabr 1988.

³ Yənə orada. 13 dekabr 1988.

мәсәлә мұзакирә етди. Һәмин ичласда Ә.Вәзиров вә С.Арутйунйан чыхыш етдиләр вә гәбул олунмуш гәрарда Дағлыг Гарабағын Азәрбайчан ССР тәркибиндә мухтар вилайәт һугугуну сахламагла ДГМВ-дә мүвәггәти олараг Хүсуси Идарә формасынын тәтбиг олунмасыны мөгсәдәуйгун сайылды. Әслиндә исә сонракы һадисәләр көстәрди ки, бу, ДГМВ-ни Азәрбайчандан айырмаг демәк иди.¹

Сов.ИКП МК-нын шөбә мүдири А.Волски өз вәзифәсиндә сахланылмагла ДГМВ Хүсуси Идарә Комитәсинин сәдри тәйин олунду. Азәрбайчанда фәалийәт көстәрән бу комитәнин тәркибиндә 5 нәфәр рус, 2 нәфәр ермәни вә йалныз 1 нәфәр азәрбайчанлы вар иди.²

Ермәниләр исә Дағлыг Гарабагда йаранмыш хүсуси идарә рәһбәрләриндән, хүсусилә А.Волскидән мөһарәтлә истифадә едәрәк, йени һәмләләрә һазырлашырдылар. Январын 28-дә А.Волски **Ирэвана** кедәрәк, Ермәнистан рәһбәрләри илә Дағлыг Гарабага даир мәсләһәтләшмәләр апарды.

Һәмин илин февралында Хүсуси Гарабаг Комитәсинин үзвү В.Мишин Ермәнистанда рус дилиндә нәшр олунан “Коммунист” гәзетинин мүхбири К.Захарйанла мүсаһибәсиндә билдирмишди ки, “ола билсин ки, ән демократик йолла йаранмайан комитә өз фәалийәтиндә ән демократик иш методларындан истифадә едәчәк”.³

О, елә нөвбәти чүмләсиндә өзүнәмәхсус “демократик-лийин” мәнәсыны ачыглайыр: “Мөһәлли тәсәррүфат һесабы бизим үчүн нә шылтаглыг, нә мода олмайыб, ән вачиб зәрурәтдир. Артыг инди мүстәгил бирликләрин йарадылмасы үчүн илк аддымлар атылып. Мәсәлән,

¹ “Kommunist” qəzeti, 13 yanvar 1989.

² “Известия” qəz. 15 yanvar 1989.

³ “Коммунист” qəzeti (İrəvan), 18 fevral 1989.

Степанакерт мебел фабрикинин чох йахшы игтисади көстәричиләри олан “Југ Мебел” (“Чәнуб Мебел”) бирлийинин тәркибинә верилмәси барәдә гәрар гәбул едилиб. Аналожи иш башга назирликләрлә дә апарылып, чохсистемли мүәссисәләрин талейи һәлл едилир”.¹

В.Мишин елә һәмин ил мартын 23-дә исә “Советски Карабах” гәзетинин мүхбиринә вердийи дикәр мүсаһибәсиндә билдирир ки, мән Гарабаг һәрәкатынын мөгсәдләринә һөрмәтлә йанашырам, билдирмәк истәйирәм ки, бурада, ДГМВ-дә адамлар бүтүн ССРИ-дә олдугу кими, социализмин маһийәтиндән ирәли кәлән тәһрифләрдән әзиййәт чәкирди. Ону да дейим ки, бу тәһрифләрин дәрәчәси ДГМВ-дә милли һугугларын позулмасы илә даһа да дәринләшдирилирди. Һазырда Гарабаг Тәшкилат Комитәсинин (ГТК) башлыча вәзифәләриндән бири – вилайәтин тәсәррүфат һесабыны артыг бу ил ССРИ Дөвләт План Комитәси ГТК-нин тәгдиматы илә ДГМВ-ни халг тәсәррүфаты планында мүстәгил игтисади ваһид кими айырыб...” Ермәнистанла сых әлагәләр йаратмаг бизим үчүн принципал мәсәләдир.²

Лакин А.Волскинин башчылығы илә Комитәнин һәйата кечирдийи бүтүн тәдбирләр һеч бир нәтичә вермәди. Чүнки, ермәниләрин тәләби социал-игтисади проблемләр дейил, Дағлыг Гарабагы Азәрбайчандан айрылмаг тәләбинин йеринә йетирилмәси иди. “Советски Карабах” гәзети 1989-чу ил майын 7-дә билдирирди ки, артыг дөрд күндүр сәнайе мүәссисәләриндә иш дайандырылып, мәктәбләрдә дәрсләр апарылмыр. Бүтүн данышыгларын әсас мөвзусу исә Гарабаг проблемидир. Тәтилләрин дайандырылмасы үчүн башлыча шәрт ДГМВ-нин Азәрбай-

¹ Yenə orada.

² “Советский Карабах” qəzeti, 23 mart 1989.

чан ССР-дән айрылмасы тәләбидир.¹

А.Волскинин тәшкилат комитәси тәрәфиндән ДГМВ-дәки идарә вә мүәссисәләрин кетдикчә Азәрбайчанын йурисдиксийасындан чыхарылмасы Дағлыг Гарабағ әразисиндәки азәрбайчанлыларын йашадығы мәнтәгәләрин исә ермәниләр тәрәфиндән блокадайа алынмасы вә сон нәтичәдә йандырылыб дағыдылмасы, әһалинин исә гырылыб вә говулмасы илә нәтичәләнирди.

1989-чу ил майын 25-дә ССРИ Халг Депутатларынын биринчи гурултайы өз ишинә башлады. һәмин гурултайа Ермәнистан ССР тәрәфиндән һәм дә ДГМВ-дән сечилмиш депутатлар гатылды. Гурултайын илк дәгигәләриндән онлар ДГМВ илә бағлы мәсәләдә тәшәббүсү өз әлләринә алдылар. Гурултайдан сонра исә Дағлыг Гарабағ уғрунда ачыг мүбаризәйә кечдиләр. Ә.Вәзировун көһнә принципләрлә сечдийи азәрбайчанлы депутатларын, демәк олар ки, әксәрийәти бу ишләрдә нашы олдугларындан лазыми һәрәкәт едә билмир, сәдрлик едән М.Горбачов да онлара имкан вермирди. Онларын “ән бөйүк уғуру” күч-бәла илә бир груп депутатын “еһтирасларын гызышдырылмасына рәвач вермәмәк” чағырышы олдү.²

Һәмин ил ийунун 8-9-да ДГМВ-дәки “Гарабағ һәрәкаты” илә Ермәнистандакы “Гарабағ” тәшкилатынын Ханкәндиндә биркә ичласы кечирилди вә бурада Азәрбайчан вә азәрбайчанлылара гаршы тәхрибатлары күчләндирмәк гәрара алынды.³

Ийул айындан башлайараг ермәниләр артыг ачыг террор фәәлийәтинә кечдиләр. Ийулун 7-дә Ханкәнди йахынлығындакы – азәрбайчанлылар йашайан Кәркичаһан кәндини йандырдылар. Ийулун 8-дә исә “миатсум”

¹ Yenə orada. 7 may 1989.

² “Советский Карабах” qəzeti, 23 mart 1989.

³ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 126.

һәрәкатынын тәсис конфрансы һәммин тәшкилаты рәсмән йарадараг Роберт Кочарйаны онун сәдри сечди. Артыг ийул айынын сонларында ермәниләрин Азәрбайчандан Нахчывана кедән гатарлара һүчумлары сон һәддә чатды. Гатарларын Нахчывана һәрәкәти тамамилә дайандырылды.

1989-чу ил августун 16-да Ханкәндиндә ермәниләр тәрәфиндән “ДГМВ әһалисинин сәләһийәтли нүмайәндәләринин гурултайы” кечирилди. Гурултай 79 нәфәрдән ибарәт Идарәедичи Милли Шура вә 12 нәфәрлик рәйасәт һейәти сечди. ССРИ Халг Депутаты В.Григорйан һейәтин сәдри сечилди. “Гурултай” Дағлыг Гарабағы “мүс-тәгил иттифаг әразиси” елан етди.¹

Августун 20-дә бу гәрар Азәрбайчан ССР Али Совети Рәйасәт һейәти тәрәфиндән ләғв олунса да, онун һеч бир әһәмийәти олмады. Августун 20-дә ермәниләр “Милли мүдафиә дәстәләри” йарадараг, 17 йашындан 50 йашынадәк бүтүн ермәниләри бу дәстәләрә чәлб едирләр. Артыг М.Горбачов вә Москвадакы ермәниләр тәрәфиндән гаршыя гойулмуш вәзифәни йеринә йетирмиш, йәни фактики олараг ДГМВ-ни Азәрбайчандан айырмыш А.Волскинин хүсуси идарә комитәси сентйабрын 15-дә Азәрбайчан ССР Али Совети тәрәфиндән ләғв олунду.²

Бу дөврдән башлайараг ермәниләр Азәрбайчана гаршы кениш террор әмәлийятларына башлайырлар. Онлар автобусларда, гатарларда, кәмиләрдә террор әмәлийятлары төрәтмәклә, автомашынлара һүчум етмәк, көрпүләри партлатмаг вә с. йолларла чохлу инсан иткиси илә йанашы, өлкәйә бөйүк мигйасда мадди зийан вурурдулар.

1989-чи ил декабрын 1-дә Ермәнистан ССР Али Совети ДГМВ-нин Ермәнистана бирләшдирилмәсинә даир йени гәрар гәбул едир. Декабрын 6-да Азәрбайчан ССР Али

¹ Yenə orada, s. 127.

² “Kommunist” qəzeti, 16 sentyabr 1989.

Советинин Рәйасәт Һейәти ермәниләрин бу һәрәкәтини “Суверен Азәрбайчан ССР-ин дахили ишләринә йолверилмәз мүдахилә, онун әрази бүтөвлүйүнә гәсд, рекионда вәзиййәтин сабитләшмәсинә, нормал мүнәсибәтләрин бәрпасына көмәк етмәйән тәдбир” һесаб едәрәк, ону ләғв едир.¹

Елә һәмин күн Азәрбайчан ССР Али Советинин Рәйасәт Һейәти “ДГМВ үзрә Республика Тәшкилат Комитәси йаратмаг һаггында” фәрман верир. Азәрбайчан КП МК-нын икинчи катиби В.П.Полйаничконун сәдрлик етдийи һәмин комитәйә М.Әсәдов, С.Вәлимәммәдов, В.Чәфәров, Ш.Кәримов, З.Оручов, М.Радаев дахил едилир.²

Артыг декабрын ахырлары вә йанварын әввәлләриндә Дағлыг Гарабағдакы һадисәләрлә әлагәдар Бакыда, Кәнчәдә вә республиканын бир сыра диқәр район мәркәзләриндә вәзиййәт даһа да кәркинләшди. Јаранмыш мүрәккәб шәраитдән истифадә едән М.Горбачов иттифаг мигйасында йаранмыш чохсайлы милли зиддийәтләри дайандырмагда башгаларына да дәрс олсун дейә, 1990-чы ил йанварын 19-дан 20-ә кечән кечә Совет ордусу тәрәфиндән Бакыда кенишмигйаслы гырғын төрәдилмәсинә рәвач верди. Бакыда телестудийанын енержи блокунун партладылмасы нәтичәсиндә бүтүн дүнядан тәчрид олунмуш Азәрбайчанын һагг сәси һеч йерә чатмады. Мәркәзи Телевизийа вә радио исә Бакы вә Азәрбайчанын үнванына олмазын һәдйанларыны йағдырырды. Белә бир шәраитдә 1990-чы ил йанварын 21-дә һейдәр Әлийев өз аиләси илә Азәрбайчанын Москвадакы даими нүмайәндәлийинә кәләрәк, Бакыда төрәдилмиш әдаләтсиз гырғына гаршы өзүнүн гәти етиразыны билдирди.

¹ “Kommunist” qəzeti, 7 dekabr 1989.

² Yenə orada.

1990-чы ил февралын 5-7-дә кечирилмиш Сов.ИКП-нин пленумунда “Партийанын ХХВЫЫЫ гурултайы үчүн Сов. ИКП МК-нын платформа лайиһәси” мұзакирә олунду. Һәмин пленумда һәм Азәрбайчан КП МК-нын биринчи катиби А.Мүтәллибов, һәм дә Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби С.Арутйунйан өз чыхышларында Дағлыг Гарабағ мәсәләсинә тохундулар. А.Мүтәллибов өз чыхышында билдирди ки, йенидәнгурманын илк вахтларындан йаранмыш Дағлыг Гарабағ һадисәләри ики халгын фачиәсинә чеврилмиш, онун гаршысыны орду да ала билмир.¹

С.Арутйунйан исә әсл ермәни һийләкәрлийи илә дейир: “Йенидәнгурма илә әлагәдар олараг ДГМВ-нин ермәни әһалисинин өз ирадәсини билдирмәси Ермәнистан ССР-ин гоншу республиканын әразисинә гәсд кими гаршыланмышдыр. Амма ДГМВ мәсәләси әрази мұбаһисәси дейилдир. Бу мәсәләни Ермәнистан йох, Дағлыг Гарабағ әһалисинин өзү галдырмышдыр вә онун маһиййәти халгын өз мүгәддәрәтыны мүстәгил тәйин етмәсиндән ибарәтдир”.²

Бу дөврдә артыг Советләр Иттифагы сүрәтлә дағылмагда иди. Белә бир шәраитдә 1991-чи ил октябрын 18-дә Азәрбайчан ССР Али Совети тәрәфиндән гәбул олунмуш “Азәрбайчан Республикасынын истиглалиййәти һаггында” Конститусийа актына көрә Азәрбайчан ССР-инин тәркибиндән чыхараг өз мүстәгиллийини елан етди.³

1991-чи ил ноябрын 26-да Азәрбайчан парламенти “Азәрбайчан вә ермәни халглары арасында милли әдавәт йаратмаг вә дәринләшдирмәк фактору кими” Дағлыг Гарабағын вилайәт структуруну ләғв етди. Ноябрьрын 27-дә исә ССРИ Дөвләт Шурасы ДГМВ-нин статусунун ССРИ

¹ “Kommunist” qəzeti, 8 fevral 1990.

² Yenə orada. 9 fevral 1990.

³ Xalq qəzeti, 27 noyabr 1991.

Конституцийасында тәсбит едилдийи үчүн ДГМВ-нин ләғви барәдә гәрары дәйишмәйи Азәрбайчан рәһбәрлийиндән тәләб етди.¹

Һәмин ил декабрын 8-дә Дағлыг Гарабағ ермәниләри өз мүстәгилликләринә даир референдум кечирәрәк ермәниләрин 99% сәс чохлуғуну әлдә етдиләр. Лакин Азәрбайчан әһалиси буна кәскин етиразыны билдирәрәк онун нәтичәләрини гәбул етмәди.²

1991-чи ил декабрын 8-дә Брест шәһәри йахынлығында славйан республикалары Русийа, Украйна вә Беларус президентләри “Беловежск сазиши”ни имзалайырлар. Бу үчләр сазиши әсасында Мүстәгил Дөвләтләр Бирлийи йарадылыр. 1991-чи ил декабрын 21-дә кечмиш ССРИ-йә дахил олан вә өз мүстәгилликләрини елан етмиш 11 республика – Азәрбайчан, Белорусийа, Газахыстан, Гырғызыстан, Ермәнистан, Молдова, Өзбәкистан, Русийа Федерасийасы, Тачикистан, Түркмәнистан вә Украйна рәһбәрләри Алма-Ата шәһәринә йығылараг, “Мүстәгил Дөвләтләр Бирлийинин йарадылмасы илә Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын варлығына хитам верилдийи” барәдә Алма-Ата Бәйаннамәсини имзалайырлар.³

1988-1991-чи илләр әрзиндә ермәниләр тәрәфиндән Дағлыг Гарабағда 2.559 тоггушма, 315 силаһлы басгын, 1.388 атәшәтутма һаллары гейдә алынмышдыр ки, бунларын да нәтичәсиндә 514 нәфәр һәлак олмуш, 1.318 нәфәр йараланмыш, 119 обйект вә 1.134 азәрбайчанлы еви ермәниләр тәрәфиндән дағыдылмышдыр.⁴

¹ Yenə orada, 29 noyabr 1991.

² Xalq qəzeti, 24 dekabr 1991.

³ Yenə orada.

⁴ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 141.

**б) ССРИ дагылдыгдан сонра Ермәнистан
Республикасынын Азәрбайчана гаршы һәрби
тәчавүзү.**

Совет Иттифагы дагыдылдыгдан сонра Русийа Федерасийасынын Президенти Б.Желтсин вә онун әтрафындакы ермәнипәрәст мәмурларын фәал көмәйи илә Ермәнистан Республикасы вә Дағлыг Гарабағ ермәниләри халгымыза гаршы тәчавүзү даһа да кенишләндириләр. Артыг ермәниләр тәкчә террор әмәлийәтлары илә кифәйәтләнмәйәрәк, Азәрбайчана гаршы ачыг һәрби әмәлийәтлара башлайырлар. 1991-чи ил декабрын 27-дә ермәни силаһлы бирләшмәләри ағыр техника тәтбиг етмәклә, 22 нәфәр көнүллүнүн мүдафиә етдийи Кәркичаһан кәндинә һүчум едирләр. Рус забити Жури Гурченко өз күндәлийиндә йазырды: “Һәрби һиссәләримиз дөйүш сурсатларыны ермәниләрә гойуб кедирдиләр. Онлара мүһарибәни давам етдирмәк лазым иди. Биз исә йаланчы дөйүш акты тәртиб едәрәк, ағыр һәрби техниканы һәр ики тәрәфә сатырдыг. Буну нәинки 4-чү ордунун командирләри, һәтта Загафгазийа һәрби даирәсинин команданлығы да билирди”.¹

Кечмиш Совет ордусундан чохла ағыр техника, силаһ вә сурсат әлә кечирмиш вә һәм дә харичдәки ермәни диаспорунун һәртәрәфли көмәйиндән йарарланан ермәниләр ачыг-ачыгына Азәрбайчана гаршы террор әмәлийәтлары илә йанашы, һәрби әмәлийәтлара да башлайырлар. Онлар илк олагаг Ағдам истигамәтиндә Ханкәнди йанындан кечәрәк Шушайа кедән йолу бағлайырлар. Лачын истигамәтиндә ермәниләр йашайан Дашалты кәндинин әразисиндән кечән йолу гулдур

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 140.

йувасына чевирмиш ермәниләр кетдикчә бу əraziləri өз нəзəрəтлəринə кəтүрүрлэр. Дашалтындакы гулдур йувасыны дағытмаг мəгсəдилə 1992-чи ил йанварын 23-дə сəриштəсиз мұдафиə нəзиринин рəһбэрлийи илə һəзырланан əмəлиййат планы ермəнилərə ишлəйən рус акентурасы васитəсилə ермəнилərə чатдырылып. Ермəнилəрин билэрək-дən “йаратдыглары шəраит” нəтичəсиндə асанлыгла кəндə кирən дəстə мұһасирəйə дүшэрək бəйүк тəлəфат верир.¹

Артыг 1992-чи илин йанварындан ермəнилэр Шушайа кəдən автомобил йолларыны тамамилə кəсирлэр. Шуша илə əлəгə вертольотлар вə чəтин кечилən Муровдаг йолу илə йарадылып. Январын 28-дə Ағдам-Шуша маршруту илə учан вертольот ермəнилэр тəрəфиндən вурулур. Əксəриййəти гадын вə ушаглардан ибарəт олан 41 нəфэр сəрнишин вə 3 нəфэр екипаж үзвү һəлак олур.

Артыг февралын əввəллəриндən əксəри ермəнилəрдən ибарəт олан Русийанын 366-чы мотоатычы алайынын кəмəйи илə ермəнилэр Дағлыг Гарабагда кениш һərби əмəлиййатлара башлайырлар. Февралын əввəллəриндə ермəни силаһлы дəстəлəri Шушанын Малыбəйли, Кəлбəчəрин Ағдабан вə бир чох дикэр кəндлəрини зəбт едэрək, чохлу инсанын əлүмү вə йараланмасына сəбəб олурлар. Һəмин ил февралын 13-17-и арасы Хочавəнд районунун Гарадағлы кəнди 4 күн əрзиндə əлдən əлə кечир. Ермəни гулдур дəстəлəri 117 нəфэр кəнд əһалисини киров кəтүрэрək онлардан 77 нəфəрини гəтлə йетирмишлэр.²

1992-чи ил февралын 22-дə кечə саат 3-дə ермəни милли ордусунун моторлашдырылмыш һиссəлəri Азərbayчанын дəвлəт сəрһəдлəрини позараг Губадлы, Лачын, Зəнкилан, Фүзули, Тəртэр, Ханлар, Товуз районларынын йашайыш мəнтəгəлəri үзəринə

¹ Yenə orada, 142-143.

² Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 143-144.

кенишмигйаслы һүчума башлайырлар.¹

Азәрбайчан Республикасы Харичи Ишләр Назирлийинин бунунла бағлы Ермәнистан Республикасы Харичи Ишләр Назирлийинә вердийи нотасында дейилирди: “Бу районлар Гарабағын Дағлыг һиссәсинин һүдудларындан йүзләрлә километр мәсафәдә йерләшир. Һәмин районларын шиддәтли атәшә мәруз галмыш мүдафиәчиләри вә динч сакинләри арасында күлли мигдарда өлән вә йаралананлар вар”.²

Ермәниләрин XX әсрин сонунда тәкчә Азәрбайчан халгына гаршы дейил, үмумийәтлә инсанлыға гаршы төрәтдийи ән ийрәнч вә вәһши һәрәкәтләриндән бири 1992-чи ил феврал айынын 25-дән 26-а кечән кечә узун мүддәт мүһасирәдә сахладыглары Хочалы шәһәринә һүчум иди. Русийанын Дағлыг Гарабағда йерләшдирилмиш 366-чы мотоатычы полку һәрбчиләринин көмәйи илә ермәни гулдур дәстәләри бир кечәнин ичиндә Хочалы шәһәрини йерлә йексан етдиләр. Шәһәр чохсайлы ағыр техника илә вәһшичәсинә дағыдылмыш, йандырылмыш, инсанлар хүсуси гәддарлыгла мәһв едилмишләр.

Ермәниләр вә руслар тәрәфиндән Хочалыда һәйата кечирилмиш бу вәһшиликләрин төрәдилмәсиндә республикайа о дөврдә рәһбәрлик едәнләрин һәмин мәсәләйә биканәлийинин дә ролу аз олмамышдыр.

Беләки, һәтта Хочалы фачиәси баш вердикдән сонра февралын 27-дә Азәрбайчан Республикасы Президентинин мәтбуат хидмәти “Хочалыда вәзиййәт һаггында” мәлуматында билдирди: “Хочалынын ермәни бирләшмәләри тәрәфиндән тугулмасы һаггында ваһимәли шайиәләр һәгигәтә уйғун дейил. Шушанын һәрби коменданты Рәһим Газыйев хәбәр вермишди ки, Хочалы

¹ Xalq qəzeti, 25 fevral 1992.

² Yənə orada.

мүгавимэт кестәрир. О, ермәни гулдур бирләшмәләриндән тамамилә тәмизләнмишдир. Мүһасирәйә алынмыш шәһәрин мүдафиәсини мөһкәмләндирмәк үчүн тәдбирләр көрүлмүшдүр”.¹

Лакин елә һәмин “Халг гәзети”нин ертәси күн – 28 феврал тарихли нөмрәсиндә Хочалыда баш вермиш һадисәләр һаггында кениш мәлумат дәрч едилир. Рус забити майор Жури Гурченко өз күндәлийиндә йазырды ки, Хочалыйа һүчум планы чох мөхфи һазырланмышды. Әввәлчә шәһәр мүһасирәйә алынды. Орада хейли силаһлы ОМОН-чулар да вар иди. Одур ки, Ағдам истигамәтиндә бир коридор ачылды вә сәсучалдыланла силаһсыз чыхмаг шәрти илә ОМОН-чулара кетмәйә ичазә верилди. Коридорла ОМОН-чуларла бәрабәр әһали дә чыхмаға башлады. Онлар коридорун сонуна чатдыгда әсл гырғын башлады. ОМОН-чулар гырылдыгдан сонра ушаг, гадын вә гочалығындан асылы олмайараг, бүтүн тутуланларын көзләри дири-дири чыхарылып, гулаглары кәсилир, дәриси сойулурду. Гачанлары Күлаблы кәндинә гәдәр тәгиб едиб гырырдылар.²

Хочалы һадисәләри заманы 613 нәфәр өлдүрүлмүшдүр ки, онлардан да 63 нәфәри ушаг, 106 нәфәри гадын, 70 нәфәри исә гочалар иди. Бу һадисәләр заманы 487 нәфәр шикәст едилмишдир ки, онлардан да 76 нәфәри ушагларды. Һүчум заманы 1.275 нәфәр әсир көтүрүлмүш, 150 нәфәр иткин дүшмүшдү.³

Дағлыг Гарабағдакы азәрбайчанлы кәндләриндән азәрбайчанлылары тамамилә гырдыгдан вә говдугдан сонра ермәни ордусу вә гулдур дәстәләри рус гошунлары илә бирликдә Азәрбайчан сәрһәдләрини кечәрәк, 1992-чи ил ма-

¹ “Xalq qəzeti”, 27 fevral 1992.

² Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 144-145.

³ Məmmədova H. Xocalı: Ölümə məhkum olanlar və şahidlər. B. 2006, s. 34.

йын 8-дә Шушаны, 18-дә Лачыны, 1993-чү ил апрелин 2-дә Кэлбәчәри, ийунун 23-дә Ағдамы, августун 23-дә Физулини, 24-дә Чәбрайылы, 31-дә Губадлыны, октябрын 30-да исә Зәнkilаны ишғал едир. Беләликлә, ермәниләр рус ордусунун билаваситә көмәйи вә иштиракы илә Азәрбайчан әразисинин 20%-ә гәдәрини ишғал едәрәк, 1 миллиона йахын азәрбайчанлыны өз торпагларында гачгын вә мәчбури көчкүн вәзиййәтинә салырлар.

НЭТИЧЭ

Ермәниләрин халгымызын, үмумийәтлә түрк-мүсәлман халгларынын башына кәтирдикләри мүсибәтләр барәсиндә архив сәнәдләри вә материаллары әсасында йухарыда кәтирдийимиз **күлли мигдарда фактлара истинад едәрәк, онларын “бу мүвәффәгийәтинин” һарадан гайнагландыгы, онун башлыча сәбәбләринин һарадан кәлдийини йекунлашдырдыгы ашагыдакы нәтичәләрә кәлирик:**

Османлы империйасында вә Иранда мүтләгийәт һакимийәтләринин зәифләмәсиндән истифадә едән Гәрб дәвләтләри, илк нөвбәдә исә Инкилтәрә вә чар Русийасы бу өлкәләрә мүдахилә үчүн онларын әразиләриндә йашайан христиан мәзһәбиндән олан ермәниләрә көмәк бәһанәси илә онлардан истифадә едирләр.

Әсрләрлә дүнийанын мүхтәлиф әразиләринә сәпәләнмиш ермәниләр өзләринин уйдурдуглары сирли вә мүәммалы ермәни дәвләтләрини йаратмаг идеясыны Күней Гафгазда вә Анадолунун Шәрг әйаләтләриндә реаллашдырмаг фикринә дүшүрләр.

Түрк-мүсәлман халгларынын, хүсусилә Османлы империйасында онлара көстәрилән хейирхаһ мүнәсибәтдән вә беш йүз илдән йухары бир дөвр әрзиндә Османлы

империйасында онлар үчүн йарадылмыш әлверишли шәраитдән истифадә етмишләр.

Османлы империйасында “Садиги-милләт” адландырылан дирибаш, йаранмыш шәраитдән мәһарәтлә истифадә етмәйи бачаран ермәниләр артыг ХЫХ әсрин сонларына йахын Османлы империйасында игтисадиййат вә тичарәтин әсас саһәләрини өз әлләринә кечирә билмишләр.

Әслиндә христиан дини илә елә бир әсаслы әлагәси олмайан ермәни Григорйан килсәси бүтүн дүнийайа сәпәләнмиш ермәниләр арасында дини етигаддан даһа чох онларын милли мәнәфәйини вә ермәни дөвләти йаратмаг идеяларынын тәблиғини гаршыларына башлыча мэгсәд гоймуш вә дүнийанын һәр йеринә сәпәләнмиш ермәни килсәсинин тәблиғатынын да бөйүк ролу олмушдур.

Јаранмыш һәр чүр шәраитдән мәһарәтлә истифадә едән ермәниләр ХЫХ әсрин әввәлләриндә Русийа илә Иран вә Русийа илә Османлы империйасы арасында кедән мұһарибәләрдән өз хейирләринә мәһарәтлә истифадә етдиләр.

Һәм Иранла, һәм Османлы империйасы илә мұһарибәләрдә гәләбә газанан Русийа Күней Гафгазы ишғал едәрәк, түрк-мүсәлманларынын әсрләрлә йашадығы һәмин эразиләрә Иран вә Түркийәдән көчүрдүйү ермәниләри бурада йерләшдирир. Һәр йердә олдуғу кими, бурада да өзләринә исти йува гуран ермәниләр өзләрини сакит, ишкүзар, сәдагәтли көстәрәрәк, йерли әһалинин рәғбәтини газанмаға чалышырлар. Өзләринә йер етдикдән сонра исә онлар әсл чанавар дишләрини көстәрирләр.

ХЫХ әсрин 80-90-чы илләриндә йарадылмыш “Арменакан”, “Ғнчаг”, “Дашнаксүтйун” кими террорчу вә милләтчи партиялар ермәниләри өз әтрафларында бирләшдирәрәк, Османлы империйасы вә Күней Гафгазда әсрләрлә хәйалларында гурдуглары “Бөйүк Ермәнистан”

идейасыны керчәкләшдирмәк үчүн ачыг сийаси вә һәрби тәчавүзә башлайырлар. Бу ишдә онлара һәм Инкилтәрә, һәм дә чар Русийасынын көмәк көстәрәчәйинә үмид едирләр.

Башга милләтләрдән олан мүәллифләр дейил, ермәни милләтиндән олан мүәллифләр дә дөфәләрлә гейд етмишләр ки, һәр дөфә онлара өз “дөвләтләрини” йаратмагда көмәк едәчәкләринә сөз верән Инкилтәрә вә чар Русийасы истәдикләринә наил олдугдан сонра өз вәдләринә әмәл етмәйәрәк ермәниләри тәлейин үмидинә бурахырдылар.

Әсрләрлә арзусунда олдуглары ермәни дөвләти йаратмаг идеяларыны ермәниләр йалныз Биринчи Дүнья мүһарибәси, Русийада чаризмин сүгуту вә совет һакимийәтинин йаранмасы нәтичәсиндә әлдә едә билдиләр.

70 иллик совет һакимийәти илләриндә ермәниләр Москвада һакимийәтдә олан өз сойдашларынын көмәйи илә әлдә етдикләри Азәрбайчан әразиләринә мүнасибәтдә гаршыда гойдуглары мөгсәди ардычыллыгга һәйата кечирә билмишләр:

1) Бүтүн васитә вә йоллардан истифадә едәрәк йаратдыглары Совет Ермәнистаны әразисиндә йашайан азәрбайчанлылары сон нәфәринә гәдәр орадан говмаг;

2) Азәрбайчан торпаглары һесабына йаратдыглары ермәни дөвләтинин әразиләрини кенишләндирмәк, ермәниләрин дә иштирак етдийи Совет Иттифагы рәһбәрлийинин көмәйи, Азәрбайчана рәһбәрлик едәнләрин бу ишдә лагейдлийи, чох вахт Азәрбайчанда рәһбәр вәзифәләрә сохулмуш ермәниләрин тәсири алтында олмалары бу ишдә ермәниләрә хүсуси имканлар йарадырды.

Буна бариз сүбутлар 20-чи илләрдә Ермәнистанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра Зәнкәзуру вә диқәр Азәрбайчан торпагларыны әлә кечирән ермәниләр Дағлыг Гарабағы зәбт етмәйә мүвәффәг олмасалар да, она мухтар

вилайәт статусу вердирдиләр. Кәтирдийимиз чохлу фактлардан да көрүндүйү кими Совет һакимийәтинин 70 или әрзиндә совет Ермәнистаны бир күн дә олсун Азәрбайчан торпағларыны әлә кечирмәк вә Ермәнистан ССР-дә йашайан азәрбайчанлылары орадан говмаг сийәсәтиндән әл чәкмәмишдир.

Хүсусилә Икинчи Дүнья мүһарибәсиндән сонра харичдә йашайан ермәниләрин Совет Ермәнистанына көчүрүлмәси барәсиндә И.Сталинин хейир-дуасыны алан ермәниләр бу сәһәдә даһа да фәаллашдылар. Мүһарибәдән сонра онлар И.Сталиндән Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилайәтини Ермәнистан ССР-ә бирләшдирмәйи хаһиш етдиләр. Буна наил ола билмәдикдә харичдән кәлән ермәниләри йерләшдирмәк ады илә 1948-1953-чү илләрдә Ермәнистан ССР-дә йашайан 100 миндән йухары азәрбайчанлы күтләви сурәтдә Совет Азәрбайчанынын Мил-Муған чөлләринә депортасийа олунду.

Ермәниләрин бу сийәсәтләринин мәнтиги давамы вә нәтичәси олараг 1985-чи илдә ССРИ-дә һакимийәтә кәлән авантюрист М.Горбачовун бәднам “йенидәнгурма” сийәсәтиндән мәһарәтлә истифадә етдиләр. 1988-чи илин февралында ДГМБ Халг Депутатлары Советинин сессийасы һәмин вилайәтин Ермәнистан ССР-ә бирләшдирилмәси һаггындакы гәрарла узун илләрдән бәри һазырладығлары планларыны реаллашдырмаг үчүн сон һәмләйә кечәрәк, йаранмыш шәрайтдән мәһарәтлә истифадә етдиләр.

Ермәнистан ССР-дә йашайан азәрбайчанлылары сон нәфәринә гәдәр өз эзәли торпағларындан күтләви сурәтдә говараг, Ермәнистаны ермәниләрдән ибарәт моно республикайа чевирдиләр.

Јаранмыш шәрайтдән истифадә едән ермәниләр әввәлчә ССРИ, сонра исә Русийа Федерасийасы рәһбәрлийи вә ордусунун, һабелә харичдә йашайан ермәни диаспорунун

көмәйи илэ өз ордусуну йарадан вэ күлли мигдарда мәччани силаһ вэ чанлы гүввэ элдэ едэрэк, Дағлыг Гарабағда Азәрбайчан вэ азербайчанлылары гаршы эввэлчэ террор әмәлийәтларына, сонра исә кениш һәрби әмәлийәтә кечәрэк, мухтар вилайәтин әразисиндәки азербайчанлылары да сон нәфәринә гәдәр орадан говдулар.

Бунунла кифайәтләнмәйән ермәни ордусу Дағлыг Гарабағ әтрафындакы әһалиси тамамилә азербайчанлылардан ибарәт олан 7 району да ишғал етдиләр. Нәтичәдә онлар әразимизин 20%-ни ишғал едәрэк, 1 миллионә йахын сойдашларымызы гачгын вэ көчкүн вәзий-йәтә салараг, Хочалы фәчиәсини төрәдирләр.

Артыг 20 илдир ки, ермәниләр торпагларымызы ишғал алтында сахлайараг, сойдашларымызы гачгын вэ көчкүн вәзийәтдә йашамаға мәчбур етмишләр. Ермәниләр тутдуглары торпагларын тәбии сәрвәтләрини вәһшичәсинә талан едир, еколокийамыза сағалмаз йаралар вурурлар. Бүтүн дүня, бейнәлхалг тәшкилатлар буну көрүр, лакин бу күнә гәдәр дә тәчавүзкары өз ады илэ адландырмыр. Бүтүн мәсәләләрин һәллини йалныз тәчавүзкарла тәчавүзә мәрүз галанын үзәринә гойурлар вэ сүлһ йолу илэ һәлл етмәйә чалышырлар. Мәлумдур ки, тәчавүзкар тутдуглары торпаглары һеч вахт хошлугла кери гайтармайагдыр. Һәмин торпаглар йа бейнәлхалг тәшкилатларын тәзийги вә йа мүһарибә йолу илэ һәлл олуна биләр. Бурада башга йол йохдур. Мәсәләнин мүһарибә йолу илэ һәллини истисна етмәклә бир даһа тәчавүзкары дәстәкләйирләр.

БЫБЛЮГРАФИЈА

Архив сәнәдләри

1. АРДА: ф. 100, сий. 1, иш 791.
2. АРДА: ф. 100, сий. 2, иш 791.
3. АРДА: ф. 379, сий. 3, иш 73.
4. АРДА: ф. 379, сий. 3, иш 2035.
5. АРДА: ф. 411, сий. 9, иш 101.
6. АРДА: ф. 411, сий. 9, иш 601.
7. АРДА: ф. 411, сий. 9, иш 734.
8. АРДА: ф. 411, сий. 28, иш 21.
9. АРДА: ф. 411, сий. 28, иш 67.
10. АРДА: ф. 411, сий. 28, иш 77.
11. АРДА: ф. 411, сий. 28, иш 78.
12. АРДА: ф. 411, сий. 28, иш 106.
13. АРДА: ф. 411, сий. 28, иш 163.
14. АРДА: ф. 411, сий. 28, иш 209.
15. АРДА: ф. 411, сий. 28, иш 734.
16. АРДА: ф. 411, сий. 33, иш 112.
17. АРДА: ф. 411, сий. 36, иш 81.
18. АРДА: ф. 411, сий. 36, иш 139.
19. АРДА: ф. 411, сий. 36, иш 203.
20. АРДА: ф. 411, сий. 36, иш 227.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

21. АРДА: ф. 411, сий. 36, иш 734.
22. АРДА: ф. 894, сий. 7, иш 5.
23. АРДА: ф. 894, сий. 7, иш 21.
24. АРДА: ф. 894, сий. 7, иш 29а.
25. АРДТА: ф. 484, сий. 1, иш 47.
26. АРДТА: ф. 484, сий. 3, иш 4.
27. АРДТА: ф. 484, сий. 3, иш 30.
28. АРДТА: ф. 524, сий. 1, иш 57.
29. АРДТА: ф. 524, сий. 1, иш 58.
30. АРДА: ф. 894, сий. 10, иш 33.
31. АРДА: ф. 894, сий. 10, иш 80.
32. АРДА, ф. 895, сий. 1, иш 103.
33. АРДА: ф. 895, сий. 1, иш 299.
34. АРДА: ф. 895, сий. 1, иш 1299.
35. АРДА: ф. 897, сий. 1, иш 24.
36. АРДА: ф. 970, сий. 1, иш 1.
37. АРДА: ф. 970, сий. 1, иш 6.
38. АРДА: ф. 970, сий. 1, иш 54.
39. АРДА: ф. 970, сий. 1, иш 161.
40. АРДА: ф. 970, сий. 1, иш 184.
41. АРДА: ф. 970, сий. 1, иш 202.
42. АРДА: ф. 970, сий. 1, иш 41.
43. АРДА: ф. 970, сий. 3, иш 4.
44. АРДА: ф. 970, сий. 3, иш 151.
45. АРДА: ф. 1052, сий. 2, иш 4.
46. АРДА: ф. 1052, сий. 2, иш 34.
47. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 5.
48. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 8-10.
49. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 49-65.
50. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 85.
51. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 87.
52. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 95.
53. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 95-98.

- 54. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 96.
- 55. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 100.
- 56. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 105.
- 57. АРДА: ф. 1061, сий. 1, иш 108.
- 58. АРДА: ф. 2898, сий. 1, иш 6.
- 59. АРПИИССА: ф. 1, сий. 1, иш 24.
- 60. АРПИИССА: ф. 1, сий. 33, иш 24.
- 61. АРПИИССА: ф. 1, сий. 33, иш 27.
- 62. АРПИИССА: ф. 1, сий. 74, иш 124.
- 63. АРПИИССА: ф. 1, сий. 169, иш 249.
- 64. АРПИИССА: ф. 1, сий. 231, иш 23.
- 65. АРПИИССА: ф. 276, сий. 9, иш 1.
- 66. АРПИИССА: ф. 277, сий. 2, иш 16.
- 67. АРПИИССА: ф. 277, сий. 2, иш 27.
- 68. АРПИИССА: ф. 609, сий. 1, иш 71.
- 69. АРПИИССА: сий. 222, иш 48.
- 70. РФДТА: ф. 821, сий. 7, иш 290.

Азәрбайчан дилиндә

- 71. Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти Парламенти.
Стенографик һесабатлар. Бакы, 1998, ЫЫ чилд.
- 72. Азәрбайчан” гәзети, АДР, 1918-1920-чи илләр.
- 73. Азәрбайчан” гәзети, Азәрбайчан Республикасы, 1991-2010-чу илләр.
- 74. Азәрбайчанлыларын Ермәнистан әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан депортасийасы.
- 75. Депортасийа” (Н.Туси адына АДПУ-дә азәрбайчанлыларын депортасийасына һәср олунмуш конфрансын материаллары). Бакы, 1998.
- 76. Ермәни комитәләри (1891-1895). Анкара, 2001.
- 77. Ермәнистан азәрбайчанлыларынын тарихи

- чоғрафийасы. Бакы, 1995.
78. Əлийев Һ.Ə. Мүстəгиллик йолу (сечилмиш фикирлəri). Бакы, 1997.
79. Əсədoв С. Өмүр йаддашы // Дидərкинләр. Бакы, 1990.
80. Əсли Азәрбайчан Республiкасы Назирләр Кабинетинин чари архивиндә сахланылыр. ЫЫ. Китаб.
81. Əсли Азәрбайчан Республiкасы Назирләр Кабинетинин чари архивиндә сахланылыр. ХЫЫ китаб.
82. Кегемйантс Т. Ермəни һәрəkатынын тарихи. Бакы, 1919.
83. Начыйев Н. Дағлыг Гарабағын тарихиндән сənəдләр. Бакы, 2005.
84. Һəбиб Рəһим oғлу. Силинмəз изләр, сағалмаз йаралар. Бакы, 1993.
85. Халг гəзети, Азәрбайчан Республiкасы, мұхтəлиф илләр.
86. “Коммунист” гəз., Азәрбайчан ССР, мұхтəлиф илләр.
87. Мəммəd Оруч. Көчүрүлмə. Бакы, Кəнчлик, 1992.
88. Мəммədova Һ. Хочалы: Өлүмə мəһкум оланлар вə шəһидләр. Бакы, 2006.
89. Мир Мəһсүн Нəввəб. 1905-1906-чы иллəрдə ермəни-мүсəлман давасы. Бакы, 1993.
90. Мурадзadə М. Март һадисейи əлимəsi. Бакы, 1996.
91. Мусайев И. Азәрбайчанын Нахчыван вə Зəнкəзур бөлкəлəриндə сийаси вəзиййət вə харичи дөвлəтлəрин сийасəти (1917-1921). Бакы, 1998.
92. Ордубади М.С. Ганлы илләр. Бакы, 1991.
93. Русийанын Ван вə Əрзурумдакы баш консулу В.Майевскинин хатирələri. Бакы, 1994.
94. Сталин И. Əсəрлəri. 4 чилд.
95. Шаумйан С. Сечилмиш əсəрлəri, 2-чи чилд. Бакы, 1978.

Рус дилиндэ

96. “Азербайджан” гез., АДР, мұхтәлиф илләр.
97. Акты Кавказской Археографической комиссии. Т. ЫВ, Тифлис, 1870.
98. Армянский геноцид: миф и реальность. Баку, 1992.
99. «Бакинский рабочий» гез., мұхтәлиф илләр.
100. Большая Советская Энциклопедия. М., 1926, т. ЫЫЫ.
101. Буниятов Зия. Почему Сумгаит? // История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990.
102. Всеподданейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. 1905.
103. Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. М., 1831.
104. Дашнаки (из материалов департамента полиции). Баку, 1990.
105. «Известия» гез., мұхтәлиф илләр.
106. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР (документы и материалы). Баку, 1990.
107. Кавказский календарь на 1886. Тифлис, Типография Канц. Главноначальств. гражданск. частью на Кавказе, 1885.
108. Кавказский календарь на 1897, Тифлис, Типография Грузинского Издательского Товарищества и М. Шарадзе, 1896.
109. Кавказский календарь на 1917. Тифлис, Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1916.
110. «Коммунист» (рус дилиндэ), Азербайжан ССР, мұхтәлиф илләр.
111. «Коммунист» (Ереван), Армянская ССР, мұхтәлиф

илләр.

112. «Комсомольская правда» гəз., мұхтəлиф иллəр.
113. Маевский В.М. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993.
114. «Наше знамя» гəз., 26 ийул, 1918-чи ил.
115. Орджоникидзе К.Г. Статьи и речи. Т. Ы. М., 1956.
116. «Отечественные Архивы» жур. 1995, № 3.
117. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992.
118. «Правда» гəзети, мұхтəлиф иллəр.
119. Собрание актов, относящихся к образованию истории Армянского народа, ч. Ы, 1829.
120. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов). Баку, 1989.
121. «Советский Карабах» гəзети, мұхтəлиф иллəр.
122. Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку, 1999.
123. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911.
124. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1952.
125. Шубинский П.П. Убийство князя М.А.Накашидзе (из воспоминаний очевидца) // Азəрбайжан Тарихи Музейи – 80. Баку, 2001.

Компүтер йығымы:
Компүтер дизайны: Айнур Мәһәrrәмли, Лейла Әскәрова

Йығылмаға верилмишдир: – 25 ийул 2010
Чапа имзаланмышдыр: – 11 август 2010

Сифариш: №
Форматы: 60/84 – $\frac{1}{16}$. Һәчми: 9 ч.в. Тиражы:
Гарнитур «Тимес Нев Роман»

Пашайев Атахан Əвəз оғлу

Ермəнилəрин азербайчанлылара гаршы əрази иддиалары,
сойгырымлары вə депортасийалар
(ХЫХ-ХХ əсрлəр)